

„fölkötebb állhatatos Állhatatosságodat és tökéletesre csiszolt
Politikádat kézbe vettük, olvastuk, csodáltuk, meg is csókoltuk”

„élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette
az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében,
amely fékezni tudja a csorda halálvágyát”

„a’ leg-alatosnyabb popularitást ’s gyermeki affectatiót
hogy Magyar vagyok találtam benne”

„Én is írtam valaha verseket,
de megesmérvén az emberséges emberek kríziseiből
hogy nem poetának születtem,
lettem rólla”

„De a sátor, ahol az embert mutogatták,
elhagyatott volt és üres.”

„tapintja merészen a görcsös, a szörnyű
Medúza-valóság kő-iszonyatját”

„aki ma deklinál és konjugál és akit talán már holnap,
egész életére, az ekéhez és a marhatenyésztéshez hívnak vissza”

„ortzáinak mértékeltt pirossággal egyveles fejérsége”

„Ha földnám neki Arábia történetét, a reneszánszot,
Häckelt, az egyszeregyet vagy a magyar agrárkérdést:
ő mindegyikben ezer költői témát találna.”

„mint akik nyomorúságukban titkos helyen találkoznak
s iparkodnak elfogulatlanul viselkedni”

„egy északának virasztása, egy napnak koplalása
meg rontja a’ hadainkat és semmivé teszi”

„rabnak ugyan, de nem Isteni Aszszonynak születtem”

„Engem azonnal kirekesztett az emberiségből.
Sajnos, nem is váltott meg.”

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének
folyóirata

2019/5

5

2019

ItK

A tartalomból

Az török áfium ellen való orvosság

Kártigám

Fazekas Mihály

Ady Endre és Kosztolányi Dezső

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Tóth Gergely: Állhatatosság és politika. Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire</i>	567
<i>Béres Norbert: Kártigámnak emlékezetes történetei. Közelítések a 18. század végének népszerű prózairodalmához</i>	585
<i>Kiss Szemán Róbert: Ján Kollár és a magyarországi klasszikus hagyomány</i>	604
Műhely	
<i>Papp Ingrid: A Praxis pietatis cseh nyelvű fordítása</i>	621
<i>Jean-Louis Vallin: Zrínyi Miklós Az török áfium ellen való orvosság című műve Augier Ghislain de Busbecq Exclamatiójának tükrében. Imitáció és eredetiség</i>	639
<i>Veres András: Ady és Kosztolányi – szempontok kettejük történetéhez (Javított kiadás 2019-ből)</i>	651
Textológia	
<i>Debreczeni Attila: Egy új Fazekas-kiadás alapvetése</i>	661
Szemle	
<i>Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai (Lovas Borbála)</i>	695
<i>Miklós Zrínyi: Remède contre l’opium turc (Förköli Gábor)</i>	700
<i>Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai (Béres Norbert)</i>	702
<i>Tóth Csilla: Küzdelem a polgári identitásért (Gintli Tibor)</i>	707
Krónika	
<i>Czibula Katalin (1962–2019) (Pintér Márta Zsuzsanna)</i>	712

TÓTH GERGELY

Állhatatosság és politika

Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire

Előhang: két levél a Mesternek

„Különlegesen nagy híved és kiváló tisztelőd” (*singularis tui observator et insignis cultor*) – írta Révay Péterről (1568–1622) Justus Lipsiusnak, az ünnepeelt filológus-filozófusnak a másik *insignis cultor*, Rimay János.¹ De vajon valóban „lipsiánus” volt-e Révay Péter, a művelt evangélikus főrend, a Bonfini utáni első teljes Magyarország-történet megírója? Tekinthesz-e műveit a lipsiusi politikai filozófia honi visszhangjának? Ezek tanulmányunk fő kérdésfelvetései.

Hogy szerzőnk Lipsius „követője” volt-e, az látszólag költői kérdés. Régóta ismert ugyanis az a levél, amelyet az ifjú báró írt a (volt) leideni professzornak 1592. július 27-én.² A küldemény keletkezése kapcsán kijelenthető, hogy szerzőnk bizonyosan egyeztetett előtte barátjával, Rimay Jánossal, aki alig egy hónappal később maga is egy levéllel jelentkezett a mesternél, és egyben más honi lipsiánusok (köztük Révay) nevében is választ és bátorítást kért tőle – sikertelenül.³ Habár Révay episztolája Bene Sándor szerint „a Lipsius-mánia erupcióihoz mérve elegánsan visszafogott”,⁴ mégis kiérződik belőle, hogy az ifjú főnemes sem tudta kivonni magát a németalföldi írófejedelem csodálata alól – aki körül olyan heves rajongás alakult ki a korabeli *respublica*

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány a BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült. – Dolgozatom annak az előadásnak az írott és szerkesztett változata, amelyet 2018. október 30-án tartottam az MTA BTK ITI Reneszánsz Osztálya által szervezett vitaulésen. Köszönöm az előadáshoz hozzászóló kollégáknak a megjegyzéseket, valamint Bene Sándornak a tanulmányom elolvasását és véleményezését.

1 Rimay levelének vonatkozó helyét és fordítását lásd Bene Sándor tanulmányában: BENE Sándor, „Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiusához írott leveléről”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 177, 181.

2 A levelet elsőként közölte (eredetiben és magyar fordításban): ANTOINE CORON, „Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 490–496, 495–496. Újabb közlés és fordítás: BÓNIS György, *Révay Péter*, Irodalomtörténeti füzetek 104 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 97–100. A szöveg Lipsius leveleinek kiadásában is megjelent: LUSTI LIPSI *epistolae*, Pars V: 1592, ed. JEANINE DE LANDTSHEER and JACQUES KLUYSKENS (Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, 1991), 313. Az eddigi kiadások és fordítások kritikáját lásd BENE, „Rimay vindicatus...”, 150.

3 BENE, „Rimay vindicatus...”, 145, 150.

4 Uo., 150.

litterariában, mint annak idején Erasmus esetében (érzésem szerint mind a rajongók, mind a rajongás tárgya az Erasmus-kultuszt, illetve az Erasmus-levelezést imitálták). Révay is éppen arról számolt be levelében, hogyan róttá le tiszteletét ő és barátja, Rimay, a távoli mester művei előtt. „Szinte minden beszélgetésünknek te voltál a tárgya – írja –, s gyakran került rá sor, hogy fölöttébb állhatatos Állhatatosságodat és tökéletesre csiszolt *Politikádat* kézbe vettük, olvastuk, csodáltuk, meg is csókoltuk, és – amint mondják – teli tüdőből dicsőítettük őket; róluk, mint körméről az oroszlánt, ismertük meg a mi Lipsiusunkat...”⁵ A Révayval, illetve a lipsiusi életmű magyar recepciójával foglalkozó irodalom nagy fontosságot tulajdonít e levélnek, s kétségtelen bizonyítéknak tekintik arra nézve, hogy az ifjú báró a németalföldi mester hívévé szegődött, ami aztán a munkásságát is alapvetően befolyásolta.⁶

Rimay példája azonban óvatosságra kell hogy intsen minket. Révay barátja – ahogy azt Bene Sándor bebizonyította – Lipsiusban és műveiben egészen mást szeretett volna látni, mint ami a rideg valóság volt. Ezért is írt 1592. évi levelében a vallási elnyomás alatt sínylődő „belgákról” és a tiszta evangéliumi hitről az ekkorra már újra katolikus Lipsiusnak, aki éppen az „elnyomók”, vagyis a spanyolok uralta Leuvenben készült megtelepedni. Még beszédesebb, hogy Pallas magyar ivadéka a mester nagy művének, a *Politícának* a legkényesebb részét is invenciózusan félremagyarázta – ahol amaz a vallásról ír –, s toleranciát olvasott ki ott, ahol valójában cinikus közönyösségről volt szó.⁷ Tény, hogy Révay óvatosabb a saját episztolájában, így nem tesz kísérletet Lipsius gondolatainak elemzésére sem. Így viszont az ő esetében még kevésbé tudjuk azt, hogy rajongása kinek, illetve minek szól – „melyik” Lipsiusnak, illetve a mester melyik állításának. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy maga a rajongás „ténye” még nem definiálja a rajongó személyét és szellemi horizontját, és különösen nem kapunk ezáltal biztos térképet művei megértéséhez. A dolog természetesen fordítva áll: a „rajongó” műveiből tudható meg, hogy rajongása milyen természetű volt, és mit értett meg, illetve mit fogadott el mestere munkásságából.

Az alábbiakban Lipsius három olyan művét vizsgálom, amelyeket Révay bizonyosan ismert és olvasott. E művek: a Révay-levelben is említett, 1584-ben publikált *De constantia*; a szintén megemlített, 1589. évi *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (továbbiakban: *Politica*); valamint egy kevésbé ismert alkotás, az 1605. évi *Monita et exempla politica* (továbbiakban: *Monita*).⁸ Arra kívánok választ találni, hogy kimutat-

5 Bene Sándor fordítása, lásd uo.

6 Lásd CORON, „Justus Lipsius...”, 493; BÓNIS, *Révay Péter...*, 12–14; KLANICZAY Tibor, „Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása”, in KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Régi magyar könyvtár – Tanulmányok 4, 236–249 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001) 244–245; Ács Pál, „A késő reneszánsz meglazult pillérei: Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban”, in *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század (kiállítás a Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27)*, szerk. Mirkó Árpád és Verő Mária, közrem. Ács Pál, 36–50 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008), 39.

7 BENE, „Rimay vindicatus...”, 160–174.

8 Az említett Lipsius-művek: Iustus LIPSIVS, *De constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (Antwerpiae: Plantin, 1584); a *Politica* 1590. évi, általunk használt második kiadása: Iustus LIPSIVS, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (Lugduni Batavorum, Plantin, 1590); a *Monita* 1606.

ható-e Lipsius hatása Révay munkáiban – elsősorban a *De monarchia* című posztumusz országtörténetben.⁹

A *De constantia* – egy „nemzedéki könyv” sikere

Justus Lipsius *De constantia*ja műfaja szerint dialógus. Egyik szereplője a hazájából menekvő, sorsán kesergő, kétségbeesett humanista, maga Lipsius; a másik pedig barátja, Carolus Langius – szintén valós személy –, aki vigaszt és útmutatást ad neki pazar birtokán, illetve idilli kertecskéjében. A rövid alkotásnak az ad különös súlyt, s egyben az teszi hitelessé, átélhetővé, hogy a szerző valóban kénytelen volt többször is menekülni hazájából (illetve hazáján belül) a háborús állapotok miatt; a spanyol csapatok családi örökségét is feldúlták.¹⁰

A műben ugyanakkor van egy sajátos ellentmondás. Langius a sztoikus filozófia tételeivel nyugtatja menekvő barátját, hangsúlyozva, hogy a bajok eltúlzása csak *opinio*, azaz vélekedés, és nem észszerű; ahogy a túlságos hazaszeretetet is csak holmi *opinio*.¹¹ Az általános, közéleti bajok, a *publica mala* az isteni gondviselés, a *providentia* akaratóból esnek meg a bölcs vendéglátó szerint, sőt a *publica mala* céljai is jók: Isten ezzel megeddza a jókat, megfeddi az elesetteket, s megbünteti a bűnösöket.¹² Ugyanez a Langius azonban mély melankóliával festi barátja elé az országok, városok, népek mulandóságát, és az emberiség agyagjából kedve szerint újabb és újabb formákat gyúró égi szobrász alakját.¹³ Az sem hat igazán megnyugtatólag, amikor Langius azzal vigasztalja az ifjú Lipsiust, hogy a mai kor szenvedései nem olyan súlyosak: a *publica mala* áradása a bölcs barát szerint az emberiség szokásos működése, és ilyen csapások mindig is voltak, mindig is lesznek, ahogyan rossz és kegyetlen uralkodók is. A *tyrannis*, a zsarnokság ugyanis minden emberben ott van, csak a legtöbb embernek nincs lehetősége kiélnie.¹⁴

A világtörténelem Langius ábrázolásában egymást követő mézárszékek históriája, ahol Caesarok, Augustusok, Commodusok, Attilák vagy éppen spanyol gyarmatosítók hajtanak végre tömeggyilkosságokat, népiirtást és egyéb gazságokat.¹⁵ Még a szenttelen vendéglátó is megrendül, amikor a konkvisztádorok vérfürdőit említi: „elcsügged a lelkem és a nyelvem, Lipsius, miközben ezekről megemlékezem.”¹⁶ Úgy látszik, „Langius”

évi, általunk használt edíciója: Iustus LIPSIUS, *Monita et exempla politica: Libri duo, qui virtutes et vitia principum spectant* (Antverpiae: Plantin, 1606).

9 Petrus de REWA [RÉVAY Péter], *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem...* (Francofurti: Götz, 1659).

10 Erről maga is részletesen beszámol híres önéletrajzi levelében. Lásd Iustus LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria miscellanea* (Antverpiae: Plantin, 1602), 93–94.

11 LIPSIUS, *De constantia...*, 4–37.

12 Uo., 38–44, 94–106.

13 Uo., 45–51, 109–111.

14 Uo., 138–141; a bennünk élő zsarnokról: „semina tyrannidis inclusa in pectore gestamus”, uo., 154.

15 Uo., 141–154.

16 „Mens et lingua mihi cadit, Lipsi, dum haec memoro.” Uo. 146.

itt megfeledkezett saját tanításáról, miszerint a *dolor* és a *miseratio* is csak *affectus*, illetve *opinio*. Összességében a *De constantia* alaptónusa tehát az én olvasatomban nem annyira a vigasztalás, hanem inkább a kétségbeesés és a mélységes pesszimizmus, ami ellen talán csak a *providentiába* való belenyugvás, a kertbe való visszavonulás, a sztoikus érények és az érzelemmentesség gyakorlása nyújt menedéket.

A *De constantia* jelentőségét sokan méltatták, és nagy európai sikerére is sok magyarázat született. Gerhard Oestreich azt hangsúlyozta, hogy a mű nem érint hitkérdéseket, sőt a keresztény teológiától is távol tartja magát, de eszmevilága nem ütközik a kereszténységgel, ami miatt a felekezeti küzdelmek idején vonzó alternatíva és népszerű olvasmány volt mindkét oldalon.¹⁷ Jan Waszink a lipsiusi neosztocizmus legfontosabb szövegének tartotta, s úgy vélte, a műben a szerző a Langius által javasolt életmód révén az engedelmes, sorsába belenyugvó állampolgárt rajzolta meg.¹⁸ Bene Sándor úgy fogalmazott, hogy Lipsius a *ratio*, az észszerűség alapján egyfajta „felekezeti morál” lehetőségét nyújtotta.¹⁹ Ács Pál jelezte, hogy a *De constantiában* és a *Politica*ban is feltűnő lipsiusi gondolat, miszerint a *conscientia*, a lelkiismeret szabad, és az embertől nem elvehető, igazolást adott a nikodémita életmódnak, vagyis az ellenséges vallási közegekben élő emberek hitüket leplező életformájának – hiszen ő is így élt. A lelkiismeret integritásának gondolata – amint Ács Pál helyesen írja – sok hasonló helyzetű magyar számára adhatott vigaszt, a fokozódó felekezeti ellentétek Magyarországon.²⁰

A *De constantia* véleményem szerint a fentiekén kívül még két tényező miatt lett sikeres. Elsőként említeném Lipsius sokat tárgyalt és sokat vitatott prózastílusát, amely anti-ciceroniánusként is jellemezhető, s amelyben fellelhető az ezüstkori latin próza, legfőképpen Seneca és Tacitus erős hatása, illetve az archaizálás, a plautusi vígjátékok fordulatai, elevenésége.²¹ Anélkül, hogy mélyebb vizekre eveznénk, itt csak annyit állapítunk meg, hogy ez a markáns prózastílus a *De constantiában* kiválóan működik. A szöveg gördülékeny, feszes, olvasmányos, és szinte sohasem laposodik el, ami a rövid, szaggatott mondatok nagy számának és a szándékosan asszimmetrikus mondatfűzésnek is köszönhető (ez a sokat bírált lipsiusi *inconcinnitas*), ugyanakkor tele van szójátékkal, humorral, szellemes reminiszenciával, hasonlattal, metaforával. Vagyis

17 Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the early modern state*, ed. Brigitta OESTREICH and H. G. KOENIGSBERGER, transl. David McLINTOCK, Cambridge Studies in Early Modern History (Cambridge: University Press, 1982), 8–9, 33.

18 Jan WASZINK, „Introduction”, in Justus LIPSIVS, *Politica: Six Books of Politics or Political Instruction*, ed. Jan WASZINK, Bibliotheca Latinitatis novae, 1–203 (Assen: Royal van Gorcum, 2004), 28–30.

19 BENE, „Rimay vindicatus...”, 165–166.

20 Ács Pál, „A hallgatás művészete: Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi”, in Ács Pál, *Az átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 95–116 (Budapest: Kalligram, 2014), 110–111.

21 Lipsius stílusára az újabb irodalomból lásd Mark MOMFORD, *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius* (New Jersey: Princeton University Press, 1991), 72–76; Terence O. TUNBERG, „Observations on the Style and Language of Lipsius’s Prose: a Look at Some Selected Texts”, in *Justus Lipsius Europae lumen et columnen: Proceedings of the International Colloquium Leuven 17–19 September 1997*, ed. G. TOURNOY, J. De LANDTSHEER and J. PAPPY, Supplementa Humanistica Lovaniensia 15 (Leuven: Leuven University Press, 1999), 169–178; Tom DENEIRE, „The Philology of Justus Lipsius’s Prose Style”, *Wiener Studien* 125 (2012): 189–262. A korábbi irodalmat is áttekinti BENE, „Rimay vindicatus...”, 157.

nagyon jól megkomponált *irodalmi szövegről* van szó, amely ma is élvezetes olvasmány, sőt újraolvasásra csábít.

A *De constantia* sikerének másik oka abban lehet, hogy az egész 16. század végi nemzedék kétségbeesését és kiábrándultságát fogalmazta meg. Lipsius többször utal arra a műben, hogy nemcsak hazája, hanem egész Európa forrong, recseg-ropog, s említi a török hódítást is.²² Úgy vélem tehát, hogy a *De constantia* egy nemzedéki könyv volt – a menekülő, kifosztott, hazáján kesergő Lipsiusszal sokan tudtak azonosulni, ahogy Langiusszal is, aki hiába vigasztal, ő is iszonyodik az emberi történelem rettenetes színházától. Ugyanakkor az a gondolat, hogy a szenvedés nem egyedi, hanem egyetemes és örök, sajátos vigaszt adhatott az embernek, ahogy a felkínált gyakorlati filozófia is, amivel védekezhetett ellene: hisz az egyéni múlt, hogy a szenvedéseket fájdalommal vagy állhatatossággal vészeli át – ahogy azt John Sellars megfogalmazta.²³

„Az emberhez mindenkor az állhatatosság illik” – a *De constantia* visszhangja Révaynál

Nem vitás, hogy Révay, Rimay, s Lipsius egyéb magyarországi rajongói is azért olvasták örömmel a *De constantiát*, mert az ő kétségbeesésüket, fájdalmaikat is visszaadta, és menekülőutat kínált. Rimay a szerzőhöz írt levelében kiemelte családja tragédiáját, török általi elüldöztetését, kifosztottságát, amire gyógyírt kínált a *De constantia*, hiszen „a mardosó fájdalmat a tudós férfiak aranyat érő tanai és vaskemény kezei nem csupán enyhítették, de ki is irtották belőlem”.²⁴ Révay az egész ország nyomorát, pusztulását emelte ki Lipsiusnak írt levelében, s e tónus ugyancsak a *De constantia* pesszimizmusának a rezonanciája.²⁵ Mindketten azt akarták érzékeltetni, hogy a műben szereplő Lipsiushoz hasonlóan ők is a *publica mala* kellős közepén vannak, így a németalföldi mester műve olyan, mintha egyenesen nekik íródott volna.²⁶ Hasonlóan érzett Laskai János, Lipsius fordítója is ötven évvel később: mint írta, a németalföldi mester szinte a magyar nemzetre szabta a *Constantiát*, hiszen nincs a magyarnál nyomorultabb nemzet a világon, ezért nekik van a legnagyobb szükségük rá.²⁷

S szüksége lehetett rá Révay Péternek is, amikor 1619-ben elkezdte írni nagy országtörténetét, a *De Monarchiát* a pozsonyi várban, ahová Bethlen Gábor magyar-

22 „Turbat et aestuat patria tua, fateor; sed quae non hodie pars Europae?” LIPSIUS, *De constantia...*, 3. Még lásd *uo.*, 51; 139–140 (itt Lipsius a saját szájába adja a szavakat), 158–160.

23 John SELLARS, „Introduction”, in Justus LIPSIUS, *On Constancy*, ed. John SELLARS, 1–22 (Exeter: Bristol Phoenix Press, 2006), 6–7.

24 Bene Sándor fordítása. Lásd BENE, „Rimay vindicatus...”, 180.

25 Magyar fordításban lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 99–100.

26 Vö. még CORON, „Justus Lipsius...”, 493–494; Nicolette MOUT, „»Our people are dedicating themselves to Mars rather than to Pallas«: Justus Lipsius (1547–1606) and his perception of Hungary according to his correspondence”, in *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, 398–442 (Debrecen: Printart-Press, 2014), 426; ÁCS, „Rimay János...”, 96–97.

27 Lásd LASKAI János, „Ajánló levél”, in LASKAI János *válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, *Régi magyar prózai emlékek* 2, 67–71 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 70; még lásd TARNÓC Márton, „Bevezetés”, *Uo.*, 13–61, 35–36.

országi hadjárata miatt vonult be a Szent Korona védelmére.²⁸ Az evangélikus vallású, egyetemet járt főrend, a tudós koronaőr addigra már túl volt egy eredménytelen, hosszú, véres, török elleni háborún – amelyben személyesen részt vett –, egy király elleni felkelésen – amelyben nem vett részt –, majd egy uralkodóváltáson is, amelyet Mátyás főherceg a magyar, ausztriai és morva rendekkel közösen hajtott végre: ebben ismét tevékenyen szerepet vállalt.²⁹ Az eredmény az 1608. évi kiegyezés volt (hogy Pálffy Géza kifejezését használjam), a rendi előjogok és a szabad vallásgyakorlat biztosítása.³⁰ Révay ebben a kompromisszumban hitt, ezt tekintette megkérdőjelezhetetlen alapnak, ezt ünnepelte és hirdette 1613. évi koronatörténetében is.³¹ Csakhogy az udvar és a katolikus klérus számára túlságosan kényelmetlen korlátokat jelentett az 1608-ban kötött egyezmény, így szerzőnknek azt kellett látnia, hogy a *publica mala* okai – vagyis az uralkodó és a rendek közötti feszültség, a felekezeti viszályok, Erdély ügye, a török háború kérdése – nem oldódtak meg, a kiegyezés csupán ideiglenes volt. Hogy aztán jöjjön Bethlen hadjárata, s az idős koronaőr ismét megérezze a dolgok örök mulandóságát.

Mielőtt a *De constantia* és Révay műveinek kapcsolatára rátérnénk, néhány szót szeretnék ejteni arról, mennyiben hatott a *stylus Lipsianus* Révayra. Első pillantásra inkább a két próza különbsége tűnik föl. Révay kissé nehézkes körmondatainak látszik alma matere, a strassburgi akadémia hatása, ahol Cicero stílusa számított a fő eszménynek – illetve elsajátítása a fő célnak –, s maga az ifjú báró is több szónoklatot komponált a nagy orátor modorában.³² Van viszont egy olyan vonás, amely rokonítja műveit Lipsius prózájával: ez pedig a szójátékok alkalmazása. Maga a leideni mester nagyon gyakran élt ezzel a stíluselemmel, vélhetőleg Seneca hatására,³³ és Révay is igen sűrűn folyamodott hozzá, különösen a *figura etymologica* alakzatához³⁴ – s ebben alighanem a *stylus Lipsianus* befolyását kell látnunk.³⁵

28 A keletkezés körülményeire lásd TÓTH Gergely, „Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica: Dissertationes, 117–147 (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 127–128.

29 Életútjára máig a legrészletesebb tanulmány: BÓNIS, *Révay Péter...*, 7–42.

30 Erre bővebben lásd PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História könyvtár – Monográfiák 27 (Budapest: História–MTA TTI, 2010), 387–403.

31 Révay *Commentarius*: Petrus de REWA [RÉVAY Péter], *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius* (Augustae Vindelicorum: 1613); a műre lásd Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, szerk. CZIBERE Mária, ford. TROSTOVSKY Gabriella, *Historia pro Futuro* (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009), 215–286; TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 43–48.

32 Lásd ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből XXVI/5 (Budapest: MTA, 1944), 3–18; TESZELSZKY, *Ismeretlen korona...*, 221.

33 Lásd George WILLIAMSON, *Senecan amble: a study in prose form from Bacon to Collier* (Chicago: University of Chicago Press, 1951), 125. Példa a lipsiusi szójátékra, rögtön a *De constantia* második mondatában: „...in qua amici, quos salutare more suadebar et amore.” (Kiemelés tőlem, T. G.) LIPSIVS, *De constantia...*, 1.

34 „...in sola ipsa et solio...” (RÉVAY: *De monarchia...*, 9); „...victoria vincit” (uo., 11), „...ne quid sibi gravidae gravior accideret...” (uo., 18.) stb.

35 Jellemző, hogy Révay a Lipsiusához írt levélben is szójátékot alkot a mester nevéből („Iustissime Lipse [!]”). A levélrészletet lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 98.

Kees Teszelszky korábban már foglalkozott Lipsius neosztoikus filozófiájának Révayra gyakorolt hatásával, de csak a koronaőr korábbi munkáját, a *Commentariust* vizsgálta. Mindazonáltal van olyan megállapítása, amely igaz a *De monarchia* esetében is. Így Lipsiusnak az isteni gondviselés, illetve a végzet viszonyáról szóló fejtegetése nemcsak a *Commentarius*ban van jelen,³⁶ hanem a *De monarchiában* is. Révay e művében is igen sokszor említi a *divina providentiát*, és hangsúlyosan ezt jelöli meg a történelem alakítójaként.³⁷ Figyelemre méltó azonban egy másik lipsiusi fogalom, a *necessitas*, vagyis a „szükségesség” feltűnése Révaynál. Az eredetileg senecai terminus Lipsiusnál az Isten gondviseléséből fakadó törvényszerűséget jelenti, így elsősorban az emberi dolgok körforgását.³⁸ Révay pontosan visszaadja ezt a gondolatot akkor, amikor a tatárjárás okait kutatja. Mint fogalmaz: „az is lehet, hogy Isten bölcsessége küldte a végzetes szükségesség megtapasztalását, hogy ne csak szerencsés időkben és ragyogó diadalok által tűnjék ki [ti. Isten bölcsessége, gondviselése], hanem vesztés csaták és vereségek közepette is.”³⁹

Emellett a lipsiusi rezignáció, a mulandóság érzete, az országok, nemzetek és városok kiszolgáltatottságának tudata is nagyon sokszor megjelenik Révaynál. A negyedik századot így vezeti be: „e század kezdetét szükségszerűen az országban fellépő bizonytalanságtól kell számítani, amikor a Szent Korona birodalma – ahogyan az összes többi emberi dolog változik, hanyatlik és elillan, sőt kiváltképp a legfőbb birodalmak a legnagyobb változatossággal haladnak körbe – elkerülhetetlen módon végzetes viszonytágnak lett alávetve, s csupán a sors egyfajta adománya révén jutott vissza korábbi állapotába.”⁴⁰ Végül maga az állhatatosság mint kulcsfogalom is gyakran előfordul a *De monarchiában*. Révay egy helyen szentenciaszerűen így fogalmaz: „Az emberhez mindenkor az állhatatosság illik, leginkább a kötelessége teljesítésében, a hatalmas királyok iránti tiszteletadásban, akik a halhatatlan Isten erejét és felségét a földön kép-

36 Kees TESZELSZKY, „Révay Péter és Justus Lipsius eszméi a történelemről és a nemzeti identitásról”, *Studia Litteraria* 45 [Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről, szerk. BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás], (2007): 106–113, 110–111.

37 Csak két példát idézek a sokból: „[...] providentia divina illud evenisse iudico, ne nimirum S. Corona privatis quorundam manibus macularetur [...]” („úgy vélem, hogy ez az isteni gondviselés jóvoltából történt, mégpedig azért, hogy a Szent Koronát ne szennyezze be közemberek keze”), RÉVAY: *De monarchia...*, 20. (részben már a *Commentarius*ban is szerepelt ez a rész, lásd RÉVAY, *Commentarius...*, 28); „...quando omne imperium et magistratum a Deo esse, et ad dispensationem divinae providentiae pertinere scimus” („mivel tudvalevőleg minden hatalom és hivatal Istentől származik, és az isteni gondviselés felügyelete alá tartozik”), RÉVAY: *De monarchia...*, 22. További példák: Uo., 53, 67, 73, 99, 105, 143.

38 LIPSIUS, *De constantia...*, 45–51.

39 „...vel quod Dei sapientia experimentum fatalis necessitatis immiserit, ut non solum prosperis rebus ac decoris trophaeisque, sed et adversis cladibus, ac stragibus enitesceret.” RÉVAY: *De monarchia...*, 16. További példa a *necessitas* megjelenésére: uo., 54.

40 „Principium huius centuriae necessario ab illa in regno rerum dubietate ponendum est, quando monarchiam S. Corone, ut caetera humana omnia mutantur, labuntur ac fluunt, praecipue vero imperia summa, summae quoque varietatis orbe circumagantur, vicissitudini fatali subiici, atque nonnisi per collationem quendam fati ad statum priorem redire oportuit.” Uo., 19. További szép példák a mulandóság témájára: uo., 27, 54, 63, 65.

viselik.⁴¹ Az idős koronaőr egyébként hű maradt a Habsburg-dinasztiához – ahogy ez az idézet is szépen mutatja –, ám ehhez szintén jól jött Lipsius bölcselete. Ő ugyanis azt írta, hogy a rossz uralkodókat és a zsarnokokat is az isteni gondviselés adja, így nem érdemes ellenük lázadni.⁴²

Cicero és Machiavelli között – Lipsius Politicája

A németalföldi szerző a *De constantia* megírása után nem sokkal arra a megállapításra jutott, hogy ha nem is észszerű dolog a lázadás, az uralkodókat mindenesetre meg lehetne tanítani a helyes uralkodásra – már csak azért is, mert, amint több alkalommal megjegyezte, a jó fejedelmekből igen kevés akadt a világtörténelem során.⁴³ Az 1589-ben megjelent fő műve, a *Politica* célja tehát az volt, hogy egyfajta kézikönyvet, használati utasítást adjon a fejedelmek kezébe. Abban bízott ugyanis – ahogyan ezt a mű előszavában elég világosan leírja –, hogy így talán mégis csökkenthető az a tengernyi szenvedés, amit a rossz uralkodók okoznak az embereknek.⁴⁴ Más államformákkal nem foglalkozott, csak a „principátussal” (tacitusi kifejezés!), a szuverén uralkodókkal.⁴⁵

Lipsius *Politicája* – amely egy közhelygyűjteménynek „álcázott” nagyszabású politikaelméleti mű – számos oldalról megközelíthető és értelmezhető. Oestreich szerint Lipsius e munkájában elismerte az uralkodói hatalom szükségességét, de morális alapozást adott neki, és kijelölte a határait.⁴⁶ A német kutató ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy Lipsius számára a rendek, rendiség, alkotmány egyszerűen nem léteznek, az egész műben ignorálja őket.⁴⁷ Ez a mi témánk szempontjából is nagyon fontos megállapítás. A kutató emellett hangsúlyozza azt az alapvető igazságot, hogy Lipsiusnál és kortársainál az erős, központosított állam ideája a vallás- és polgárháborúk krízisének a következménye.⁴⁸

2004-ben megjelent a *Politica* kritikai kiadása, Jan Waszink gondozásában, illetve nagyszerű bevezető tanulmányával. A kutató részletesen bemutatja, hogyan következett a *Politica* eszmevilága Lipsius személyes életéből. A Leidenbe menekült tudós az 1580-as években mély megvetéssel szemlélte a fiatal holland köztársaság vezetőit, illetve a holland rendeket: a kezdeti nehézségekért őket kritizálta, a köztársasági berendezkedést ingatagnak és kaotikusnak érezte, s üdvözölte volna a fejedelmi hatalomra való átállást.⁴⁹ Waszink kimutatja emellett Lipsiusnak a hagyományos keresztény-cice-

41 „Hominem semper constantiam decere, maxime in fungendo officio, habendo honore summis regibus, qui Dei immortalis vim maiestatemque in terris referrent.” Uo., 61.

42 LIPSIVS, *De constantia...*, 97–98; LIPSIVS, *Politica...*, 408.

43 Lásd LIPSIVS, *De constantia...*, 154; LIPSIVS, *Politica...*, †2v.

44 Uo., †2v–†4v.

45 Uo. [†6]v.

46 OESTREICH, *Neostoicism...*, 39–56.

47 Uo., 47, 56.

48 Uo., 70.

49 WASZINK, *Introduction...*, 25–27.

rói politikai morálhoz, valamint a rendi alkotmányos gondolkodáshoz való viszonyát, illetve azt is, hogy milyen kapcsolatban áll a *Politica* azokkal a jelenségekkel, illetve irányzatokkal, amelyek e hagyományos politikai eszmerendszer számára kihívást hoztak a 16. században, úgymint a központosítás, a reformáció és az irénista mozgalmak, az erős államhatalom (francia) teoretikusai és az uralkodói szuverenitás elmélete (Bodin); végül a machiavellizmus, tacitizmus, és az államrezon-irodalom.⁵⁰ Waszink is leszögezi, hogy Lipsius csak a monarchiában bízott, s míg a *Politica* első három könyvében többnyire a keresztény-cicerói morálhoz igazodik, a 4–6. könyvben már Machiavelli és az államrezon-irodalom szempontjai érvényesülnek nála.⁵¹

A *Politica* egyik legemlékezetesebb és legeredetibb része a *prudentia mixta* („elegyes okosság”) fogalmának kifejtése. Lipsius szerint, mivel gonosz és ravasz emberek veszik körül a fejedelmet, neki is csepegtetnie kell némi ármányt (*guttulae fraudis*) uralkodói *prudentiájába*. Ennek alapján a bizalmatlanságot és az elleplezést ajánlatosnak, a megvesztegetést és a megtévesztést elviselhetőnek, a hitszegést és az igazságtalanságot pedig elítélendőnek, de szükséghelyzetben ugyancsak megengedhetőnek tartotta.⁵² Waszink rámutat, hogy Lipsius lényegében az uralkodó morális kötelességének vélte ezek alkalmazását, hiszen ilyenkor az a közjó érdekében cselekszik. Ezzel a leideni professzor mintegy „humanizálta” Machiavellit, ugyanis nagyon sok megállapítást átvett tőle, de az államérdek pragmatizmusát így összeegyeztette a hagyományos keresztény erkölcstannal.⁵³

Ami Lipsius tacitizmusát illeti, Waszink jelzi, hogy szerzőnknek a *Politica*-ban nem az anti-monarchista, republikánus Tacitus-olvasat kellett, habár ezt is pontosan ismerte.⁵⁴ A leideni professzor, s persze a korábbi tacitista írók egy része azért olvasta, illetve forgatta Tacitus munkáit – elsősorban az *Annales*-t –, mert egy hajdani, fejlett monarchia belső működéséhez kaptak részletes ismertetést. A *Politica* valójában már nem is sztoikus mű: a hatalom működésének tacitusi, gyakorlatias ismertetése, az emberi természettel kapcsolatos székszis (ami már a *De constantiában* is jelentkezett) messze áll a sztoától.⁵⁵

50 Uo., 31–48.

51 Uo., 98–102.

52 LIPSIVS, *Politica...*, 227–252.

53 WASZINK, *Introduction...*, 101–102.

54 Lipsius az 1581. évi *Annales*-kommentárját még a németalföldi rendeknek címezte (!), amelyben többször kitért a princepsok törvénszegéseire, s egyben párhuzamot vont a megszólított rendek és az antik batávok között, akik szintén a szabadságért harcoltak a hatalmas római birodalom ellen. Lásd Iustus LIPSIVS, *Ad Annales Corn. Taciti liber commentarius, sive notae* (Antverpiae: Plantin, 1581), *Ordinibus Bataviae...* (dedicatio), ff. 3 v, 4 r–v. Még lásd WASZINK, *Introduction...*, 96.

55 WASZINK, *Introduction...*, 93–98, 108–111.

A *Politica* magyarországi recepciója sokkal problematikusabb, mint a *De constantiáé*. Ennek egyértelmű oka, hogy Lipsius a szuverén fejedelmi hatalmat tartotta kívánatosnak – rendi és alkotmányos korlátok nélkül –, de a korabeli magyarországi közvélemény számára ez értelmezhetetlen volt, mert a rendi társadalom keretei sokkal erősebbek voltak hazánkban. Mint az köztudott, más volt a helyzet Erdélyben, legalábbis annyiban, hogy az erdélyi fejedelem sokkal nagyobb hatalommal bírt, és a rendiség is jóval gyengébb volt – ezért találhattak könnyebben utat a transzilván politikai irodalomba a németalföldi szerző nézetei.⁵⁶

Ha Lipsius és Révay személyét állítjuk egymás mellé, még szembetűnőbb lesz a két habitus ellentéte. Fentebb már jeleztük: Révay Péter báró volt, főispán volt, továbbá a rendek és az uralkodó által közösen választott koronaőr. Udvari tisztségeket is viselt ugyan, de természetesnek vette, hogy ő mint magyar főrend jogosult az ország ügyeinek igazgatására. 1608 elején a magyar rendek képviselőjében ment a morva országgyűlésre, hogy a Rudolf elleni szövetségbe bevonja őket.⁵⁷ Ő is ott volt a magyar rendek küldöttségében Linzben 1614-ben – mint ismert, a magyar követek ellenezték a bécsi udvar török elleni háborús terveit, amelyek aztán nem is váltak valóra.⁵⁸ Végül megemlíthető még, hogy Révay aktív volt az 1608 utáni országgyűléseken, és az 1619. évi diétán ő fogalmazta meg másodmagával a protestáns rendek panaszait.⁵⁹ Nem éppen Lipsius ideális főurát látjuk magunk előtt – a németalföldi tudós ugyanis legfeljebb tanácsadói és tisztviselői szerepben tudta elképzelni a főurakat, de semmiképpen sem önálló politikai tényezőkként.⁶⁰

Írásaik, kijelentéseik között ugyancsak mély szakadék tátong. Lipsius az uralkodói utódlás terén a választással szemben az öröklést, továbbá a fejedelmi hatalomkoncentrációt vélte üdvösnek, s nem ajánlotta nagy tisztségek osztogatását; emellett, mint láttuk, szükség esetén a törvények és kiváltságok áthágását is megengedhetőnek ítélte.⁶¹ Ezzel szemben Révay a művében tizenegy alkalommal említette – helyeslőleg – a magyar rendek királyválasztó jogát,⁶² továbbá igen kritikusan írt arról, hogy I. Ferdinánd nem nevezett ki nádort Nádasdy Tamás halála után, s megjegyezte, ez lázadást okozhat, „mivel minden nép nehezen viseli, ha megfosztják saját méltóságaitól” (*quod impatienter ferunt omnes populi, si dignitatibus suis priventur*).⁶³ Az efféle, uralkodóknak címzett, figyelmeztető megjegyzésekből meglehetősen sokat találni

56 Vö. TARNÓC, „Bevezetés...”, 43.

57 Erről ő maga számol be posztumusz művében. RÉVAY, *De monarchia...*, 120. Még lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 25.

58 RÉVAY, *De monarchia...*, 128–131. Még lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 33–34.

59 Lásd Plathy Ferenc levelét Thurzó Szaniszlóhoz. Pozsony, 1619. júl. 30. A levelet közölte ILA Bálint, *A Thurzó-levéltár egyháztörténeti iratai*, Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XV (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934), 261–262.

60 Vö. LIPSIVS, *Politica...*, 88–114.

61 LIPSIVS, *Politica...*, 42–44, 159–161, 249. Még lásd LIPSIVS, *Monita...*, 82–97.

62 E szöveghelyekre a *De Monarchiában* lásd TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 132.

63 RÉVAY, *De monarchia...*, 88.

a *De monarchiában*: többször olvashatunk arról, hogy a fejedelemnek tartózkodnia kell a túlzott szigortól, fennhézázástól, embertelenségtől. Hajlunk arra a véleményre, hogy e megjegyzéseket Révay az 1618-ban trónra lépő II. Ferdinándnak (is) szánta, akinek a protestánsok elleni stájerországi és csehországi agressziói Magyarországon is aggodalmat kelthettek.⁶⁴

Meg kell még említeni a filozófus és a koronaőr eltérő álláspontját a felekezeti kérdésekben. Lipsius a *Politica* híres-hírhedt szakaszában egyrészt elítéli a „vallásújítókat”, másrészt kifejti, hogy egy országban csak egy vallást lehet nyilvánosan gyakorolni, s az egyéb vallási tanokat hirdető „rendbontókra” le kell csapni.⁶⁵ Ehhez képest az evangélikus Révay – Thurzó György mellett az egyedüli főrendként – aláírta az 1610. évi zsolnai zsinat végzéseit, amelyek alapján önálló evangélikus egyházmegyék jöttek létre a magyar királyságban.⁶⁶ Művében is többször felemlgette 1608 nagy vívmányát, a szabad vallásgyakorlatot.⁶⁷

A fentiek jól mutatják, hogy tévesek azok a kísérletek, amelyek Lipsiust és magyar követőit a politikai nézetek terén közös nevezőre igyekeztek hozni. Korábban Klaniczay Tibor arról írt, hogy Lipsius valójában nem az abszolutisztikus állam teoretikusa volt, hanem a megegyezést, a különböző csoportok szövetségét hirdette, sőt, az arisztokráciára mint ellensúlyra tekintett.⁶⁸ Erre szerintem semmi nem utal a *Politica*-ban; a Lipsius-levelekből vett részletek, amelyeket Klaniczay hoz, nem relevánsak. Bónis György ezzel szemben azt állította, hogy Révay „eszménye – mint Lipsiusnak – a mérsékelt abszolutizmus.”⁶⁹ Erre pedig Révay művében nem találni bizonyítékot, míg az ellenkezőjére – vagyis a rendi állam apológiájára – annál inkább.

Bele kell nyugodni abba az ellentmondásba, hogy Lipsius műveit úgy olvasták és használták Magyarországon, illetve esetünkben úgy forgatta őket Révay, hogy eközben a fejedelmi hatalommal és a hatalomgyakorlással kapcsolatos kijelentéseit nyilvánvalóan elutasította. Ezt tükrözi a *Politica* recepciója is szerzőnknel. Révay nem vette át az emberi természettel kapcsolatos lipsiusi szkepszist; nem hatott rá – illetve, ahogy látni fogjuk, csak nagyon kis mértékben – a *prudencia mixta* tetszetős okfejtése; továbbá nem reflektált a *Politica* ama részeire sem, ahol a totális, abszolutista fejedelmi uralom előnyeiről esik szó. Révay a cicerói-keresztény politikai morált képviselte, s attól semennyiben nem tért el. Persze, mást várnánk attól az embertől, aki rajongó levelet írt az ünnepelt németalföldi mesternek. De talán éppen ez az elvárás viheti tévútra a kutatót. Valójában Révaynál semmi nem utal arra, hogy művében mintegy demonstratívén Lipsius politikai tanácsait akarta volna hangoztatni – ahogyan azt később Vetéssi Ist-

64 Minderre még lásd TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 131–133.

65 Lásd LIPSÍUS, *Politica*..., 119–130; a nevezetes szakaszra még lásd BENE, „Rimay vindicatus...”, 166–168.

66 Vö. ZSILINSZKY Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe: Egyháztörténeti tanulmány* (Selmechánya: Joergest Ágost özv. és fia, 1910), 16, 24.

67 RÉVAY, *De monarchia*..., 109–110, 111, 125, 133.

68 Vö. KLANICZAY Tibor, „A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius”, in KLANICZAY, *Stilus, nemzet és civilizáció*..., 224–235, 231–233; KLANICZAY, „Az arisztokrácia...”, 242–245.

69 BÓNIS, *Révay Péter*..., 93. Még lásd *uo.*, 81.

ván mezőteremi lelkész tette a Rákóczi Györgynek címzett fejedelmi parainesisében.⁷⁰ Ez a fentiek fényében, ismétlem, nem is csodálható.

Mégis hatott az egykori ikon főműve Révayra, csak éppen ezek a hatások finomab-
bak, és első pillantásra nehezebben kivehetők. Így például ahol egy-egy háború igazsá-
gos vagy igazságtalan indítóokáról, a szükséges és szükségtelen háborúkról, illetve a
kapzsiságból és nagyravágyásból elindított háborúk helytelen voltáról értekezik szer-
zőnk a *De monarchiában*, ott joggal gyaníthatjuk a *Politica* ugyanezen témákat boncol-
gató fejezeteinek a hatását.⁷¹ Oestreich úgy véli, hogy Lipsius eme okfejtései hatottak
Grotiusra, aki aztán továbbfejlesztette őket.⁷² Vagyis Révay fontos részletre tapintott rá.

Érdeemes egyébként a háborúk, illetve a más országokkal való kapcsolatok témá-
jánál maradnunk, mert úgy tűnik, hogy éppen itt nyitotta résnyire az ajtót Révay a
lipsiusi politikai filozófia előtt. Amikor ugyanis csatákról, szövetségkötésekről esik szó
a *De monarchiában*, szerzőnk több esetben is utal a Machiavelli utáni politikai irodal-
lom egyik alaptételére, miszerint a politika végeredményben a hatalom megtartásáról,
illetve növeléséről szól. Így egy helyen azt tanácsolja – Arisztotelészt idézve –, hogy
olyan szövetségeseket kell választani, akik ereje meghaladja a középszerűt, s a közel-
ben laknak, mert így „az isteni kegyelem segítségével biztosabban megőrizhető a ha-
talom”. Ez az arisztotelészi idézet Lipsiusnál is feltűnik, így elég valószínű, hogy Révay
onnan vette át, igaz, kicsit „lágýtotta” a kijelentést az „isteni kegyelem” emlegetésével
(ez Lipsiusnál hiányzik).⁷³

Máshol Révay – amikor elmeséli nagyapja, Révay Ferenc kísérletét a budai polgá-
rokkal való megegyezésre és a vár megszerzésére – a következőket írja: „ez aztán az
elmés mesterkedés! Azok a fejedelmek ugyanis, akik ki akarják terjeszteni birodalmu-
kat, a hadjáratok során először meg kell hogy nyerjék maguknak az emberek hajlan-
dóságát (*in expeditionibus voluntates primum sibi conciliatas habere debent*), s csak azután
küldeni a csapataikat a falak és bástyák megostromlására.”⁷⁴ Ez is egy gyakorlati,
józan tanács, amely akár a nagy mestertől is származhatott volna: ráadásul a *prudencia
mixta* egyik eleme, a megnyerés (*conciliatio*) is feldereng benne.⁷⁵ A szövegben máshol

70 Vetéssi István levelére lásd TARNÓC Márton, „Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 701–708 (a levél közlésével); TARNÓC, „Bevezetés...”, 39–43.

71 Kálmán király veresége után megjegyzi: „Így szoktak végződni azok a háborúk, amelyekben kevélységből és élvezetből dühöngenek, s nem okkal, vagy szükségből” („tales exitus habere consueverunt bella, quibus ex insolentia et voluptate saevitur, non ex causa aut necessitate”). Lásd RÉVAY, *De monarchia...*, 8. (Itt a *necessitas* emlegetése is erősíti a lipsiusi hatás gyanúját.) Kevéssel alább rója meg II. István ki-
rályt, mert mindenféle jogalap nélkül zaklatta szomszédait, és szükségtelen háborúkat vívott („quod aut
excursionibus vexaret finitimos, nulla iusta de causa, aut bella gereret non necessaria”). Lásd RÉVAY, *De
monarchia...*, 10. További példák: uo., 9, 11, 21, 31, 150. Vö. LIPSIVS, *Politica...*, 264–269.

72 OESTREICH, *Neostoicism...*, 51.

73 „Etenim si socii adiungantur, qui non mediocri valeant potentia, et in proximo habitent, fidemque
societatis servant, tutius divina adiuvante gratia imperium contineri potest.” RÉVAY, *De monarchia...*,
31. A *Politica* vonatkozó helye: „Socios legi suadeam, qui non mediocri valeant potentia, et in proximo
habitent.” LIPSIVS, *Politica...*, 166.

74 RÉVAY, *De monarchia...*, 79.

75 Vö. LIPSIVS, *Politica...*, 239–241.

is megfigyelhető, hogy Révay a háborúk, csaták kapcsán pragmatikus tanácsokat ad, illetve következtetéseket tesz, ahol szintén feltételezhető a *Politica* hatása.⁷⁶

Van egy másik téma is, ahol Lipsius, vagy tágabb értelemben a 16. századi tacitizmus befolyása teljes bizonyossággal kimutatható: ez pedig a zsarnokság, a *tyrannis*, illetve a zsarnokká váló uralkodó témája. Már Bónis György felfigyelt arra, hogy Révaynál többször előjön a tacitista politikai irodalom egyik kedvenc problémája, az „új uralom”, illetve az „uralkodás kezdetei”, az *initia principatus*. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy Révay figyelmezteti a mindenkori fejedelmet, mire ügyeljen regnálása elején.⁷⁷ Ám a kérdéskör más összefüggésben is jelen van a műben, amely kontextus még inkább Tacitusra vall. Az *Annales* legemlékezetesebb részei tudvalevőleg azok a fejezetek, ahol a princeps kezdetben jó uralkodónak mutatkozik, de ez csupán alakoskodás részéről – vagy pedig eleinte jó tanácsadók álltak mellette, mint Nero mellett –, ám az idő előrehaladtával előbújik belőle a szörnyeteg. A *De monarchiában* feltűnően sokszor találkozhatunk ezzel a narratívával, vagyis egyes magyar királyok zsarnokká válásával: a magyar türannoszok közül egyedül Kálmán király az, aki már kezdettől fogva úgy is viselkedik, a többiek azzá lesznek. Orseolo Péter a szerzőnk szerint egy ideig „színlelte a természetét” (*simulata aliquantisper natura*), hogy aztán újból felrúgja a törvényeket; II. Istvánt uralkodása kezdetén áldás kísérte, ő maga nyájas volt (*initio gubernationis felix et placidus*), de aztán elkezdett dühöngeni alattvalói ellen (*saevire in subditos coepit*).⁷⁸ IV. Lászlót Révay már egyenesen Neróhoz hasonlítja, mivel ő is helyes módon uralkodott egy darabig, hogy aztán saját hazája ellensége legyen.⁷⁹ Végül ide sorolható Mária királynő, akinek uralkodása kezdetben ugyancsak szerencsés volt (*auspicio regni Mariae fuerunt primo felicia*), mivel a tanács és az előkelők egyetértésével kormányzott (!), de aztán csak Garaira hallgatott, s emiatt keletkeztek a bajok.⁸⁰ A tudós koronaőr láthatóan éppen az ilyen uralkodóktól tartott a leginkább.

„Nem lehet tehát bízni a kormányzás boldog kezdeteiben” – vonja le a tanulságot Révay II. István kapcsán, s ezzel elég pontosan visszhangozza Tacitus, illetve Lipsius igen hasonló kijelentését.⁸¹ Hogy mégsem csak a németalföldi mester állhat a háttérben, sejthető abból, hogy Révay, amikor az állam régi formájának megtartását ajánlja az új fejedelemnek, akkor a Lambert Daneau francia jogász-teológus által összeállított aforizmagyűjteményből, s annak is a Tacitus *Annales*-ét feldolgozó részéből idéz.⁸² Kétségtelen tehát, hogy szerzőnk ismerte a nagy antik historikust – még ha (csak?)

76 RÉVAY, *De monarchia...*, 93, 131, stb.

77 BÓNIS, *Révay Péter...*, 86. Amint fentebb utaltunk rá, az efféle intelmek akár II. Ferdinándnak is szólhattak.

78 RÉVAY, *De monarchia...*, 4, 9.

79 „...incidit hic Ladislaus (ut Nero primo quinquennio bonus imperator, mox cetero tempore tyrannus) in gravem hostem domesticum.” Uo., 17–18.

80 Uo., 25.

81 „Non confidendum ergo laetis gubernatoris initiis...” Uo., 9. Vö. Tacitus szavaival: „...inde initia magistratum nostrorum meliora ferme, et finis inclinat...” (Tac. Ann. 15.21); Lipsius hasonló megjegyzése: „...initia principatum plerumque laudabilia: sed id non satis perseverandum esse.” LIPSIUS, *Politica...*, 44.

82 RÉVAY, *De monarchia...*, 38. Vö. Lambertus DANAEUS, *Politicoorum aphorismorum silva...* (Antverpia: Plantin, 1583), 369. Daneau nem pontosan idézi Tacitust, hanem inkább „szentenciákká” sűríti a benne olvasottakat, így biztosra vehető, hogy Révay tőle merített.

aforizma- és idézetgyűjteményekből is –, és tudatosan vette át tőle az uralkodás kezdetével, a fokozatosan elzúlló uralkodóval kapcsolatos gondolatokat, sőt kifejezéseket is.⁸³ Lipsius hatását feltételezni azért is problematikus ebben az esetben, mert mint említettem, neki nem a republikánus, zsarnokellenes olvasat volt a fontos az *Annales* kapcsán. A *Politica*-ban ugyan a zsarnokság külön fejezetben szerepel, de a műnek csaknem a végén, s mintha a szerző kissé kelleetlenül mondaná fel a kötelező leckét – persze Tacitust használva sorvezetőként.⁸⁴

A lipsiusi *Politica* bevallott célja a fejedelem „nevelése” – tehát bizonyos rokonságot mutat a fejedelemtükör-irodalom műfajával.⁸⁵ Ebből következőleg jelentős részben az uralkodói erények, illetve fogyatkozások alkotják a tematikáját. Ezek a kulcsszavak a *De monarchiá*-ban is viszonylag sűrűn előfordulnak az uralkodók jellemzésénél,⁸⁶ de úgy tapasztaltam, hogy Révay ezek kapcsán nem reflektál a németalföldi szerző munkájára. Az tehát még önmagában nem tekinthető lipsiusi vonásnak, hogy az igazságosság, kegyesség, mértékletesség és még sok más erény (vagy éppen a szigorúság, mint vétek) mindkét szerzőnél előfordulnak. Némileg nagyobb figyelmet érdemel a *prudencia*, vagyis az „okosság”, „körültekintés” meglehetősen sűrű felbukkanása Révaynál⁸⁷ – de, mint jeleztem, ez a *prudencia* sohasem *mixta*, vagy ha mégis, akkor csak a harcmezőn, külhoni ellenséggel szemben. Az uralkodók mellett rendre felbukkanó erénycsokrok – vagy éppen bűnlajstromok – emlékeztetnek a lipsiusi *Politica* tartalmára, de szorosabb átvétel nem mutatható ki.

„Lipsius csodálkozva felkiált...” – a *Monita* és a *De monarchia történelmi exemplumai*

Végül foglalkoznunk kell még Lipsius kései művével, a *Monita et exempla politica* című munkával, amely a halála előtti évben, 1605-ben jelent meg először. A szerző saját magyarázata szerint az olvasók kérték, hogy példákkal világítsa meg a *Politica*-ban elmondottakat; de erejéből csak a *Politica* első két könyvének illusztrálására futotta.⁸⁸ A lipsiusi intések az alábbi módon épülnek fel: a cím megjelöli a témát (*de superstitione*); ezt követi egy rövidebb ismertetés, majd jön az állítás avagy intés (*in*

83 Így aztán feltétlenül meg kell említenünk őt a honi Tacitus-recepció tárgyalásakor – már csak azért is, mert az eddigi vizsgálatokból kimaradt a neve. Vö. BORZSÁK István, „A hazai Tacitus-recepció kezdetei (humanistáink Tacitus-ismerete)”, *Studia Litteraria* 17 (1979): 5–15; KECSKEMÉTI Gábor, „Tacitus és a régi magyar irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 430–438.

84 LIPSIVS, *Politica...*, 403–412.

85 Vö. WASZINK, „Introduction...”, 35–36.

86 Pl. az igazságosság (*iuſtitia*): RÉVAY, *De monarchia...*, 14, 58, 60, stb.; kegyesség (*clementia*): uo., 14, 21, 24, 31, stb. De sokszor szerepel a „szerencse” azaz „szerencsés sors” (*felicitas*), ájtatosság (*pietas*), a mértékletesség (*modestia*) stb.

87 III. Ottó császár, Ilona királyné (II. Béla felesége), II. Géza, III. István, IV. Béla, I. Károly, I. (Nagy) Lajos, II. Vlad havasalföldi fejedelem, Kasztrióta György albán fejedelem (Szkander bég), Hunyadi Mátyás, Fráter György, II. Miksa, (II.) Rudolf, Illésházy István, II. Mátyás egyaránt megkapják ezt az elismerést Révaytól (az utóbbi többször). Lásd uo., 2, 10, 11, 16, 23, 36, 38, 48, 86, 95, 97, 107, 110, 111, 122, 124, 133.

88 LIPSIVS, *Monita...*, *3v, 1–3.

tristibus aut adversis saepe se insinuat), végül következnek az intésre felhozott történelmi példák, igen olvasmányos, retorikus stílusban, fiktív orációkkal, részletgazdag leírásokkal tarkítva.⁸⁹ Az újabb kutatások a művet exemplumgyűjteményként, illetve királytükörként határozzák meg, legfontosabb előképeként pedig Valerius Maximus klasszikus munkáját, a *Facta et dicta memorabilia*t tartják, de a megjelölt minták között szerepel Petrarca *De viris illustribus*a, Erasmus *Adagiája*, és Zwinger *Theatruma* is.⁹⁰

A *De monarchiában* az egyetlen megjelölt Lipsius-idézet a *Monitá*ból való. Szerzőnk Gertrúd királyné meggyilkolásának elbeszélése után citálta Lipsius csodálkozó és elismerő szavait II. András király felé, amiért megkegyelmezett Bánk bánnak, gyakorolva ezzel az igazságosság, a *iustitia* erényét.⁹¹ A kérdés most már az, hogy vajon eme idézésen túl másban is hatott-e rá a hajdan szeretve csodált filológus-filozófus munkája.

A válaszhoz azt kell megvizsgálnunk, hogy Révay is úgy kezeli-e a történelmet, mint Lipsius: azaz példatárnak, követendő és elkerülendő tettek sokaságának. A tapasztalatunk az, hogy úgy is kezeli. Révayt nagyon sok téma érdekli a magyar történelemben: így a honi jog fejlődése, intézménytörténet, az ország területi változásai, török-kérdés, rendek és király viszonya, klérus és politika viszonya, illetve a szent korona és a koronázások története – hogy csak a legfontosabbakat említsem.⁹² Ugyanakkor gyakran él azzal az eszközzel, hogy az adott eseményt, egy-egy király cselekedetét vagy sorsát példaként, sőt intő példaként tálalja. Orseolo Péter exempluma mértékletességre inti a fejedelmet; I. András bukása arra, hogy a bűn elnyeri méltó – sőt, a bűnnel azonos – büntetését; II. Béla lezülése azt példázza, hogy a hatalom és (ismét) a mértékletesség nem jár sokáig együtt (*potentiae ac moderationis haud esse constans contubernium exemplo relicto*), míg IV. László gyászos kimúlása arra figyelmeztet, hogy az uralkodók tartózkodjanak az élvezetektől.⁹³ A hasonló szöveghelyeket hosszan lehetne még sorolni. Egy alkalommal maga a szerző tanult az ősök példáiból (*exemplis veterum*), s elmondása szerint kivétette a lábából a koronát, hogy meggyőződjön annak meglétéről.⁹⁴

Révay a fenti módszerrel egyrészt értelmezte az adott történelmi eseményt: azonosította az uralkodó valamely erényét vagy hibáját, s ezáltal úgy érezhette, hogy kellő magyarázatot adott a történetekre. Másrészt az uralkodóknak szóló konkrét intelmek, figyelmeztetések, amelyeket eme exemplummá átalakuló epizódok után megfogalmaz,

89 A babonáról szóló részt lásd *uo.*, 12–22.

90 Vö. Ann Moss, „*Monita et exempla politica* as Example of a Genre”, in *(Un)masking the Realities of Power: Justus Lipsius and the Dynamics of Political Writing in Early Modern Europe*, ed. Erik De BOM (et al.), Brill’s Studies in Intellectual History 193, 97–114 (Leiden–Boston: Brill, 2011); Marijke JANSSENS, „Rhetoric and Exemplarity in Justus Lipsius’s *Monita et exempla politica*”, *uo.*, 115–134.

91 „*Exclamat mirabundus Lipsius ob hoc Andreae factum: O multa in hoc facto insignia...*” Lásd RÉVAY, *De monarchia...*, 14. A *Monita* vonatkozó helyét lásd LIPSIVS, *Monita...*, 133.

92 A mű tartalmi ismertetései: BÓNIS, *Révay Péter...*, 61–71; TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 127–138. Nemcsak a *De monarchia*, hanem a *Commentarius* esetében is tévesnek tartom azt a leegyszerűsítő értelmezést, hogy Révay csupán lehetséges exemplumok gyűjtemények tartotta volna a magyar történiát. Vö. TESZELSZKY, „Révay Péter...”, 111–112.

93 RÉVAY, *De monarchia...*, 4, 5, 10, 18.

94 *Uo.*, 127.

kétségkívül emlékeztetnek Lipsius művére. De nem csupán a németalföldi szerzőre kell gondolnunk. Antonio Guevara nevezetes munkáját, a *Horologium principum* című, Marcus Aureliusról szóló áléletrajzot – valójában fejedelemtükröt – is meg kell említeni, amelyet Révay sokszor idéz művében (egyszer nevesítve is),⁹⁵ és mintha a módszerét is átvinné. Amikor ugyanis az elbeszélést megszakítva, a szövegen belül, mintegy aforizma-szerűen, kurzív betűvel levonja a tanulságot egy adott esemény után, azzal határozottan Guevara eljárására emlékeztet.⁹⁶

Többször előfordul viszont olyan eset is, amikor Révay megfogalmaz valamely intést, tanulságot, majd ezután külföldi történelmi példákat hoz. Ez az eljárás már egyértelműen Lipsius felé mutat. A formailag is legpontosabb egyezés a *Monita* gyakorlatával Zsigmond király bebörtönzésének elbeszélésénél figyelhető meg. Az uralkodó túlzott szigorúsága, majd emiatt elszenvedett fogsága kapcsán Révay figyelmeztet: vigyázzanak a fejedelmek, nehogy a hatalmukat kérlelhetetlen szigorra használják fel (*videant itaque principes, ne summa potentia ad summum rigorem et severitatem abutantur*). Majd az intés után jön XI. Lajos francia király, aki vérengzéseiért – szól a példázat – súlyosan megfizetett élete végén.⁹⁷ Hasonló módszert követ Révay akkor, amikor Orseolo Péter *tyrannis*-át beszéli el. A király kényuralma kapcsán jellemzi a zsarnokságot, ami nála egyebek mellett azt jelenti, hogy az uralkodók csak jelentéktelen ügyekben hirdetnek országgyűléseket, mert azok korlátoznák „étvágyukat”⁹⁸ – itt is látszik a Lipsius és Révay nézetei közötti mélységes szakadék. Majd következnek az elrettentő példák, így a hajdani Anglia, ahol az országgyűlés csak formális volt, illetve ismét XI. Lajos, aki a rendek összehívásának még az emlegetését is törvénysértésnek vette.⁹⁹

Végül álljon még itt a fent már más szempontból említett részlet, az uralkodó elzüllésének ecsetelése II. István uralkodásánál, ahol a történelmi példa Tiberius lesz, de Révay megidézi Nerót is.¹⁰⁰ Itt akár közvetlen kapcsolat is sejthető a *Monitá*val, mert abban ugyancsak szerepel e két uralkodó, mint gyászos exemplum a *De principum inclinatione* („a fejedelmek lehanyatlásáról”) című fejezetben.¹⁰¹ Ha viszont nem lipsiusi

95 Uo., 31. Nem nevesített idézetek: uo., 7. (*illud est gloriae ... ignoto se credit*); 9. (*saepe enim monarchas ... concedit*); 13. (*non enim ... potiti sunt*) stb. (Összesen nyolcat találtunk.) Az itt említett részek Guevaránál, a fenti sorrendben: Antonio de GUEVARA, *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii imp. libri III.* ([Lipcse]: Grosius, 1611), 59–60, 108, 45–46. Guevara művére, illetve magyar recepciójára lásd HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, *Historia litteraria* 10 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 56–65. (Révayt nem említi.)

96 Így például az első példa Péter király kapcsán: „...usque adeo tetra bellua est, et prope fatale malum regnis, princeps improbus.” RÉVAY, *De monarchia...*, 4. A módszert az egész műben alkalmazza. Guevara 1611. évi kiadásában úgy oldották meg a közvetett szentenciák kiemelését, hogy azok első (két) szavát kiskapitálissal szedték. Lásd GUEVARA, *Horologium...*, c1r, c1v, c2r, 2, 3, 4 et passim.

97 RÉVAY, *De monarchia...*, 30–31.

98 „...breviter, illud agere, quod ex disciplina tyrannorum prodiit. Illi enim velut in summa potestate constituti, turpe putantes aliorum monitis obsequi, administrationem negotiorum regni non amplius ex consilio, sed ex libidine sua et paucorum peragunt, publicos conventus, quos ad coërcendum appetitum suum servire cognoscunt, non nisi de rebus levibus indicunt...” Uo., 3.

99 Uo., 3–4.

100 Uo., 9.

101 LIPSIVS, *Monita...*, 118–119. A két szöveghelyre még lásd TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 130.

hatással van dolgunk, akkor ez a részlet is Révay tacitista szemléletére, Tacitus-ismertetére hozható fel példaként.

Összegzés

Lipsius magyarországi recepciója sokat kutatott, s meglehetősen szerteágazó probléma. Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni, hogy a fentiek miben járulhatnak hozzá e recepció jobb megértéséhez. Úgy tűnik, hogy a *De constantia* volt igazán népszerű hazánkban. Rimay költészetében ez a mű hagyott mély nyomot – ahogy ezt Bene Sándor korábbi tanulmányában kimutatta¹⁰² –, s amint láttuk, Révay *De monarchiájában* is akadálytalanul teret nyert a Lipsius által újragondolt stoikus elmélet a gondviselés, a végzet és a szükségesség viszonyáról. Ugyanígy a mulandóság melankolikus ábrázolása is többször feltűnik Révaynál, miként a címadó *constantia*, az állhatatosság erénye, amely nála és Rimaynál is fontos szerepet kap.

A *Politica* hazai recepcióját egyértelműen kisebbnek és ellentmondásosabbnak kell tartanunk. Ugyancsak Bene Sándor mutatta be, hogy Rimay a Lipsius-hoz írott levelében – talán tudatosan – félremagyarázta a művet, mégpedig a legproblematisabb részt, a vallás és az állam kapcsolatáról szóló fejezetet. Révay történeti művében pedig nem jelenik meg a *prudencia mixta*, vagyis az erkölcsileg kifogásolható politikai cselekvés, illetve sohasem úgy jelenik meg, hogy a szerzőnk helyeselné vagy mentegelné az uralkodónak a *saját* alattvalóival szemben elkövetett bűneit. Révay szerint egy esetben lehet az uralkodó ilyen módon *prudens*: a külpolitika, illetve a külfölddel való háború során. Ekkor szerinte is szerepet játszhat a hideg államérdék, valamint a hatalom megőrzésének és kiterjesztésének nem teljesen tiszta módszerei. Ezeknél a szövegheleynél kiérződik Révay szavaiból a Machiavelli utáni politikai irodalom, és egyenesen Lipsius *Politicája* is, ahogy azt az igazságos és igazságtalan háborúk kérdése kapcsán is láttuk. Igaz, e hatás csak felületi, és semmiképpen sem hangsúlyos.

Emellett két mozzanat esetében figyelhető meg Lipsius és a korabeli államrezonirodalom befolyása a *De monarchiában*: egyrészt a zsarnokság és a zsarnokká züllő uralkodó témájának gyakori felbukkanásában, másrészt az uralkodói erények és „hibák” folyamatos tematizálásában. A zsarnok alakja erősen tacitusi színezetű Révaynál. A nagy antik mintakép jelenléte a műben lehet részben közvetlen, de bizonyosan közvetett is, és bizonyosan nemcsak Lipsiustól ered.

Hatással volt még szerzőnkre Lipsius *Monitája*, azaz történelmi példatára, amely a történelmet úgy láttatta, mint az uralkodó számára hasznos és megszívlelendő exemplumok sokaságát. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy ezen a téren, vagyis a történelem királytűkörré alakításának vonatkozásában Guevara *Horologiumának* hatása szintén teljesen egyértelmű Révaynál. Ennek a két szerzőnek a nyomdokain a magyar királyok helyes vagy helytelen cselekedetei a *De monarchiában* sokszor exemplumként interpretálódnak, majd a fejedelmeknek címzett intés után jövő külho-

102 BENE Sándor, „Rimay műzsája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 271–339.

ni történelmi példák még inkább erősítik a lipsiusi párhuzamot. A tanulságok levonásakor azonban a tudós koronaőr gyakran másfelé kanyarodik, mint hajdani példaképe. Így például a zsarnokság megnyilatkozásának tekinti az országgyűlés mellőzését, míg Lipsiusnak ez eszébe sem jutna (nála a zsarnokság a fizikai erőszaknál és a fegyveres elnyomásnál kezdődik).¹⁰³

Vagyis Révay – autonóm gondolkodóként – nem vette át kritika nélkül a lipsiusi nézeteket. Ő abban a hitben élte le életét, hogy a rendi kiváltságokat, az országgyűlésen kivívott jogokat, a nemesi nemzet szabadságát nem lehet eltörölni, kijátszani, megkerülni – ahogyan abban is hitt, hogy a más felekezetűeknek is joguk van templomhoz, saját egyházszervezethez, és nem csupán az egyéni lelkiismeret szabadsága illeti meg őket, hanem a nyilvános vallásgyakorlás is. Amit adaptálni tudott és akart a lipsiusi nézetekből és módszerekből, azokat eredményesen hasznosította; ám csak olyan mértékben, hogy az ő rendi politikai szemléletével ne konfrontálódjanak. A legszébb lipsiusi mű, a *De constantia* szeretete azonban – úgy látszik – nem múlt el nála, és élete utolsó, gyötrelmes éveiben fő műve, a *De monarchia* megírásakor is vigaszt és útmutatást nyújtott neki.

103 LIPSIUS, *Politica...*, 403.

BÉRES NORBERT

Kártigámnak emlékezetes történetei

Közelítések a 18. század végének népszerű prózairodalmához

Amennyiben a klasszikus századforduló prózairodalmának kortárs népszerűségét igyekszünk megragadni, úgy annak belátása is szükségszerű, hogy a jelenség tisztán irodalom-szociológiai megközelítése elégtelen. Habár a rendelkezésünkre álló források lehetővé teszik óvatos konklúziók megfogalmazását, a népszerűség komplexitását a szociológiai szempontrendszer hiátusai következtében csupán korlátozottan tudjuk értelmezni. Jelen dolgozat célkitűzése, hogy az első hazai irodalmi sikernarratíva, a *Kártigám* szerteágazó kontextusának felvázolásán túl poétikai elemzés segítségével közelítsen a román népszerűségének összefüggéseire, a „tündöklés” hagyományozódásának dimenzióihoz. Köztudomású, hogy a siker eredendően pszichológiai, szociológiai változókat, az irodalom vonatkozásában műfaji mintázatokat, poétikai, retorikai, stilisztikai alakzatokat, s nem utolsósorban könyvkiadói, könyvkereskedői érdekeltségeket, kiadópolitikai megfontolásokat integrál.¹ Előfeltevésünk szerint a szövegalakítási stratégiák tudatosan a népszerűségre való törekvés erőterében formálódtak, s főként azáltal nyilvánultak meg, ahogy az erkölcsnemesítő szándék (képesség) szervesen beleíródott a cselekménybe. A szöveg erkölcsi-erkölcstani vonatkozását alakító poétikai gyakorlat tehát elengedhetetlenné teszi a románok morális jellemzőivel kapcsolatos korabeli társadalmi, irodalmi-kulturális fel-tételrendszer kontextualizálását.

A 18. század végi prózai alkotások az erkölcsösség, az identitás, a nemzeti kérdések integrálásával nem csupán felszínes módon valósították meg a szórakoztatás és a nevelés korabeli követelményét, hanem lehetővé tették a szövegekbe szervesen illeszkedő ideológikus mintákkal való azonosulást is. A századvégi románok ideológikus megalkotottságát egy kézenfekvő analógiával érdemes szemléltetnünk, amely a *Kártigám* és az *Etelka* hasonlatosságain alapszik. Mészáros Ignác és Dugonics András regényeire egyértelműen a klasszikus századforduló legnépszerűbb szövegeiként tekint az irodalomtörténet-írás, kortárs megnyilatkozások hiányában azonban e népszerűség aligha értelmezhető. Párhuzamba állításuk nem elhanyagolandó, ha a korszak prózájára vonatkozó általánosabb konklúziókra törekszünk.

Első lépésben tehát a *Kártigám* népszerűségének (sikerének) jelensége a regényt érintő kortárs diskurzusok, dicsérő és elítélő szövegek párbeszédéből látszik megközelíthetőnek.

* A szerző a DE-BTK Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola PhD-hallgatója. A tanulmány 2019-ben elnyerte az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által alapított Hopp Lajos-díjat.

1 VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya, „Siker-minta, siker-ideológia és retorika”, in *A siker lélektana: Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről*, szerk. VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya és SOLYMOSI Zsuzsa, 17–41 (Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1999), 17.

Mészáros Ignác elsőként publikált művének korabeli népszerűsége alaptételként rögzült az irodalomtörténetben. Noha a megszólalások rendre megerősítik a *Kártigám* népszerűségének tényét, egyszersemind egy jóindulatú leminősítést is megfogalmaznak, figyelmeztetve, hogy „csupán” egy románról van szó. E kétosztatú diskurzus, habár reflektálatlanul örökítődik az irodalomtörténeti hagyományban, egy nagyon markáns értelmezési konstrukció eredményeként született meg, amely egy irodalmi (nyelvi, stilisztikai) paradigmaváltás kazinczyánus képzetében nyer értelmet. E váltás első lépését Kazinczy elképzelésében az 1789-ben publikált *Bácsmegyey össze-szedett levelei* jelzi, amelynek elvi alapzatát a Báróczi Sándorra történő hivatkozás, a mintakövetés deklaratív kinyilatkoztatása képezi. Mivel Báróczi irodalmi tevékenységét egykoron elhomályosította Mészáros népszerűsége, Kazinczyra mint „hű tanítványra” hárul a feladat, hogy felmutassa Báróczi (f)első(bb)ségét Mészárossal, s egykori népszerűségével szemben. Kazinczy célkitűzése a kontinuitás felmutatásával egy stabil hivatkozási pont megteremtése, márpedig ehhez Báróczi irodalmi tekintélyének „rehabilitálására” van szükség. Gesztusával utólagos „elég-tételt” kíván szolgáltatni mesterének, óhatatlanul átértelmezve a Báróczi „tündöklésére” árnyékot vető szerzők és művek megítélését. Ismét „ő az ítélkező, neki van joga bebocsátani és kizárni szerzőket és szövegeket a kánonból”,² kanonizációs elképzeléseivel ugyanis nem férhetnek össze a Mészáros Ignác típusú szerzők, s a *Kártigám* típusú szövegek. Ez a gondosan megmunkált narratíva és kánonelképzelés a *Kártigám* jelentőségét idővel határozottan a feledés homályába utalja: a *Bácsmegyey össze-szedett levelei* (helyi értékű) sikerével Kazinczy elérte azt, ami Báróczinak nem sikerült.³ E markáns (jórészt csak Kazinczy gondolkodásában hangsúlyos) ellentét koncepciózus, évtizedeken át munkált, s a kánonteremtés összefüggéseiben értelmezhető elgondolás az író önéletrajzi emlékezéseiben kap végleges formát, melynek lényege a *Kártigámra* jellemző elbeszélői stílus, nyelvezet és ízlés leváltása a sajátjával. Önéletírásaiba foglalt *Kártigám*-reminiszcenciái, az állandósult szó szerkezetek és tipikus minősítő jelzők nem csupán Kazinczy személyes ízlésprincípiumait szemléltetik, hanem az általa preferált szerzők, elsődlegesen Báróczi munkásságának explikálásán keresztül felerősítik a *Kártigám*-olvasóktól való tudatos elhatárolódást is. Végérvényesnek tekintett, *ex cathedra* jellegű kinyilatkoztatásaiban Báróczi neve értékképző funkcióba lép, egyértelműen reprezentálva a Báróczi és Mészáros közötti értékhierarchiát. Emlékkallitása előbb a *Hazai's Külföldi Tudósításokban* publikált

2 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A kánon építésének és leépítésének stratégiái Kazinczynál: A *Bácsmegyeyinek gyötrelmei*”, in *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, 37–56 (Pécs: Kijárat Kiadó, 2000), 40.

3 Borbély Szilárd figyelmeztetése szerint a *Bácsmegyey össze-szedett levelei* sikerének tényét távolságtartással érdemes kezelni, hiszen a jelenségre vonatkozó reflexiók többsége Kazinczytól származik. „Ezért nem ítéltethető meg tárgyszerűen a *Bácsmegyey* korabeli fogadtatása, mivel Kazinczy elfogult visszaemlékezése lett az alapja azoknak a Toldytól induló irodalomtörténeti konstrukcióknak, amelyek a magyar regény történetét a Mészáros Ignác *Kártigámját* követően a *Bácsmegyey* első kiadására építik fel”. KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2009), 787. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

nekrológban,⁴ később ennek tanulmányra bővített változatában, majd Báróczi műveinek nyolckötetes kiadásában érte el csúcspontját.⁵

Kazinczy fiatalkori élményeinek „áthangszerelését” lényegében kettős célkitűzés motiválta. Elsősorban személyes esztétikai, ízlésbeli kompetenciájának felmutatásán munkálkodott, amely összeférhetetlen a *Kártigám* és a hasonló populáris szövegek kedvelésével. Másodsorban a irodalom ízlésmeghatározó szerepének átrendezésével kísérletezett egy paradigmátikus váltás keretei között. Minthogy Kazinczy törekvései a saját ízlésprincípiumain keresztül, a kánonteremtés összefüggéseiben válnak értelmezhetővé, e szerepet Mészárosról Báróczi-ra, ennek „utódként” pedig magára kívánta áthelyezni. E kazinczyánus értelmezési konstrukció alapvetően öncélú indíttatásból, személyes vonatkozásban és esztétikai szempontrendszer szerint interpretálta a *Kártigám* népszerűségét, egyszersmind a populáris művekhez fűződő viszony későbbi alakulását is.⁶

Kazinczy értékítélete hosszú évtizedekre megalapozta a *Kártigámmal* kapcsolatos irodalomtörténeti diskurzust, reflektálatlan formában örökítve tovább megnyilatkozásait, elhomályosítva a regény népszerűségére vonatkozó egyéb szólásokat. Gyakran hangzik el a szakirodalomban, hogy a mű közkedveltsége explicit nemtetszést váltott ki számos kortárs literátorból. Bessenyei például gúnyal emlegeti, hogy míg a görög–latin auktorok munkáiból és a *Kártigám* kötetéből ezerszámra találhatók példányok országszerte, addig az általa preferált filozófiai szövegekkel, például Locke munkáival alig találkozni.⁷ Testőrtársa, Barcsay Ábrahám a szöveg sikeres magyarságán méltatlankodik Orczy Lőrincchez írott levelében,⁸ kétségbe vonva annak létjogosultságát is, ellentétbe állítva Báróczi Marmontel-fordításával, amelyet a nemzeti kultúrát gazdagító „ajándéknak” tekint.⁹ Hogy Kazinczy előtt mennyire volt ismeretes Barcsay szóban forgó állásfoglalása, nem tudjuk.

Mielőtt azonban úgy tűnhetne, hogy a *Kártigám* sikertörténete csupán egy kazinczyánus konstrukció átvétele, vessünk egy pillantást azokra a korabeli forrásokra, amelyek tárgyilagosabb formában, előítélet-mentesen viszonyultak Mészáros fordításá-

4 KAZINCZY Ferenc, „Báróczi Sándor’ Emlékezete”, *Hazai ’s Külföldi Tudósítások*, 1810. márc. 24., 195–198.

5 Vö. MEZEI Márta, *A kiadó „mandátuma”*, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 15 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 1998), 93, 101–102, 111, 112, 128–129, 146–147, 155–157, 168–169.

6 Bővebben: BÉRES Norbert, „Kultivált recepció (Mészáros, Kazinczy, Báróczi)”, *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 28 (2018): 19–27.

7 „Meny egyik Ország széliről, a másikig, köszönd meg ha négy *Lokot* tanálsz; úgy de ellenbe lelsz *Virgiliust*, *Homerust*, *Kemény Jánost*, *Kárdigant* [sic!] ezeret is.” BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 374. Vö. KÓKAY György, „A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 225–229, 227.

8 „Most jut eszembe hogy minap Posonbol Landerer Uram Kedveskedésibül bizonyos *Kártigám* Török Kis Aszszony történetit nyomtatásba vettem. Ottis hadtam B. Készi szomszédomnak mert igen izetlen magyarságúnak láttat lenni”. Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrincchez, 1773. augusztus 9., in *Mennyei barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrincchez (1771–1789)*, kiad. EGYED Emese, Erdélyi tudományos füzetek 236 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001), 96.

9 „Báróczi Marmontelt, és a Moralische Briefe zur Bildung des Herzens Magyar világunknak ajándékozta: minden órán várom.” Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrincchez, 1775. augusztus 12., in *Mennyei barátom*, 121. Vö. EGYED Emese, „A Barcsay-líra: Az alkalmiság mint a személyesség változata”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 39, 2 sz. (1995): 109–122, 115.

hoz.¹⁰ Tudomásunk van kollégiumi könyvállományban, pesti,¹¹ győri¹² olvasókabinetben, egyházi (Androvics Miklós)¹³ és világi (Mogyoróssy János)¹⁴ magánkönyvtárakban található példányokról. Mészáros szövege három Landerer-féle, a szerző által autorizált kiadást ért meg,¹⁵ továbbá egy negyedik (időrendben második) kolozsvári edíciót, bár ennek esetében felmerül a kalózkiadás lehetősége.¹⁶ Noha a korszakban a hírlapok még viszonylag kevés ismertetést közölnek, a *Magyar Hírmondó* 1781. április 11-ei cikke lelkesedéssel tudósít a *Kártigám* újbóli kiadásáról, reflektálva az újabb s újabb edíciókat életre hívó népszerűsége. Az 1780-as kiadás érdemei között említi, hogy az javított, kiegészített változatban, a szövegben található énekekhez kapcsolódó kottákkal került a nyilvánosság elé:

Ritka szerentse az, hogy a Magyar Tudósoknak könyveik több ízben újonnan ki-nyomattassanak. E szerentsével méltán ditsekedhetik Bodó-Bári és Nagy-Lutséi *Mészáros Ignátz* Uram; kinek *Kártigám* nevet viselő jeles költeményű könyvét úgy annyira megkedvellették a Magyarok, hogy az 1772dik esztendőől fogva, mellybenn leg-először világ eleibe botsáttatott, újra két ízben vétetett a nyomtató sajtó alá: úgy-mint Kolozsvárat 1778bann és Kassán 1780bann. Ezen utólb említettett másod rendbéli Posoni vagy-is Kassai nyomtatás, az előbbenieket sokkal fellyül haladja; mivel azt, az Író mint-egygy újontan munkába vette, sok helyekenn jobbítgatta, tsínosította, tóldozgatta, s az énekeknek nótái-

- 10 Forrása a Menander álnév alatt publikáló David Christian Walther regénye. Vö. *Der unvergleichlich-schönen Türckin wundersame Lebens- und Liebesgeschichte*, Zur angenehmen Durchlesung aufgezeichnet von MENANDER (Zu finden in der Franckfurter und Leipziger Messe: An. 1723). Ennek előzménye vélhetően Johann Leonhard Rost (1688–1727) Meletaon álnév alatt publikált műve: *Die Türkische Helena: Der curieusen und galanten Welt in einer Liebes-Geschicht*, Zu betrachten abgebildet Von MELETAON (Gedruckt im Jahr Christi: 1710).
- 11 Mosóczi Institoris Gábor katalógusa a különféle románokat, köztük a *Kártigámot* egy heterogén csoportban tünteti fel, az ún. *Külömbféle Krónikák, Történetek, Historiák, Románok, Orvosi 's más elegyes Könyvek* között. Vö. LÉCES Károly, „A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya”, *Magyar Könyvszemle* 75 (1959): 345–356.
- 12 „Győrben is, a' hol pedig már inkább el sógorosodtak Hazánkfiak, mint másútt, igen mohón kapják a' Magyar Könyvek' olvasását. Melly öröm, midőn az ide való Könyv Tárházatskában, ez, *Kasszandrát*, amaz, *Jungnak* éjtszakáit; egy Magyar Nimfa az érzékeny Leveleket, más *Kartigámot*, vagy *Révaynak* tsiklandoztató hivsággal füszer számozott Énekeit kéri és kapja olvasásra.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. jan. 15., 67. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] Vö. KÓKAY György, „Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 73 (1957): 271–275.
- 13 Vö. BITSKEY István, „Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ben”, *Magyar Könyvszemle* 90 (1974): 325–331.
- 14 Vö. DUSNOKI József, „Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége”, *Magyar Könyvszemle* 108 (1992): 227–238.
- 15 1772¹, 1780², 1795³.
- 16 A szakirodalom nem jutott egyértelmű konszenzusra a kalózkiadás lehetőségével kapcsolatban. May István Mészáros Ignác Mária Teréziához intézett, a szerzői díjjal és a kalózkiadásokkal foglalkozó kérvénye alapján arra következtet, hogy a Kollmann József Ferenc kiadásában megjelent kolozsvári edíció vélhetően a szerző tudomása és engedélye nélkül jelent meg. Vö. MAY István, „Kérvény Mária Teréziához a rablókiadásokról”, *Magyar Könyvszemle* 87 (1971): 328–330. Korábban a kérdést vizsgálva Trócsányi Zoltán más álláspontra jutott: TRÓCSÁNYI Zoltán, „Rabló kiadás-e a Kartigam kolozsvári, 1778-i kiadása?”, *Magyar Könyvszemle* 72 (1956): 244–246.

val-is bővítette. Ennek elejébe függesztett elől-járó beszéde végénn más nevezetesebb kész munkáival-is bízattja az Hazát. Tiszta szívből óhajtjuk, hogy ezek-is világra jövénn, olly kedvet találjanak mindenek előtt, mint amaz első munkája.¹⁷

Hamarosan elkészül szlovák,¹⁸ később román¹⁹ nyelvű fordítása, rövidített változatai pedig a 19. század derekán ponyvakiadványként²⁰ is megjelennek.²¹ Kazinczy szerint Batsányi valósággal imádtá,²² kettejük viszonyának kontextusában azonban e lelkesedés említése pejoratív mellézköngéket is hordoz. Batsányi Báróczihoz írt, a *Magyar Museum*ban publikált levelében nevezetes íróként utal Mészárosra,²³ Ányos Pál több episztolában is elragadtatással nyilatkozik a regényről.²⁴ Ányos és Mészáros kapcsolatáról csupán a vonatkozó episztolákon keresztül vannak ismereteink, ennek első nyoma az Ányostól írt 1779. szeptember elsején keltezett költői levél. Később hangzatos, Sándor herceg és Krisztina szerelmi történetének kulcsmozzanataira reflektáló költeményt intéz Mészároshoz,²⁵ amelyen álneven (Dobokai Sárközi István) nyomtattak ki a *Kártigám* második kiadásában. Ebben félre nem érthető módon utal Mészáros szövegének népszerűségére, az olvasóközönség elragadtatására: „Méltán ditsekedhetz tollad erejéről / Mert borostyánt kaptál nemzeted szíveről”.²⁶ Mivel kevés szövegforrással rendelkezünk a román népszerűségét illető korabeli reflexiókról, Ányos köszöntő költeménye kivételes, jóllehet természetes

17 *Magyar Hírmondó* 1781. ápr. 11., 228–229. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

18 Szlovák fordítása: *Při dobytí Budinského zámku do zajetí křesťanského padlé Kartigam řečené (potom Krystýna nazvané) turecké slečny, kišassoňky, řídke a památné Případnosti*, které v uherském jazyku pán Ignác Mészáros, v slovenském pak Michal Semian, při Cirkvi Evang. Pezynské, slovenský slova B. Kazatel vydal (V Prešpurku: nákladem Antonína Löwe, knihkupce, 1790). Vö. CSANDA Sándor, „Az első magyar regény és verses betétei – szlovák fordításban”, *Irodalmi Szemle* 29, 2. sz. (1986): 154–161.

19 Román fordítása: Ioan BARAC, *Patimile cele mari și minunate ale unei madamoizelle cu numele Cartigam, care fusese fiica unui Pașă turcesc anume Ibrahim de la Anadol și ia căzuse în robia creștinilor când au bătut pe turci și i-au scos din Țara unguirească, din Buda capitala țării, unde lăcuise Pașa turcesc mulți ani, apoi fu botezată Hristina în Pariz și făcută grafiță*, 1845. A fordítás kéziratban maradt.

20 Ponyvakiadások: *Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után* (Pest: Bucsánszky Alajos, 1873); *Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után: egy lelket nemesítő, szívet művelő és erényt képző igaz történet* (Budapest: Rózsa K. és neje, 1897).

21 Vö. MAY István, „Az első magyar heroikus regény”, *Studia litteraria* (1966 [szerk. BARTA János és BÁN Imre]): 3–24, 4.

22 Kazinczy Ferenc Szemere Pálhoz, Széphalom, 1817. május 7., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI): VÁCZY János, (XXII): HARSÁNYI István, (XXIII): BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV): ORBÁN László, (XXV): SOÓS István, 25 köt., 3428. lev. (a továbbiakban: KazLev + kötetszám), 15:181–185 (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 182–183.

23 Vö. *Első folyóirataink: Magyar Museum*, kiad. DEBRECZENI Attila, 2. köt., Csokonai könyvtár: Források, Régi kortársaink 11 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2004), 1:65.

24 Vö. *Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, kiad. LABÁDI Gergely, Régi magyar költők tára: XVIII. század 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012), 256, 258, 259–260, 296.

25 Uo., 297–298. Vö. *Buda várának vissza-vételekor a' keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kis-aszszonynak ritka, és emlékezetes Történetei*, Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei MÉSZÁROS Ignácz (Posonyban és Kassán: Landerer Mihály' költségével és betüivel, 1780°), [11–12.]

26 *Barátságos mulatozások...*, 298.

módon átpoétizált dokumentuma a *Kártigám* olvasottságának. Csokonai is bizonyosan ismerte a *Kártigámot*, műveiben találunk utalást rá,²⁷ Kölcsey A' *vadászlakban* említi,²⁸ Petőfi soraiban mint a maradi ízlés reprezentánsa jelenik meg.²⁹ Déryné Széppataki Róza visszaemlékezéseiben említi a *Kártigám* fiatalkori olvasásának örömeit,³⁰ Fáy András emlékirataiban a kazinczyánus szemlélet továbbélésének egyik konkrét esete mutatkozik meg.³¹ Hatása felfedezhető a későbbi szerzőnemzedék több alkotásában: a recepció Dugonics András, Székér Joachim, Guzmics Izidor és Pálffy Sámuel szövegeiben mutatható ki.³² Több évtizedes „tündöklése” a fennmaradt forrásokat tekintve a 19. század közepéig tart.

Mészáros feltételezhetően tudatosan reflektál a *Kártigám* kelendőségére, amikor a második kiadás előszavában a regény népszerűségére, olvasottságára hivatkozik, bízván abban, hogy a második edíció hasonló érdeklődésre számíthat az olvasóközönség körében:

Hogy e' munkámat első ki-adásában a' kegyes Hazánk annyi hajlandósággal méltóztatott fel-venni, hogy ennek bizonyításával annak jeles számú első nyomtatásbéli példai kevés esztendők alatt el-keltek légyen, valaminthogy ebből azt ítélnem, hogy a' második nyomtatásban-is a' Nemes Hazánknek tekintete eleibe jönni merészelhet, úgy e' jutalmát arra fordított fáradságomnak, és reá tett költségemnek veszem örökös, és illendő háladatossággal. Mellyet-is tehát hogy nem különben, mint valamely szép Magyar öltözetet néminémű ekességgel, vagy him-varrással ki-várva kellemetesebben a' mostani Világ-

27 Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, 2. köt., Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 2:7; CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 119, 135.

28 „Rimai kiüríté a' poharat, szemével végig futá a' társaságot, Andaházira mosolygott, és szóla: »tudok egy szép történetecskét, érzékenyt: mint Kártigám Kisasszony historiája.«” KÖLCSEY Ferenc, „A' vadászlak”, in KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Kölcsey Ferenc minden munkái, 64–91 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 71. Devescovi Balázs hívta fel rá a figyelmet, hogy a novella több ponton is hangsúlyosan igyekszik elkülöníteni magát a románirodalomtól. Vö. DEVESCOVI Balázs, „Kísértetek A' vadászlakban”, in *Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, 361–382 (Szeged: Tiszatáj, 2003), 375–377.

29 „Könyvtára van szobája ablakán. / A könyvtár díszé Szigvárt, Kártigám.” *Petőfi Sándor összes versei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2005²), 156. Nem véletlenül került mottóként Margócsy István *Szigvárt*-tanulmánya elé. Vö. MARGÓCSY István, „Szigvárt apológiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 655–667, 655.

30 „Hol vegyek szép könyvet? Elmentem a postamesterhez, gondoltam, annak kell könyvnek lenni. Kaptam is, és ki volt boldogabb, mint én: *Kártigámot* és *Erbiát*. Ó istenem! hogy elsírtam fölöttök.” *Déryné emlékezései*, kiad. RÉZ Pál, 2. köt., *Magyar századok* (Budapest: Szépirodalmi, 1955), 1:52. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

31 „Az akkor magyar szépirodalom szűk-keves anyagot és formát szolgáltatott az aestheticai ízlés képzésére. A critica is inkább csak nyelvünk grammaticája körül forgott. Gyöngyösi, Dugonics, Báróczy, Péczely, Gvadányi és Mátyási munkáik, Kártigám, Argirus, Cassandra, Szigvárt, s még egypár más regények képezték nagy részben a magyar szépirodalmi olvasmányt; de nemesebb aestheticai szikrákat egyedül a magyar »Orpheus«, »Minerva«, »Museum« folyóiratok s KAZINCZY FERENC dolgozatai és fordításai ébreszthettek az ifuságnál.” Közli: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 21 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2000), 248. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

32 MÁY István, „Kártigám-hatások irodalmunkban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 215–221.

nak vizsgálódó szemei eleibe állítanám, újobban meg-olvastam, imitt amott ítéletem szerént talámtán jobban tetszendő magyarázatokkal meg-jobbitottam; az énekeknek tulajdonos notáit-is hozzá tettem, és a' történethez illő rövid erköltsi tanítással fejesztem-be fő rendre vitt szerentséjét KÁRTIGÁMNAK. Tselekedtem ezt a' köz mulatságnak kedvéért, és annak-is, a' ki ez-is sajtója alá vévén, Hazánkat naponkint annyi egyéb szép, hasznos, és újságos nyomtatásával örvendezteti, ditséretes buzgóságáért. Tellyes reménységgel vagyok, Kegyes Olvasó! hogy e' második ki-adásában-is munkámat azon kegyességgel fogod mértékelni, mellyel az elsőt. Ha ezt tapasztalom, úgy fogom más nevezetesebb kész munkáimmal az időnek és szerentsének engedelme szerént tovább-is kedvedet, és hasznodat keresni.³³

Mészáros érvelésében – illeszkedve az előszó vonatkozó kitételeihez – az erkölcsi tanítás a „közmultság”, vagyis a szórakoztatás funkcióját igyekszik magára öltetni. Általában jellemző a korszak literátoraira, különösképpen a románok szerzőire, hogy reflektív előszavakban, ajánlásokban igyekeznek felmutatni alkotásuk didaktikus vonatkozásait, történetük erkölcsnemesítő szándékát. Mészáros a *Kártigám* erkölcsi célzatosságára nem csupán a szöveg paratextusaiban tesz figyelemfelkeltő megjegyzéseket, hanem későbbi műveiben is reflektál legmeghatározóbbnak tekintett alkotására. Utólag a *Montier asszony' levelei* előszavában teszi reflexió tárgyává a *Kártigám* erkölcsi olvasatát, összekapcsolva új kötetének az erkölcsstani hagyományokon nyugvó értelmezését azokkal az interpretációs kódokkal, amelyek a korábbi alkotására jellemzők:

Kártigámnak történeti oda példáznak voltaképen, minű okossággal kell a' hajdon személynek egy férjfiúval való esmértségre, szeretetbe, és házasságba ereszkedni. [...] Es ugyan azon kötelességeket akarom én itt Montier Asszony leveleiben előadni, mellyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szemei előtt viseli, mint e' könyvben meg-írtt ifjú Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerentséjéit lelki vigasztalásával együtt szerezhethi. Él hasznodra, ékes nemű Olvasó!³⁴

Ugyanazon év májusában a *Magyar Hírmondó* is hírül adja a *Montier asszony' levelei* megjelenését, gyakorlatilag szó szerint idézve a szerzői előszóban lefektetett gondolatokat.³⁵ Utólagos visszatekintéséből egyértelműen látható, hogy a *Kártigám* a szerzői értelmezésben is a korabeli erkölcsstanok hagyományát követi.³⁶ E reflektált pozicionálás a románok körül kialakuló diskurzus, a műfajt illető, rendszerint differenciálatlanul leminősítő (gyakran az erkölcsromboló hatásra hivatkozó) vélekedések összefüggésében előkészíti azt a gyakorlatot, amely megpróbálja elkerülni a későbbi elutasító retorikákat, a művek erkölcsi vetületét érhető kritikákat.

33 Mészáros, *Buda várának...*, 1780, [5–6.]

34 *Montier asszonymnak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas Levelei*, Németből Magyarázta Bodó-Baári és Nagy-Lutséi Mészáros Ignácz (Pesten: Trattner Mátyás betűivel, 1793), [oldalszám nélkül].

35 *Magyar Hírmondó*, 1793. máj. 24., 736–737.

36 Vö. Bódi Katalin, *Könny és tinta: A magyar levéregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 46 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2010), 85–86.

Köztudomású, hogy a klasszikus századfordulós regények legitimációs folyamatában megkerülhetetlen szempont a művek erkölcsre gyakorolt hatása. Elfogadtatásuk több évtizedes periódusában hangsúlyos pozíciót foglalt el, hogyan képesek e szövegek, részben a morálfilozófiák helybe lépve, az erkölcsnemesítés követelményének teljesítésével etikailag igazolhatóvá tenni a sokak szemében nemkívánatosnak tekintett műfajt.³⁷ Korai szépprózánk ugyanis egyszerre állt az érdeklődés és a támadások centrumában, hiszen a Nyugat-Európából érkező gáláns irodalom, a szélsőségesen erotikus, gyakran pornográf tartalmakat kínáló prózai alkotások népszerűsége³⁸ alkalmat adott minden hasonló szöveg iránti bizalmatlanságra, az elutasító retorikák alkalmazására.³⁹ Nem véletlen, hogy a tiltott, alapvetően illegális csatornákon keresztül beáramló libertinus irodalom árnyékában az eruditus kulturális elit, de leginkább az egyházi, hitvédő értelmiség minden szépprózai alkotást veszélyforrásként interpretált. „A szerelmes történetek bármilyen formájának erkölcsi elítélése egyébként nagy hagyományokra tekint vissza a megelőző századok egyházi irodalmában, s még egy ideig nem is vesztett erejéből.”⁴⁰

A századfordulós románirodalom kortárs megítélését tekintve tanulságos utalnunk a korai, s viszonylag kései állásfoglalásokra, annak érdekében, hogy rávilághassunk az erkölcsi hasznosságra értékmérőként hivatkozó stratégiák hosszú időtartamú (bár váltakozó eredményességű) szerepére. Noha az olvasmányok szórakoztató szerepének fokozatos előtérbe kerülésével a korábbi merev, kizárólag az erkölcsi hasznosságra figyelő értékmérők fellazultak, a románt morális példázatként értelmező felfogások még hosszú évtizedekig éreztették hatásukat. Az erkölcsrombolónak tekintett olvasmányok veszélyeire már a század derekán megérkeztek az első reakciók az egyházi értelmiség részéről, felekezeti hovatartozástól függetlenül.⁴¹ Legyen szó Jean-Frédéric Osterwald francia református prédikátor magyarul viszonylag korán megszólaló művéről,⁴² Alexovics Vazul pálos szerzetes⁴³ vagy Laszkalner Antal veszprémi kanonok értekezéséről,⁴⁴ valameny-

37 Vö. SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csonkai haláláig*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai-Universitas Kiadó, 2001), 184–191.

38 Vö. GRANASZTÓI Olga, „A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 393–404.

39 GRANASZTÓI Olga, „Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 356–368 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 656–657.

40 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 411.

41 GRANASZTÓI, „Cenzúra, hitvédők...”, 663.

42 *A' keresztyének között ez idő szerént uralkodó Romlottságnak kútfejeiről való Elmélkedés*, Melly Frantzia Nyelven irattatott OSTERWALD Friderich János, A' Neocomumi Helvet. Confessiön lévő Eklésiának Lelkipásztora által; és Mostan Magyar Nyelvre fordittatván ki-adattatott (Debrecenben: Nyomt. Margitai János, 1745). Vö. GRANASZTÓI, „Cenzúra, hitvédők...”, 658–659.

43 [ALEXOVICS Vazul], *A' Könyvek' Szabados Olvasásáról két fő-tzikkely*. Irta A. B. P. A. I. T. N. T. (Pestenn: Nyomtattatott Patzkó Ferentz' betűivel, 1792).

44 LASZKALNER Antal, *Értekezés a' könyvolvasásról* (Pesten: Beimel József' betűivel, 1832). Szempontrend-

nyi egyházi szerzőt foglalkoztatta a prózai olvasmányok hatása a keresztény erkölcsre és értékrendre, csaknem azonos (s az évtizedek múltán lényegében statikussá rögzült) érvkésletet mozgósítva a nemkívánatosnak tekintett szövegekkel szemben. Megítélésük szerint a nem kellő elővigyázatossággal megválasztott, önfeledt módon fogyasztott (alapvetően szórakoztatásra szánt) románirodalom természetes katalizátora a kicsapongó, erkölcstelen életvitelnek, a tisztátalan és romlott magatartásnak. Habár kritikai állásfoglalásuk csupán egy szűkebb kör klerikus hangoltságú szemléletére alapozva nyilvánította ki rosszallását, az ellenzők tábora hosszú ideig változatlanul megmaradt, s elutasító szellemiségükből a román egyértelmű népszerűségének, irodalmi megszilárdulásának időszakában sem engedtek. Sokatmondó példa e következetes „állhatatosságra”, hogy Osterwald és Laszkalner értekezése között csaknem száz esztendő telik el.

„A társadalmilag haszontalan, kikapcsolódásként űzött olvasást egybehangzóan elítélte minden mértékadó fórum, de ez az alapvető kifogás az egyházi ellenzők részéről nem ok nélkül egészült ki az olvasás közvetítette átfogó szekularizációtól és a keresztény értékrend elhagyásától való félelemmel is.”⁴⁵ Minthogy az erkölcsre, az államra és az egyházra veszélyesnek tekintett könyveket az állami és egyházi cenzúra egyaránt tiltólistára számúzta, s térhódításukat minden eszközzel igyekezett megakadályozni, a könyvelles mozgalmakkal párhuzamosan virágzásnak indultak az azokat kijátszani igyekvő technikák. Ekkor született az ún. „hasznos olvasás” követelménye, amely egyféle szabályozatlan propagandaként uralkodott el valamennyi korabeli szövegen. „A felvilágosodás ideológiája a »hasznos« vagy »művelt« olvasást propagálta, a műveltségeszményét megtestesítő olvasásmodellt pedig számos kortárs gondolkodó próbálta meghatározni. Ennek lényege a mértéktartás és a válogatás a könyvek javarészt haszontalan tömegéből, olyanok kiválasztása, amelyek lehetőséget adnak a reflexióra, mert komoly és hasznos gondolatokat tartalmaznak, és az individuális morált építik.”⁴⁶ Később az erkölcsnemesítő szándék reflektálatlan propagandafogássá alakult, olyan szerzők tollán, akik egyszerű „megtévesztésként” alkalmazták, a hagyományos szövegek untalan ismétlésével kívánván elkerülni a cenzúra vagy az egyháziak rosszalló tekintetét. Habár a szakirodalomban egyértelmű konszenzus mutatkozik azzal kapcsolatban, hogy az erkölcsi hasznosság hangoztatása sematikus klisévé merevedett az évek során, érdemes különbséget tenni a korai és későbbi szövegek önmeghatározásai között. Míg a századfordulót környező években valóban mechanikussá váló gyakorlatról beszélhetünk, addig a *Kártigám* publikálásakor a morális hasznosság éthoszához való következetes alkalmazkodás még poétiai lehetőségként tételeződött. Mészáros tudatossága következményeként a későbbi szakiroda-

---

szere korszerűtlen, a századvég egyházi értelmiségének elutasító viszonyulását tükrözi, javarészt általánosító argumentációs technikát követve, konkrét példaanyag nélkül. Viszonylag kései értekezése rávilágít a régi századforduló népszerű, szórakoztató irodalmával (leginkább a románokkal) szemben megfogalmazott elutasító felfogások (főként az egyházi értelmiség körében továbbélő) jelenlétére. Meglepő, hogy az értekezés egy második kiadást is megélt. Vö. [LASZKALNER Antal], *A' Könyvolvasásról*, Második, néhány tárgyfejtető érdekes jegyzésekkel, 's egy új szerkezetű toldalékkal bővített, Kiadás (Veszprémben: Ramasetter Károly' betűivel, 1848).

45 GRANASZTÓI, „Cenzúra, hitvédők...”, 658.

46 Uo., 657.

lomban a *Kártigám* egyértelmű erkölcsi célzatosságának ténye rögzült.⁴⁷ Az erkölcsösség követelményének való megfelelést érzékelteti, hogy Alexovics Vazul elutasító hangvételelű értekezésében, mely ellentmondást nem tűrő argumentációval teszi szóvá kifogásait a számára elfogadhatatlannak minősített művekkel, köztük a „hívságos” románokkal szemben, a *Kártigám* a ritkaságszámba menő „kivételek” közé kerül:

Minden Regula szenved ki-fogást. Azért noha a' Románok közönségesen veszedelmesek, 's véggkép' motskosok: a' *Telemakus* mind azon által, a' *Kaszszandra*, a' *Kartigám*, az *Etelka*, 's némelly mások tisztességes Románok. Azért lehet azokat olvasni vagy mulatságra, vagy a' magyarság' ki-tanulására. Azonban azokat sem kell mohón, egy húzomban, igen gyakran olvasni [...]. A' ki pedig magában érezné, hogy ezek' olvasásából-is gerjedez érzékenységes szerelemre, az ezeket a' Románokat-is magától el-vesse.⁴⁸

Noha Alexovics a kivételnek minősíthető románok túlbuzgó olvasását sem tekinti helyesnek, sokatmondó, hogy a *Kártigámot* még a legkonzervatívabbnak tartott egyházi szerző sem ítélte el totálisan. Androvics Miklós példányát, Alexovics Vazul olvasását s megítélését, valamint Ányos Pál méltatását tekintve úgy tűnik, Mészáros fordítása megfelelt a románirodalom erkölcsnevelő képességével szemben támasztott (egyházi) követelményeknek. Mindazonáltal jogosan vetődik fel a kérdés, hogy ezt milyen formában sikerült megvalósítania.

Poétikai közelítés

Feltételezésünk szerint az erkölcsös magatartásra nevelő szemlélet mint cselekményszervező elem befolyásolta, hogyan volt képes a szöveg egyaránt megfelelni az egyházi értelmiség és az olvasóközönség elvárásainak, érdeklődésének. Korának poétikai hagyományához kapcsolódva Mészáros értelemszerűen a barokk heroikus próza antik gyökerű, nyugaton kipróbált, már-már közhelyszerűvé vált karaktereire, toposzkészletére támaszkodik fordítása során, ezek konkrét felhasználása azonban a korszak kulturális (irodalmi) közvéleményére érzékeny figyelmet reprezentál. Habár szerelmes történetről van szó, az erkölcsi tanítás és a morálisan feddhetetlen élet éthoszának jelenléte a toposzkészlet olyasféle felhasználását szemlélteti, amely egyaránt igazodott a heroikus mintázatokhoz

47 Vö. „A mesében, s még inkább a kivitelben nincs sem külső, sem belső valóság; de megvan az erkölcsi eszme, mely nélkül az, a regények bal híre mellett, nem lelt volna be utat a magyar családokba [...]. Ez az erkölcsi irány, az új hang, mely e műben uralkodott, s a költészetet az élethez kötötte, nem csak a családokba szolgált útilevelül a könyvnek, hanem a fiatalság szívéig is, s nem volt magyar leány, mely ne szégyenlette volna Kártigámot nem ismerni [...]. Így Kártigám, négy kiadásban, egy embernyomon keresztül a legkedvesebb olvasmány volt.” TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Zrínyitől Kisfaludy Sándorig* (Pest: Heckenast Gusztáv sajtája, 1854), 252–253. Toldy Ferenc azon vélekedését, mely szerint a *Kártigám* népszerűségének eredetét a román erkölcsi eszmevilágában érdemes keresni, többen is megerősítik: HEINRICH Gusztáv, „Mészáros Ignác életé és művei”, in Mészáros Ignác, *Kártigám*, kiad. HEINRICH Gusztáv, 3–22 (Budapest: Franklin-Társulat, 1880), 6–7; MAY, „Az első magyar heroikus regény”, 11.

48 [ALEXOVICS], *A' Könyvek' Szabados Olvasásáról...*, 59. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

és a morális értékrendhez. Ekként az olvasókat nem csupán a történet cselekményessége, a karakterek életét alakító viszontagságok szövevényes hálózata, a túlcsonduló érzelmi megnyilvánulások ragadták magukkal, hanem a morális elmélkedések a szereplői szövegmokon keresztüli megszólaltatása által lehetőséget kaptak az erkölcsi értékrenddel való azonosulásra is. Bíró Ferenc úgy véli, hogy azon művek érthettek el jelentős népszerűséget a korszak olvasóközönsége körében, amelyekben a bölcsesség, a példázat, az elmélkedés nem önmagában, hanem morális tanulságra vezető, önálló történetben szólalt meg.⁴⁹ Szintén Bíró szavait idézve, az „elbeszélés szellemének elszabadulása”⁵⁰ a korszak irodalmi-kulturális életének természetes jelensége volt, amely a morális elmélkedéseket fikatív vagy valós történetekben megfogalmazó példázatoság nyomán bontakozott ki az erkölcsstani irodalomban.

Krisztina erkölcsös magatartása és a keresztény nemesi társadalom gátlástalansága, eleganciával palástolt romlottsága között rendeltetésszerű (az ógörög poétikai hagyományhoz illeszkedő) konfrontáció képződik,⁵¹ amely a külsőségek ábrázolásában is releváns: Krisztina szépségének leírásakor az erotikum korlátozása, a keresztény erkölcsösség került kitüntetett pozícióba.⁵² Wolfgang Kayser szerint általánosan jellemző a heroikus románokra, hogy az ábrázolás eszközei között kongruencia figyelhető meg, a direkt (az elbeszélő által adott) és az indirekt (a figura által önmagáról adott) kép jelentéstartalma tökéletes megfelelést mutat, mivel a karakterek szavai és magatartása igazolhatóvá teszik a nekik tulajdonított jellemvonásokat.⁵³ Krisztina szépségének narrátori leírása⁵⁴ pontosan megfelel a róla alkotott szereplői szövegmoknak.⁵⁵ Testének esztétikuma egyenmű, az erényt, az erkölcsi tisztaságot, a szexuális vonatkozások nélküli szépséget tükrözi, s ezek a heroikus mintázatoknak megfelelően konstans állapotként rögzülnek. Bahtyin szerint az antik szépprózából örökölt heterogén elemek az ún. „kalandidő” jelenségében oldódnak fel, lényegében a történeti idő és a biografikus idő közötti feszültségben mintázva a kalandsorozatok „jelentéktelenségét” a szereplők életére, szellemiségére nézvést. Az átélt nehézségek, megpróbáltatások kevés (vagy semmiféle) életrajzi, pszichológiai szerephez

49 Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998³), 199.

50 Uo., 191.

51 MAY, „Az első magyar heroikus regény”, 10–11.

52 BÓDI Katalin, „Testábrázolás a 18. században: Kép és regény”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 232–256 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2010), 251.

53 Wolfgang KAYSER, „A modern regény keletkezése és válsága”, ford. V. HORVÁTH Károly, in *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, 173–202 (Budapest: 1998), 175.

54 „ragyogó szemeinek friss, de kedveltető szemérmességgel tartóztatott forgási, ortzáinak mértékelt pirossággal egyveles fejjérsége, e’ mellett az igaz erköltstsel meg-egyező, és mind Neméhez, mind gyenge idejéhez illendő kegyessége, és Esztendein fellyül meg-érett elmés itélete tsak annak szivét nem sérthette, a’ ki személyét nem látta.” *Buda várának vissza-vételekor a’ keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kisaszszonynak ritka, és emlékezetes Története*, Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei MÉSZÁROS Ignázt, Posonyban, Landerer Mihály’ betüivel, 1772, 9.

55 „Minden hízkelkedés, vagy színlés nélkül pedig meg-kell vallanom, hogy te mind a’ szépségnek, mind a’ ditséretes erköltsnek tekéletes példája vagy, kihez hasonlót e’ Világ-kerekségén ritka találni; azt tartom tehát, hogy ugyan ez a’ drága kints léssen egyetlen oka, mért a’ Hertzeg személyednek birtoka után vágyó-dik.” Uo., 62.

(nem) jutnak, a kalandidő a hősök életkorát sem befolyásolja, a kalandokkal átélt idő „nem méretik, és nem jön számításba”, a tetszőleges mennyiségben egymásra halmozott kalandokon belüli napok, órák, percek nem egyesülnek reális időbeli sorrá.⁵⁶ „Ebben az időbeliségben ismeretlen minden változás: a világ mindvégig ugyanolyan marad, amilyen kezdetben volt, a hősök élete biográfiai értelemben szintén nem változik, érzéseik is mozdulatlanok, sőt, az emberek még csak nem is öregszenek ezen időn belül.”⁵⁷ Bahtyin ugyanakkor figyelmeztet, hogy az átélt események sora „úgyszólván megszilárdította őket, ellenőrizte és hitelesítette önmagukkal való azonosságukat, állhatatosságukat és változatlanóságukat.”⁵⁸ Feltételezésünk szerint a kortárs befogadókban épp e változatlanóság, a megpróbáltatások, viszontagságok ellenére is állhatatos és szilárd jellem válthatott ki elismerést. Minthogy a heroikus román nem hagy teret a toposzoktól való radikális eltérésre, a szélsőséges karakterek jellemének árnyalatnyi változtatására (amelyet a romantikus irodalomszemlélet, joggatlanul, a heroikus román hiányosságaként ró fel), a szereplők életének alakulástörténete érzékeny összhangot képez a narratíva eszmei üzenetével, a cselekményben mintázódó erkölcsös magatartás követelményével.

A *Kártigám* az erkölcsös életvitel, „az igazságtalanságot zokszó nélkül elszenvető erény, a könnyek között is békésen tűrő önmegtagadás”⁵⁹ követendő példáját komplex problémakörben jeleníti meg, az identitás folytonos átalakulásán, az identifikáció problematikusságán keresztül mutatva be a morálisan feddhetetlen életvitel üdvös voltát. Végigtekintve a karakterek szövevényes kalandorozatán, valamennyiük életére döntő befolyást gyakorolnak a színlelt identitás misztikumai, a megtevesztés különféle módozatai. Valós személyiségük (olykor nemi identitásuk) elfedése egyrésztől az önvédelem egyik formájaként jelenik meg: Krisztina az ártatlansága megóvása érdekében álcázza magát férfinak algériai rabsága alatt. Noha erkölcsi tisztaságában nem károsodik, mint keresztény „férfit” egyéb megpróbáltatások érik, előbb felekezeti állhatatosságát teszik próbára, később ebbéli tántoríthatatlansága, s a basa leányával, Abdellával ápolt kapcsolata következményeként élete is veszélybe kerül. Szökésükkor Abdella ugyancsak kénytelen színlelni identitását, Krisztinához hasonlóan férfinak álcázva magát. Csupán ezt követően tudatosul benne, hogy a fiatal férfiként megismert, magát Bojárdó néven bemutató Krisztina voltaképpen leány. Nevének és ideiglenes álneveinek az identifikációban, az élettörténetben betöltött meghatározó szerepét szemlélteti az elbeszélő névhasználata. Bár a kötet cím *Kártigám*ként nevezi meg főhősét, a megkeresztelkedés pillanatától (gyakorlatilag a textus első harmadától) főszereplőnk „beszélő névvel”, Krisztinaként jelenik meg. Hasonló következetesség jellemzi a narrátort, amikor a Krisztinára erőltetett áazonosság paktumát a cselekmény szintjén is érvényesíti, szökéséig Bojárdóként emlegetve a leányt. Jóllehet

56 Mihail BAHTYIN, „A tér és az idő a regényben”, in Mihail BAHTYIN, *A szó esztétikája: Válogatott tanulmányok*, vál. ford. KÖNCSÖL Csaba, 257–302 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 260–266.

57 Uo., 263.

58 Uo., 276.

59 BORBÉLY Szilárd, „»A tovább gondolkodó olvasó...«: Márton László regénye és a *Kártigám*”, in BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Alföld könyvek, 37–41 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006), 39.

a hősnő környezete gyakran tévedésben van a személyazonosságát illetően,⁶⁰ az elbeszélő következetesen ragaszkodik az álnevek, álruhák biztosította hamis identitás fenntartásához, így a befogadókat is részesévé teszi a színlelt azonosságok megtévesztő játékának. Értelemszerű, hogy a kamuflázsok szerteágazó komplexumában, amikor a megtévesztő álca olyan hitelesen működik, hogy még a legközelebbi családtagot is félrevezeti, csupán a név szavatolja a valódi azonosság felismerését.⁶¹ Sem az elrabolt Krisztinát kereső Sándor herceg, sem a fogságból menekülő Krisztina nem ismer rá szerelmére, amikor Gróf Szelimóként és Bojárdóként találkoznak, csupán a névazonosítást követően.⁶²

A fentiekben vázolt, identitásproblémákat mintázó írói eszközök a főszereplő, Krisztina életében koncentrálódnak. Szinte valamennyi változatát elszenved(tet)ti. Heroikus mintázatai szerint a hős életének alapelemévé válik a megtévesztés, amelynek egyszerűsmind cselekvő részese és szenvedő alánya.⁶³ Ekként a színlelt identitás felöltése a bosszúállás eszközévé is válhat. Lorindó grófnő vagy Hermene a retorzió érdekében alkalmazza az álöltözetek, hamis személyiségek megtévesztő gyakorlatát, az őstoposzoknak megfelelően konfrontációkat, a lezárást késleltető helyzeteket teremtve.

Különösen alkalmas terep az identitás kérdéseinek latolgatására a főúri álarcosbál, amely reprezentatív módon a színlelt identitás viselésén, a társadalmilag elfogadott hazugság alkalmazásán alapul, s természetszerűen megköveteli a valódi személyiség- és testi jegyek elváltoztatását, felismerhetetlenné tételeit. Krisztina a bálon Diána, a vadászistennő képében jelenik meg, ahol maga is reflexió tárgyává teszi életének alakulástörténetét: „az Egeknek megfoghatatlan végezéséből ez előtt rabnak ugyan, de nem Isteni Aszszonynak születtem”.⁶⁴ Eszerint az egyéni életút alakulásában kevés szerephez jutnak a személyes cselekedetek, változásait felsőbb (transzcendens) akaratok vagy kimagasló képességű személyek befolyásolják. Főszereplőnk esetében elsődlegesen Sándor herceg tölt be ilyen szerepet, másodlagosan az akadályoztatásért, bonyodalmakért felelős ármanykodók. Szintén jelentősek a Krisztina életének alakulását közvetve meghatározó közösségek, a felszabadító háborúk során a keresztény sereg, a francia udvari méltóságok, az algériai kalózok vagy a rokonság. Nem meglepő, hogy a török főméltóságú leányból rabba, kereszténnyé, grófnővé, keresztény „férfivá”, s végül hercegnévé váló Krisztina az életút elbeszélésének, a valós identitás meghatározásának feladatához kételkedően viseltet: „mindazáltal magam sem tudom, ki, és mi legyek”.⁶⁵

Miután Krisztina megkeresztelkedik, szemléletmódja átalakul, a nagy felekezetek világnézeti különbségeire reflektál, egyszeriben felismerve, hogy a keresztények eltérő szabályrendszer szerint gondolkodnak, viselkednek. E szabadság revelatív átélése különösen izgalmas egy muszlim neveltetésű leány szemszögéből:

60 BODOR Béla, *Régi magyar regénytükkör* (Pécs–Budapest: Halász & Társa, 2001), 83.

61 BORBÉLY, „»A tovább gondolkodó...«”, 39.

62 VÖ. MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Irodalomtörténeti füzetek 112 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 75–78.

63 Uo., 18.

64 MÉSZÁROS, *Buda várának...* (1772), 123.

65 Uo., 124.

Tsudálatos dolog! melyly izetlen vala eddig néki a' Keresztények között élni, és az ő szokásokhoz magát alkalmaztatni, olly kész, és hajlandó kedvel viseltetett az után mind egyikéhez, mind másikához, egy szóval: maga megvallotta, hogy számtalan okai volnának állapotjának meg-változásán szivesen örvendezni, mivel akképen a' kárhozatos vallásának tévelygéséből nem tsak ki-menekedet, de egyéb aránt-is látná, hogy Párisban sokkal nagyobb vigasztalással, és kedv töltéssel mulathatja üdejét, mint sem Török-Országban, holott az Aszszonyi Nem fél annyi szabadságban sem él, mint Frantzia-Országban.⁶⁶

A felekezeti váltás után Krisztina következetesen (már-már explicit példázatosággal!), sok esetben testi épségét és életét kockáztatva tesz tanúbizonyságot hitbéli állhatatossága, szilárd erkölcsi értékrendszere mellett. Elkötelezettsége nem meglepő, hiszen környezetében a kereszténység egyértelműen magasabb rendű életformaként jelenik meg: ezt egyfelől a törökök Magyarországról való kiűzésével a kollektív győzelem, másfelől az egyéni karakterek megkeresztelkedése jelképezi. Minthogy a keresztény európai kultúra évszázadokig hirdette a pogány (főként iszlám) világgal szembeni felsőbbrendűségét, s e kultúrán kívüliek eredendően alacsonyabb státuszúnak számítottak,⁶⁷ a történet muszlim szereplői ösztönös, reflektálatlan vonzalommal viseltetnek a kereszténységhez. E narratívában az idegenség-tapasztalat átmeneti tapasztalatként jelentkezik, maguk a szereplők tevékenykednek azért, hogy aktuális környezetükben az idegenség bélyegét ignorálhassák. Habár az áttértek, a „bekerültek” nem tartoznak sem az adott emlékezetközösséghez, nincsenek ismeretében a kulturális, nemzeti szimbólumkészletnek, mégis problémamentesen sikerül integrálódniuk a társadalomba az egyetemes, nemzetek feletti szemlélet, világ- és értékrend, a kereszténység irányelveit elfogadva, s követendő életmintának választva. Az iszlám elhagyása, a mentalitás- és viselkedésbeli szemléletváltás tehát a narratíva összefüggésrendszerében nem szül ellentmondást a keresztény hit, erkölcs és értékrendszer melletti állhatatos kitartás érvényesítésével. Ami a keresztény szellemiségben elítélendő, egy muszlim hitű szempontjából megkövetelt. Noha környezete is másformán viszonyul Krisztinához, miután felveszi a kereszténységet, a rang- és felekezeti különbségekből adódható konfliktusokra a leány Damoklész kardjaként tekint. A boldogság és lelki megnyugvás üdvéért végül a lezárás megvilágosító eseménye szavattal: az álruhában felbukkanó Ibrahim Krisztina tudomására hozza, hogy nem ő Krisztina, s fivére vér szerinti édesapja, csupán a szüleit vesztett gyermekek nevelője. Ennélfogva valós, magyar nemesi származására is fény derül. E mozzanat feloldhatóvá teszi a származásbeli különbségekre visszavezethető kételyt, s hitelesíti Krisztina állhatatos keresztényi magatartását, nyilvánvalóvá téve, hogy származásából adódóan eleve elszakíthatatlan kötelék fűzte felekezetéhez.

Eredettörténetét hallván Sándor herceg bizonyossá teszi Krisztinát, hogy magyar főrendű származása elégséges biztosíték a házasságukhoz. E mozzanat a hierarchikus szerepek felekezeti függő eltérését szemlélteti, hangsúlyozván, hogy egy török főméltóság

66 Uo., 8.

67 S. VARGA PÁL, „Idegenség és önkép az irodalomban: Néhány példa a 19. század magyar irodalmából”, in S. VARGA PÁL, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, 75–86 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 79.

leánya korántsem rendelkezhet olyan társadalmi státusszal és megbecsültséggel a keresztény világban, mint egy alacsonyabb rendű, de keresztény nemes leánya. Amíg Krisztina esetében a muzulmán származás terhe alóli feloldás eredményeként probléma nélkül egybekelhet a herceggel, addig Abdella, az algériai basa leánya a keresztény világban „csupán” egy lovászmester felesége lesz. Mivel a hierarchikus szerep átfordulására Abdella esetében nem mutatkozik lehetőség, a szakirodalom azon megállapítása, hogy a *Kártigám* „az alulról való felemelkedés narratívája”,⁶⁸ más szereplők szemszögéből nem igazolható.

Szerzőnk közelítése a magyar vonatkozásokhoz (a kezdőpont geográfiai és történelmi elhelyezése Buda felszabadításának évébe) vélhetően a heroikus történetek idő- és térbeliségével kapcsolatos feszültséget igyekszik megragadni. Bahtyin pontosan amellett érvel, hogy egy heroikus román esetében szó sem eshet konkrét történelmi lokalizációról;⁶⁹ a vég nélküli kalandidőben a véletlenszerűség veszi át a kezdeményező szerepet, „a teret és az időt absztrakt, merőben technikai kapcsok fűzik össze, az időbeli folyamat minden mozzanata megfordítható, és a térben áthelyezhető”.⁷⁰ Az antik források világa idegen természetű, meghatározhatatlan, lokalizálhatatlan, ismeretlen, konkrétságának foka erősen korlátozott, annak okán, hogy az idő- és térbeli konkretizálás, azok belső törvényeinek vagy kötődéseinek bevonása korlátozná a véletlenszerűség határfokát a cselekmény bonyolításában.⁷¹ Csakhogy jelen esetben a történetbe ágyazódó hazai összefüggések a zárlat revelatív eseményét készítik elő. Mészáros az időbeli (történelmi) valóság birtokbavételét⁷² a narratív sémák kiegészítésével viszi véghez.

Mészáros fordítása, habár stílusával, formai, tartalmi vonatkozásaival, s retorikai eszköztárával még erősen kötődik a barokk esztétikumhoz, mintateremtése, a szövegbe kódolt erkölcsi tanítás konzisztens jelenléte viszonyítási alapként szolgált a 18. század végi prózairodalom számára. Megalkotottságának ilyesféle dimenzióival, az ideologikus mintázatok színre vitelével nem egyedülálló a korszak irodalmában, hiszen közel másfél évtizeddel később egy újabb román ér el a *Kártigámé*hoz hasonló sikereket.

Kitekintés: Etelka (analógiák, párhuzamok)

Dugonics András életművének központi alkotásával kapcsolatban szintén ismeretesek Kazinczy ellentmondásosnak tűnő reakciói. Az *Orpheusban* közölt recenziója egyértelműen méltatja az *Etelkát*,⁷³ a nyilvánosságnak szánt elismerés és a magánlevelezésben

68 MAY, „Az első magyar heroikus regény”, 5.

69 BAHTYIN, „A tér és az idő...”, 262.

70 Uo., 269–270.

71 Uo.

72 Uo. 258.

73 „Prof. Dugonits András Úr Etelkát újjobban nyomtatattja. Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a' munkáról igen kantsalulú ítélnék: De nem ez vólt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a' mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád' idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a' ki ítélve olvas, az

megfogalmazott gondolatai között azonban markáns ellentét feszül a román megítélését illetően: Ráday I. Gedeonhoz írt levelében már kifogásainak ad hangot.⁷⁴ Véleményében a legalacsonyabb popularitás jelenléte helyénvaló a korfestést tekintve, a poézis körén belül azonban tűrhetetlen, a ponyvanyomtatványok közé számúzi az *Etelkát*, a nyelvi-stilisztikai, hangnemi szintek keverésének gyakorlatát ugyanis tűrhetetlennek minősíti.⁷⁵ Kazinczy szemléletében az *Etelka* „a poézis felől szemlélve a hangnemi keveredés miatt ítélnél el, az ízlés felől szemlélve viszont a galantéria miatt, amely [...] alapvetően a viselkedés, az életmód jellemzésére szolgáló kategória volt, olyan, amelyet mielőbb szükséges levetkezni annak, aki a kényesebb ízlés elérésre vágyik”.⁷⁶ Dugonics gyakorlatának hátterében azonban más indítékok állottak; Szörényi László szerint a magyar nyelvű erudíció közvetítésének alapcélkitűzése motiválta.⁷⁷ Műveltség és a nemzetiségi kérdések tudatos szerzői technikával történő összefonódását szemlélteti az *Etelka* grandiózus jegyzetanyaga is, amely Dugonics elképzelésében a szórakoztató kalandtörténet történelmi ismeretekkel való (s ezáltal a román didaktikus vetületét erősítő) kiegészítést szolgálta. *Etelka* életének erkölcsi példázata a fiktív hősnő történetén keresztül exponálódik, míg a történeti, nemzeti, hazafias téma elsősorban a jegyzetekben jelenik meg. A hasznosnak ítélt ismeretek közreadásával, népszerűsítésével, a nehezen elérhető vagy idegen nyelven olvasható dokumentumok magyar nyelvű közzétételével Dugonics „látványosan és direkt módon valósította meg a szórakoztatva nevelés elvét”.⁷⁸ Szinte valamennyi prózai szövegét e képzetnek rendelte alá, olykor explicit módon hivatkozva

---

ilyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát.” *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai könyvtár: Források, Régi kortársaink 7 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2001), 34–35. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

74 „Ezen útamra a’ Dugonits Etelkáját hoztam-el magammal; a’ kotsiba azzal töltöm időmet. Én ennek a’ könyvnek látásán elejénten nagyon meg-örültem, hazafiúi el-ragadtatást ’s tsak Őseink előtt esmeretes felséges eggyűgyűséget ’s Magyar tüzet reménylén: ah, de mint szomorodtam-el midőn a’ leg-ízetlenebb galanteriát a’ leg-alacsonyabb popularitást ’s gyermeki affectatiót *hogya Magyar vagyok* találtam benne. Én is tsak-nem a’ szenyvedhetetlenségig, tsak-nem a’ más Nemzetek meg-bántásáig kevélykedem abbann hogy Magyar vagyok: de még is Etelkát olvasván sok helyyekenn mint egy el-szégyenlettem magamat látván azt hogy Pajtás Uram magát miként teszi nevettségessé a’ Magyar névnek illetlen ’s ok nélkül való emlegetéseivel. – El-hallgatom azt hogy a’ könyv, ha úgy tekintjük tsak mint Románt, tsak-nem az Argirus és Stilfrid Classisába való. – Nevettségés a’ szók’ derivatióibann és faragásibann is. Én Augustusba okvetetlen Nagyságodhoz megyek, még pedig hogy leg-alább egy hetet Nagyságodnál töltsék. Engedje meg ezt Nagyságod nékem; tégye drágábbá életemet ezzel.” *KazLev I*, 191–192. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

75 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 418.

76 Uo., 419.

77 SZÖRÉNYI László, „Dugonics András”, in SZÖRÉNYI László, *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 108–140 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 112–113.

78 PENKE Olga, „Utószó: Az *Etelka* története és kontextusai”, in DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Csokonai könyvtár: Források, Régi kortársaink 8, 409–456 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2002), 448. E célkitűzéshez illeszkedik a közmondások, szólások használata is. Dugonics András tudatosan, a magyar nyelv védelme iránti elkötelezettség jegyében gyűjtötte és alkalmazta a régi magyar közmondásokat és szólásokat. Szemerkényi Ágnes úgy véli, hogy Dugonics elősorban a jellembrázolás eszközeként tekintette a közmondásokat, használatukkal a szereplők árnyalt bemutatására, vonzóvá tételére törekedett. Vö. SZEMERKÉNYI Ágnes, „Irodalom és folklór Dugonics András *Etelka* című regényében”, in *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 139–153 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

a román tudásközvetítő és erkölcsnevelő jellegzetességeire,⁷⁹ hangsúlyozva, hogy tematikusan „a régmúlt megörökítésre méltó eseményeihez kell kapcsolódnia, az érzelmekre kell hatnia és erkölcsi tanulság megfogalmazására kell alkalmasnak lennie”.⁸⁰ Jóllehet Dugonics érvkészlete idővel közhelyszerűvé válik, a román erkölcsi hasznosságát, a példaadás fontosságát és műveinek didaktikus olvasatát érintő szerzői állásfoglalások egész munkásságát meghatározzák.⁸¹

Dugonics életművének két sűrűsödési pontja, az eposziság és az őstörténeti érdeklődés együttes megvalósulása több alkotásában is megfigyelhető, az igazán jelentős sikert azonban a két, jól ismert hagyomány, a heroikus barokk próza és a honfoglalás egy-másra vonatkoztatásának gyakorlatával érte el.⁸² E két tradíció összepárosítása Dugonics leleménye, megvalósítása nívumként hathatott a korszakban. A heroikus román toposzkészletét az egyértelműen megfogalmazott ideologikus célzat, a hazafiság felmutatása egyesíti, a szerelmi tematikával csaknem egyenértékű szerepbe hozva a nemzeti alapeszmét; ezek a finnugor rokonság és a hagyományos eredetmagyarázat integrálásával kapcsolódnak össze. Mint általában a heroikus románok esetében, a múlt titka a cselekmény végén tárul fel, hasonlóan a *Kártigám*hoz: kiderül Etelka valós származása, amely előkészíti a kalandorozat boldog lezárását. Míg Krisztina történetében a házasságkötés a megérdemelt boldogság narratív betetőzéseként értelmezhető, ugyanez Etelka és Etele egybekelésével nem csupán a heroikus-gálans történetek konvencióit érvényesíti, hanem mintegy összekapcsolja az eltérő hagyományokat is. Mivel Árpád vezér leánya, Etele pedig karéliei herceg, házasságuk („sátorosságuk”) révén a hun–magyar és finn–magyar eredetmítosz ellentmondásmentesen ötvözhető, s egymásra találhat a nemzedékekkel korábban szétvált ősi nép.⁸³

Az *Etelkának Kúlcsa* szövegéből tudni, hogy az *Etelka* ezer példánya kelt el a kiadás első évében, amely, a korszak könyvkiadói és -kereskedői viszonyait figyelembe véve, szenzációs mennyiségnek tekinthető. Országszerte nagy lelkesedéssel olvasták,⁸⁴ egyházi és világi személyek egyaránt. Általános olvasói eufóriát szemléltet a Dugonicsot elárasztó üdvözlő levelek, köszöntő költemények sokasága, melyre a korábbiakban nem

79 „Édes Etelkám! ha az Isten rá segít: hogy eszednek hasznát veheted; tapasztalni fogod: hogy ezen Könyvem is sok szép-régi-érzékeny; és mind olvasásodra, mind kedved’ legeltetésére méltó és illendő dolgokat foglal magában. Ugyan-azért benne gyönyörűségedet lelheted. A’-mi a’ hasznot illeti (erre pedig a’ költeménes [!] eszek leg-fő-képpen vigyáznak: hogy csupa hívságos dolgokat ne firkállyanak) tapasztalni fogod: hogy mind-azokat, a’-mik írva vannak, javadra fordíthatod: midőn az Istennek Kegyességét, Könyörületességét, Jóságát, és fő-képpen atyai Gondviselését olvasod.” DUGONICS András, *A’ szerecsenek, Első könyv: Európai történetek* (Pozsonyban és Pesten: Fűskúti Landerer Mihály’ betűivel és kölcségével, 1798), [4.]

80 PENKE, „Utószó...”, 435.

81 PENKE Olga, „Dugonics előszavai”, *Tiszatáj* 55, 2. sz. (2001): 63–79, 73, 78.

82 SZILÁGYI Márton, „Dugonics András és az »idegenek«”, in SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, 92–102 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), 93.

83 DEBRECZENI Attila, „»szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát«: Dugonics András Etelkája a 18. század végén”, *A Tiszatáj diákmelléklete*, 150 sz. (2015): 1–11, 9. Vö. BÍRÓ Ferenc, „A »karjeli« rokonság: A magyarság eredetének kérdése Dugonics András »Etelka«-jában”, *Irodalomtörténet* 68, 1. sz. (1986): 51–61.

84 PENKE, „Utószó...”, 476.

akadt példa. Nem meglepő, hogy a szerző hamarosan átdolgozott, bővített formában jelentette meg szövegét. Harmadik, s egyben utolsó kiadását jelentősen átalakította, Dugonics az *Etelka* szegedi nyelvjárás szerint átdolgozott kiadásában fantáziát láthatott az élő, népies beszédmóddhoz alkalmazott szöveg könnyebb befogadásában, memorizálhatóságában, az oralitásban való meggyökeresedésében és továbbhagyományozódásában. Színpadi feldolgozása viszonylag korán, 1792-ben elkészült: Soós Márton átdolgozása *A' megszomorított ártatlanság avagy az ártatlan Etelka méltatlan szenvedése* címmel került nyomdaprés alá, később színpadra. Ehhez kapcsolódik az *Etelka* folytatásaként számon tartott *Etelka Karjelben* (1794), eleve színpadra írva, végül a quasi-trilógia harmadik részeként a *Jólánka, Etelkának leánya* (1803–1804).⁸⁵ A *Jólánka* már egyértelműen az előzetes olvasottságra és ismeretekre épít, nem teremt önálló világot, ekként az *Etelka* folytatása jóval sikerületlenebbnek, kidolgozatlanabbnak tekinthető. Átdolgozásaival, folytatásaival Dugonics szemmel láthatóan azon munkálkodott, hogy meghosszabbítsa az *Etelka* sikerét. A három kiadás, a színpadra írt *Etelka Karjelben*, valamint a folytatásnak tekinthető *Jólánka, Etelkának leánya* együttesen egy több ezer oldalt kitevő szövegcsoporthoz alkotnak, amely révén az „Etelka” hívószóvá, anakronizmussal élve „branddé” alakult. Próbálkozásai ellenére úgy tűnik, Dugonics mégiscsak az *Etelkában* tudta elérni, hogy a „kortársait izgató nemzeti történeti témákat és vitákat az aktuális politikai és társadalmi problémák áttételes bemutatásával” összekapcsolva kielégítse olvasói érdeklődését.⁸⁶

Dugonicsnál is megfigyelhető Mészáros kommentáló gyakorlata, amikor később készült szövegeiben, főként a paratextusokban folyamatosan reflektál főművére, az *Etelkára*.⁸⁷ Penke Olga Dugonics előszavait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a „rendkívüli könyvsiker, amely az *Etelka* megjelenését követi, feltehetően épp annak köszönhető, hogy írója nem pusztán a politikai mondanivaló, hanem a műfaj megválasztása és formálása szempontjából is meg tudott felelni olvasói elvárásának, amelyet ráadásul az olvasóval kialakított dialógusnak köszönhetően hatékonyan formálhatott is”.⁸⁸ Első sikereit követően a jelenségre érzékenyen odafigyelő Dugonics már reflektív, tudatos módon irányítja a műveit érintő, a szerző és olvasóközönsége között kialakult (de alakítható, sőt alakítandó) dialógust.⁸⁹

85 Uo., 424. Vö. SZÖRÉNYI, „Dugonics...”, 122–126.

86 PENKE, „Utószó...”, 436–437.

87 „Etelkám az Ország jó neven vette: mivel annak számos Példányait, egy esztendő alatt, úgy el-kapkodta: hogy azt újra a Sajtó alá tennem, és, nem sok idő múlva, szebb, és válogatottabb színben elő-adnom kellett. Éppen nem kételkedem benne: hogy ezen, arany Pereczeit-is hasonló indulattal fogadják az igazi Haza-fiak. Mivel nem különben, ezen munkámban-is, honnyai történetek vannak.” DUGONICS András, *Az arany Pereczek: szomorú történet öt szakaszokban* (Posonyban és Pesten: Fűskuti Landerer Mihály költségével és betőivel, 1790), [7.]

88 PENKE, „Dugonics előszavai...”, 66.

89 Uo., 72.

Zárszó

Sok évtizeden keresztül a *Kártigám* mint a népszerű, populáris széppróza reprezentánsa jelképezte a *románt*. Később, úgy tűnik, e pozíciót az *Etelka* nyerte el tőle. Népszerűségének ténye a források tükrében alighanem vitathatatlan, a háttértényezőire vonatkozó ismereteink viszont korlátozottak. Irodalomtörténet-írásunk sok évtizeden keresztül megelégedett a jelenség tényének rögzítésével, a kazinczyánus értelmezési konstrukciót hagyományozva generációról generációra, miközben kevesen vállalkoztak a szöveg és az olvasóközönség közötti kapcsolat, s e kapcsolat működéséből eredő siker feltérképezésére. Tanulmányom elsősorban azt kívánta érzékeltetni, hogy Mészáros fordításának megítélésében sem a kazinczyánus, sem a romantikus irodalomszemlélet nem eredményezhet a *Kártigám* népszerűségének valós működésére vonatkozó adekvát megállapításokat. Figyelmüket elkerüli a román publikálásának közege, az alakulás folyamatában lévő (ennélfogva differenciálatlan, rendkívül heterogén) olvasóközönség elvárása és érdeklődése, valamint a szövegnek az ismert sémaelemeken túllépő megalkotottsága, amely láthatólag érzékeny volt a társadalmilag-kulturálisan kondicionált tapasztalatokra. Ahogy a bevezető felhívta a figyelmet a szociológiai szempont érvényesíthetőségének korlátaira, az összegzésben is elkerülhetetlen ennek hangsúlyozása. Megítélésem szerint a forráshiányokból adódó következtetések, az évtizedeken (évszázadokon) át hagyományozódó interpretációs sémák felülírása poétikai közelítéssel valósítható meg a szövegbe kódolt, s e minőségükben a népszerűség biztosítékaként szereplő aspektusok dekódolásával. Sikere, évtizedeken át tartó népszerűsége egyrészt rávilágít, hogy a román térhódításával, az olvasók fokozatos bevonásával komoly potenciált jelent az olvasóközönség növelésében, s nem utolsó sorban a könyvkiadás hazai felvirágoztatásában. Másrészt (hasonlóan az *Etelkához*) az *utile et dulce* elvének következetes megvalósításával a siker (népszerűség) ideologikus mintázatát szemlélteti.

KISS SZEMÁN RÓBERT

Ján Kollár és a magyarországi klasszikus hagyomány

E tanulmány a Kollár-életmű cseh és szlovák irodalomtudományi recepciójának egyik kérdését alapul véve azt vizsgálja, hogy egy stílustörténeti probléma miként vezethető vissza tágabb magyarországi kultúratörténeti összefüggésekre. A másfél évszázadnyi cseh és szlovák irodalomtudományi reflexió egyik ismételt visszatérő kérdése ugyanis, hogy vajon Kollár életműve – amely diákkori zsenyéitől¹ egészen posztumusz műveiig csaknem ötven évet ível át² – a klasszicizmus vagy a (pre)romantika szövegkorpuszába illeszthető-e be inkább. A kérdés fölvetése elsősorban stílustörténeti relevanciával rendelkezik, és bármely modern irodalomtudományi iskola szempontjából meglehetősen haszontalannak látszik. E haszontalanság nyilvánvalóvá válik a recepciótörténet áttekintésekor is. A majdnem kétszáz éves befogadói és interpretációs tevékenység esetében az e kérdésben elfoglalt álláspontok (is) sokkal jellemzőbbek a befogadói közegre és/vagy az őt képviselő interpretátorra,³ semmint magára a kollári életműre. A kérdésben elfoglalt legjellemzőbb cseh és szlovák koncepciókat és nézeteket szinte reménytelen áttekinteni a szakirodalom bősége miatt, hiszen a cseh nyelven író szlovák költő, író és lelkész gazdag munkásságával könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik.⁴ Ugyanakkor az irodalomtudományi önreflexió keretében rendre történtek kísérletek tudománytörténeti szempontokat sem nélkülöző összefoglaló

* A szerző ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet Szláv Filológiai Tanszékének egyetemi docense. A tanulmány az NKFIH (K-124873 sz.) *Hungarikumok Ján Kollár életművében* című pályázat keretében készült.

- 1 Kollár *Emlékek életem fiatalabb éveiből* című művében említi Crudy Dániel (1735–1815) evangélikus püspök mosóci látogatását 1803-ban, amelynek kapcsán megszületett első szlovák nyelvű verse. Vö. Jan KOLLÁR, *Paměti z mladších let života: Spisy Jana Kollára: Cestopis druhý a Paměti z mladších let života Jana Kollára sepsány od něho samého* (V Praze: Nákladem knihkupectví: I. L. Kober, 1863), a 8. fejezettel a 108–111. oldalakon, amely a *První slovenské verše. Crudy, Burian (Az első szlovák versek. Crudy, Burian)* címet viseli. – Témánk szempontjából mérföldkőnek számít még Kollár *Deploratio presentis status Hungariae* című iskolai költeménye. Erről részletesebben: Róbert KISS SZEMÁN, „Slávy dcera”, *Slovenská literatúra* 59, 2. sz. (2012): 89–111.
- 2 Jan KOLLÁR, *Staroitalia slavjanská aneb objevy a důkazy živlů slavských v zeměpisu, v dějinách a v bájeslovi, zvláště v řeči a v literatuře nejdávnejších vlaských a sousedních kmenů* (Ve Vidni: V Císařské královské dvorské a státní tiskárně, 1853). 1803 és 1853 között éppen egy fél évszázad telt el.
- 3 Analogikus példaként vö. a Máchá-recepcióval. Dalibor TUREČEK, Veronika FAKTOROVÁ, *KHM 1810 – 2010: Dvě století české kultury s Máchou: Katalog k výstavě v Letohrádku Hvězda 29. června – 31. října 2010* (Praha: Památník národního písemnictví, 2010).
- 4 Jan V. ORMIS, *Bibliografija Jána Kollára* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954); Jarmila GERBÓCOVÁ, *Ján Kollár v literatúre od roku 1952, Bibliografija* (Bratislava: Ústav slovenskej literatúry, 1991).

tanulmányokra. Az egyik legutóbbi ilyen írás szerzője Miloslav Vojtech, aki korántsem teljes áttekintést nyújtó, ám modellértékű tanulmányában foglalkozott a témával. Vojtech, miután ismerteti a legjelesebb cseh és szlovák irodalomtörténészek, többek között Jaroslav Vlček, Pavel Bujnák, Felix Vodička, Arne Novák, Jan Jakubec, Vojtěch Jirá, Mikuláš Bakoš e tárgy körben képviselt álláspontját, megállapítja, hogy a cseh irodalomtörténeti recepció többnyire Kollár preromantizmusa, míg a szlovák a klasszicizmusa mellett tör lándzsát.⁵ Ugyanakkor a két irodalomtudományi diskurzus közötti különbség mélyére nem hatolva megállapítja, hogy e dilemma valójában „zsákutcába vezet”, amelyből a kiutat egyrészt az összehasonlító irodalomtudományi szempont érvényesítése jelenti,⁶ másrészt az irodalmi irányzatok szinkretizmusának elfogadása és interpretációs alkalmazása.⁷ Ez utóbbi megállapítás természetesen alapul a 20. század második felének közép-európai komparatistikai eredményein, s egyfajta átfogalmazását jelenti annak a gondolatnak, amely szerint a (kelet-)közép-európai nemzeti irodalmakat a térség gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének megkésetttségéből fakadóan jellemzi (számos egyéb jellegzetesség mellett) a stíluskeveredés, amely Kollár életművében is jelen van.⁸

A közép-európai komparatistika e megállapításai a magyar irodalom korpuszára is vonatkoztathatók. Horváth János már a 20. század első felében is hasonló értelemben reflektált a szóban forgó jelenségre *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című művében.⁹ E munkájában a jelenséget fonákjáról szemlélve azt állította, hogy a magyar felvilágosodás klasszicista örökségét a 19. század folyamán a romantikus gondolkodás és ér-

5 Vojtech MILOSLAV, „Klasicista – preromantik – romantik: K otázke slohovotypologického zaradenia básnickej tvorby Jána Kollára v českej a slovenskej literárnej histórii” in Vojtech MILOSLAV, *Literatúra, literárna história a medziliterárnosť*, 56–67 (Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2004).

6 „A »klasszicizmus«, akár csak cseh részről az ezzel ellentétes »preromantizmus« túlsúlyának hangsúlyozása zsákutcába vezet az e témával kapcsolatos gondolkodást. Amennyiben összehasonlító irodalomtudományi szempontból szemléljük Kollár művét és azon tipológiai jegyeket keressük benne, amelyeket az európai irodalmakban klasszicistának vagy preromantikusként tartanak, logikusan arra a következtetésre jutunk, hogy Kollár műve egyaránt értelmezhető a klasszicizmus és a preromantizmus rendszerében [...]”

„Zdôrazňovanie Kollárovej dominantnej »klasicistickej« ako aj opačné tvrdenia o jeho »preromantickosti« prevažne na českej strane vedú úvahy na túto tému do slepej uličky. Ak aplikujeme na Kollárove tvorbu komparatívne hľadisko a budeme v nej hľadať tie typologické prvky, ktoré sa v európskych literatúrach považujú za klasicistické a preromantické, logicky dôjdem k záveru, že Kollárova tvorba je rovnako poplatná klasicizmu ako aj preromantizmu [...]” Uo., 65–66.

7 „El kell fogadnunk a különböző, más-más jellegzetességekkel rendelkező irodalmi irányzatok szinkretizmusának tételét az irodalomtörténetnek ebben a korszakában.” „Je potrebné prijať tézu o synkretizme literárnych tendencií rôzneho druhu a rôznej kvality v tejto etape literárnych dejín.” Uo., 67.

8 Vö. SZIKLAY László, „Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte (Die ungarisch-slavischen literarischen Beziehungen)”, *Studia Slavica* 9 (1963): 331–335.; FRIED István, „Verspätung, Neuerung, Periodisierung in der ostmitteleuropäischen Romantik”, *Studia Slavica* 32, 1–4. sz. (1986): 3–30.

9 Horváth e munkájának megléte az 1920-as évektől dokumentálható. 1924-ben a Kisfaludy Társaságban olvasott föl belőle egy részt. KOROMPAY János, „Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 349–367. Vö. a jegyzettel a 349. oldalon.

zésvilág oly módon hatotta át, hogy ugyanakkor érintetlenül hagyta a klasszicizmus formai örökségét: „Kedvezett ennek a – hogy úgy mondjam – deklasszicizálásnak az a körülmény is, hogy az antik versformákat a modern iskola költői is gyakorolták – Dayka, Batsányi, Kazinczy – , s velük, de különösen majd Kölcseyvel és Vörösmartyval modern líraiság ömlött az óklasszikai versidomba.”¹⁰ E megállapítást a fentiek alapján értelemszerűen vonatkozathatjuk a nem magyar nyelvű magyarországi irodalmakra is: mind a cseh nyelven író evangélikus, mind pedig a nyugat-szlovák irodalmi nyelv különféle változatait használó katolikus szlovákokra. Ez utóbbi csoport emblematiszusa volt Ján Hollý katolikus papköltő is, aki más egyéb klasszikus versformák művelésén kívül *Svatopluk* című eposzában vergiliusi mintába öntötte, és nagymorva színpadok közé helyezte műve cselekményét.¹¹ A francia klasszicizmus masszív jelenlétére a magyarországi szlovák irodalmi életben pedig talán a legjobb példával Bohuslav Tablic szolgált, aki 1832-ben jelentette meg cseh nyelvű átköltésben Despreaux Boileau-nak a versszerzés művészetével foglalkozó költeményét.¹² A fenti példaanyag szinte korlátlanul bővíthető az 1820–1830-as évek közép-európai kulturális korpuszából, ám figyelmünket fordítsuk most a példák hordozta problémára, amelyet a stíluskorszakok együttéléseként, esetleg stílusátmenetként jelöltek meg a fent tárgyalt irodalomtörténeti munkák. A művészeti stíluskorszakok változásának, illetve párhuzamos együttélésének leírására a művészetelmélet még a 20. században is több-kevesebb sikerrel alkalmazta azt a módszert, hogy két művészeti stíluskorszak határán egy újabb, átmeneti mezsgyét jelölt ki a szóban forgó probléma megoldására. Azaz két művészeti paradigmarendszer közötti bonyolult dinamika leírásának kísérlete helyett egy új szakaszt iktatott közbe, amelyet fölruházott az önálló stíluskorszak és -irányzat jegyeivel. Az ilyen irányú sikeres kísérletek között tartható számon például John Shearmané, aki az érett reneszánsz és barokk közé, az átmenetiség megragadására, újabb stíluskorszakként a manierizmust iktatta közbe.¹³ Ahogyan azonban Akhilleusz sohasem fogja utolérni a teknőcöt, úgy ez a módszer sem hozott rendszerszerű megoldást a problémára, hiszen az ehhez hasonló „köztes” stíluskorszakok száma elméletileg vég nélkül bővíthető. Sokkal inkább követhető a tudományelméletnek a tudományos paradigmák rendszer-

10 HORVÁTH János, „A magyar irodalom fejlődéstörténete”, in HORVÁTH János *irodalomtörténeti munkái I.*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 57–452 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 270.

11 Hasonló jelenségre van példa a magyarországi német nyelvű irodalomban is. Pyrker János László eposzában cseh történelmi vonatkozásaira legutóbb Elisabeth KLECKER hívta föl a figyelmet tanulmányában: „Bókok, amelyek egyáltalán nem keltenek kedvező benyomást». Pyrker János László: Rudolph von Habsburg (1825)” in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroska és LENGYEL Réka, 235–247 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017), 237–238.

12 [Despreaux BOILEAU], *Uměň básnjřské, které ve francouzském zazyku Boileau Despreaux ve čtyřech zpěwch složil, v česko-slowenský pak gazyk přeložil Bohuslaw Tablic* (W Budjňě: w král. universické tiskárně, 1832).

13 Shearman a manierizmus eredetileg esztétikai hiányosságot jelölő fogalmát pozitív tartalommal töltötte meg: John SHEARMAN, „Maniera as an Aesthetic Ideal: The Renaissance and Mannerism”, *Studies in Western Art* 2 (1963): 200–221.

szerű természetére irányuló magyarázata,¹⁴ amely a humanóriák területén a bonyolult rendszerek változási folyamataként ragadható meg.¹⁵ Ezt a modellt kiegészíthetjük a modern irodalomtudományi iskolák olyan interpretációs eszköztárával, amely az értékelő szempontot fölfüggesztve az átmenetet primer megnyilvánulási formaként kezeli, s így lehetővé teszi a 19. századi irodalom újraolvasását és reinterpretációját. Ez utóbbi téren figyelemreméltó kísérlet például Peter Zajac szlovák irodalomtudósna az irodalomtudományról mint szinoptikus térképről való elméleti alapvetése,¹⁶ valamint a Cseh és a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetei munkatársainak együttműködésével készült *Literární romantično (Az irodalmi romantizmus)* című kötet megjelenése, és szerzőinek igyekezete a címben szereplő fogalom történetének és jelenlegi alkalmazhatóságának tisztázására. Ennek kapcsán Dalibor Tureček is fölhívta a figyelmet arra, hogy az irodalomtudományi modellek egymást való meghaladása helyett az érvényes modellek együttélése jóval termékenyebb módszer az irodalomtudományi diskurzusban.¹⁷ (Kevésbé elméleti alapozású, ám az irodalmi interpretációs gyakorlatot hasonló értelemben művelő magyar irodalomtudomány számos példaértékű kötettel gazdagította az utóbbi évtizedben az ilyen irányultságú tudományos diskurzust: a római költők 18–19. századi magyar recepcióját bemutató kötet számos tanulmányára fogunk még az elkövetkezőkben utalni.)

A Kollár-életmű újraolvasására és reinterpretációjára tett kísérletek az ezredforduló évtizedében megindultak,¹⁸ részben az író személyiség, valamint közéleti tevékenységének háttérében álló társadalmi, egyháztörténeti és kulturális rendszer újrarajzolá-

14 Thomas S. KUHN, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996).

15 „As with a natural system, which needs, for instance, heat regulation, cultural systems also need a regulating balance in order not to collapse or disappear. This regulating balance is manifested in the stratificational oppositions. The canonized repertoires of any system would very likely stagnate after a certain time if not for competition from non-canonized challengers, which often threaten to replace them. Under the pressures from the latter, the canonized repertoires cannot remain unchanged. This guarantees the evolution of the system, which is *thin* only means of its preservation. On the other hand, when no pressures are allowed release, we often witness either the gradual abandonment of a system and movement to another (e.g., Latin is replaced by its various Romance vernaculars), or its total collapse by means of a revolution (overthrow of a regime or the total disappearance of hitherto preserved models, etc).” Itamar EVEN-ZOHAR, „Polysystem Theory”, *Poetics Today* 1. sz. (1990): 9–26, 16.

16 Peter ZAJAC, „*Literárne dejepisectvo ako synoptická mapa*”, in *Mezi texty a metodami*, eds. Dalibor TUREČEK a Zuzana URVÁLKOVÁ, 13–22 (Olomouc: Periplum, 2006).

17 „Az egymással együttélő modellek kikerülhetetlen pluralitásának beismerésével egyúttal eltűnik az irodalomtörténeti gondolkodásból az irodalmi fejlődésből fakadó változásoknak azon képzete, amely szerint a megismerés következő, tökéletesebb változata »meghaladja« az őt megelőző, már elégtelen szintet.” „Příznáním nevyhnutelné plurality koexistujících modelů zároveň mizí představa literárních vývinových proměn literárněhistorického myšlení, kdy nastupující, dokonalejší varianta poznání »překonává« předcházející, již nedostačující stupeň.” Dalibor TUREČEK, „Synopticko-pulzační model českého literárního romantična”, in *České literární romantično: Synopticko-pulzační model kulturního jevu*, ed. Dalibor TUREČEK, 92–142 (Brno: Host, 2012), 94.

18 Róbert KISS SZEMÁN, „Jan Kollár, veľký kreátor: Grundlage II: Emblematický národopis: zeměpis, národopis, přírodopis a zoologie”, *Slovanský přehled* 91 (2005): 557–563; Jan KOLLÁR – Martin C. PUTNA, *Slávy dcera. Báseň lyricko-epická v pěti zpěvích: Překlad a výklad Slávy dcery z panslavistického mýtu do kulturní historie* (Praha: Academia, 2014).

sára,¹⁹ részben ennek elhelyezésére a cseh és a szlovák nemzetépítési folyamatban.²⁰ Ugyanakkor szükségesnek látszik további olyan modern irodalomtudományi szempontok bevonása is a vizsgálatba, amely a befogadói horizont változására, a kulturális kánon alakulására,²¹ vagy pedig a hatalommal kapcsolatos kérdésekre keresik a választ. Egy jövőbeni, a Kollár-recepció megírására irányuló, komparatistikai szempontokat is magában ötvöző kutatásnak tehát a fenti eredmények és módszerek figyelembevételével kell keresnie a választ arra kérdésre is, hogy a cseh és a szlovák recepció mikor és miért tért el egymástól, és ennek kapcsán miért részesítette előnyben az életmű betagolását a klasszicizmus vagy a romantika kulturális kánonjába.

A recepciótörténetől azonban fordítsuk először a figyelmünket arra a kulturális térre, amelyben az életmű keletkezett. Ami újszerűvé teheti a Kollárral kapcsolatos kutatásokat, az ennek a magyarországi kontextusnak a hangsúlyos bevonása a vizsgálatba, ezen belül is a hazai klasszikus műveltség mint kulturális táptalaj föltérképezése, amely a maga sajátosságaival alapvetően meghatározta nemcsak Kollár életművét, hanem annak magyarországi (és ezen belül a szlovák) recepcióját is.

A magyarországi klasszikus hagyomány mint a szlovák irodalom táptalaja a 18–19. század fordulóján

Ahhoz, hogy sikerrel birkózhassunk meg a magyarországi klasszikus hagyomány megközelítő leírásának feladatával, bizonyos általános megállapításokat érdemes előzetesen elfogadnunk. Ezek egyike Ernst Robert Curtius *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* című monográfiájának az az alap gondolata, hogy a latin kulturális és nyelvi örökség a kora középkortól fogva évszázadokon át folyamatosan alakította az európai nemzeti kultúrákat.²² A másik, hogy a latin nyelv és kultúra egészen a modernitás küszöbéig elkísérte a magyarországi modern nemzeti kultúrákat, valamint hogy az ország hivatalos nyelveként a latin szolgált a magyarországi nemzetiségek közötti kommunikációs eszközként. Csak az 1836. III. törvénycikk engedte meg,²³ majd

19 Vladimír MACURA, *Znamení zrodu: České národní obrození jako kulturní typ* (Praha: HŠH, 1995), 2. bővített kiadás; Róbert KISS SZEMÁN, *Slovanský Goethe v Pešti: Ján Kollár a národní emblematizmus střeoevropských Slovanů* (Praha: Akropolis, 2014).

20 MATUS László, *A Pesti Szlovák Evangélikus Gyülekezet* (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, szakdolgozat, történelem szak); MATUS László, „Ján Kollár és a pesti szlovák evangélikusok asszimilációjának problémája a 19. század húszas éveiben”, *Világtörténet*, 22, 2. sz. (2000): 61–73.

21 E téma kapcsán nehezen kerülhető meg a kánonnak mint kulturális érdekvédelemnek a fogalma. Ennek szélesebb tárgyalása helyett most csak Frank KERMODE, „Institutional Control of Interpretation” című tanulmányára utalunk, lásd *Salmagundi* 43, Winter (1979): 72–86.

22 Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Bern: A. Francke AG-Verlag, 1948).

23 <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=83600003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>
Hozzáférés: 2019.01.16.

az 1844. II. törvénycikk²⁴ tette kötelezővé a törvénykezésben és az országgyűlésen a magyar nyelv használatát az addigi latin rovására.²⁵ A fenti megállapítások jegyében szeretném egy pillanatra kimerevíteni a 18. század második felének magyarországi kulturális képét, ahol azt látjuk, hogy a klasszicizmus előszobájában a latin nyelv és kultúra művelőinek nemzetiségi szempontból vegyes társasága található, amely iskolázottságától, kulturális szokásaitól függően használja ezt a kincset. A könnyebb leírhatóság érdekében a magyar kultúrtörténet hagyományosan három, egymástól nem teljesen elválasztható csoportba sorolja a 18. századi latin nyelv és irodalom művelőit és olvasóit.

Az első csoportot azok alkotják, akik főleg a reneszánsz és a barokk szemüvegén át szemlélik ezt a kulturális hagyományt. A klasszikus görög és római szövegekropuszra épült az úgynevezett neolatin irodalmi kultúra, amely számos vonatkozásban megelőlegezi a közép-európai klasszicizmust (is). Ezt hangsúlyozva Szörényi László Bessenyei György kapcsán mutatott rá, hogy az Ágist öt évvel megelőző első drámájának, a *Hunyadi László tragédiájának* (1767) közvetlen előzménye egy ismeretlen jezsuita tollából származó latin iskoladráma, a *Ladislaus Hunyady* volt. Az irodalomtörténész meggyőzően bizonyította, hogy Bessenyei a latin tandróma szerkezetét, szereposztását és mondanivalóját olyanná formálta, hogy az tartalmi szempontból megfeleljen a bécsi udvar elvárásainak, formailag a klasszicista dróma szabályainak, nyelviileg pedig a magyar anyanyelvű olvasóközönségnek.²⁶ Bessenyei életművének kapcsolódása e latin jezsuita iskoladrámához olyan irodalmi működési folyamat mint modell lehetőségét teszi megrajzolhatóvá, amelybe más nyelvű magyarországi irodalmak produktumai is belesimulhatnak.

Az olasz neolatin kultúra mély nyomokat hagyott a 18. századi magyarországi szellemi életnek nemcsak a drómai, hanem a lírai arculatán is, elsősorban az Árkádia Akadémia hazai tagjainak köszönhetően. Az 1689-es alapítású római Akadémia mintegy hét évtizedes fennállása során nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ne csak az itáliai, hanem a folyamatos egyházi és személyes kapcsolatoknak köszönhetően a magyarországi tudományosság és irodalom is megújuljon.²⁷ Az Akadémia számos magyarországi tagja közül témánk szempontjából első helyre kívánkozík Patatich Ádám (1717–1784) kalocsai érsek alakja, aki helyet kapott Ján Kollár *Szlávia leánya* című költői művében is, példát szolgáltatva arra, hogy a neolatin irodalom művelői ismertek voltak a cseh nyelven író evangélikus szlovákok köreiben is. Patatich az Akadémia szabályainak megfelelően a Syrasius Acrotophorius latin nevet vette föl, és nagyváradi püspök

24 <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84400002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>
Hozzáférés: 2019.01.16.

25 Kollár minden lehetséges fórumon tiltakozott ez ellen. Többek között kifogásolta, hogy a pesti evangélikus egyház anyakönyveit és jegyzőkönyveit is magyarul kelljen vezetni.

26 SZÖRÉNYI László, „Ismeretlen latin dróma Hunyadi Lászlóról” in SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, 84–96 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999).

27 Vö. *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet 2015).

korában udvari színházat működtetett, kalocsai érsekként pedig igen élénk költői tevékenységet folytatott.²⁸ A magyarországi kulturális kánon 19. század eleji átrendeződésére, valamint a közös magyarországi kulturális örökséghez való viszony megváltozására azonban mi sem jellemzőbb, mint hogy Ján Kollár Patatichot a 19. századi dichotomikus nemzeti panteonizáció kedvéért vette bele művébe,²⁹ azaz azért, hogy a Szláv Pokolba juttassa, mert az érsek állítólag botütéssel büntette azokat a kalocsai szerbeket, akik anyanyelvüket nyilvánosan használták.³⁰

Patatichon kívül még számos neolatin poéta lehetett előképe a 18–19. századforduló magyarországi nemzeti klasszicizmusainak. Közülük az alábbiakban azokra hívjuk föl a figyelmet, akik valamilyen módon kapcsolódhattak Ján Kollár életművéhez. Halápy Konstantin piarista szerzetes állatmeséit tartalmazó kötetének (*Apologorum Moraliium Libri VI*)³¹ végén található egy vers, amelyben az antik alvilág borzalmakkal tarkított leírását tartalmazza.³² A kollári szláv pokollal foglalkozó filológia ugyanis ezidáig hiába kísérelt meg hidat verni a dantei, esetleg a roai³³ és kollári poklok között. A piarista rend magyarországi megtelepedésében jelentős szerepet játszott a lengyelországi, ezért az előbbi első nemzedékére, természetszerűleg, a „stylus polonicus”-nak nevezett barokk stílus művelése volt a jellemző, bár Halápy a kor egyik olyan szerzője, aki ettől a stílustól eltávolodva a klasszicizmus világossága felé törekedett.³⁴ A magyarországi neolatin irodalom harmadik szerzője, Koricsányi Márk (1705–1752) piarista pedig azzal a versével járulhatott hozzá a 19. század eleji irodalom topikus térképének gazdagításához, amelyben az ország és a kultúra pusztulását ecseteli.³⁵ Olyan toposzt tartott tehát életben, amelynek egyik újkori megnyilvánulási formája Kollár *Deploratio presentis status Hungariae* című iskolaverse volt, majd az erre épülő *Előének (Předzpěw)* a *Szlávia leánya* 1824-es kiadásában.³⁶ A század legismertebb magyarországi neolatin költője ugyanakkor az új Horatiusnak titulált Hannulik János Krizosztom volt (1745–1816). Varga László megállapítása szerint „Horatius-imitációjában elsősorban Sarbiewskit

28 SzÖRÉNYI László, „Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon”, in SzÖRÉNYI, *Studia Hungarolatina...*, 121–133.

29 Közép-európai összehasonlító szempontból panteonizáció helyett az egymást kizáró modern nemzeti panteonok viszonyrendszerében érdemes gondolkodni. Magyar vonatkozásait vö. PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak Pantheonja épül? Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés” (Budapest: Anonymus, 2005).

30 Ján KOLLÁR, *Sláwy dcera. Báseň lyricko-epická w pěti zpěwch: S přídawkem básní drobnějších: Wydání obnovené a rozmnožené* (We Widni: Tiskem P. P. Mechitharistů, 1852), 554. szonett, o. n.

31 Constantinus HALÁPY, *Apologorum moraliium, Libri VI. Elegiarum unicus* (Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Iesu, 1747).

32 Vö. SzÖRÉNYI, „Latin nyelvű Árkádia...”, 124–125.

33 Magyar vonatkozásaihoz vö. BÁTHORY Orsolya, „Exemplumok a tisztítóhelyről: A *Status animarum purgatorii* magyar fordítása” in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 39–57 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet 2016).

34 Halápyról vö. SzÖRÉNYI, „Neolatin lírai költészet...”, 138–139.

35 Koricsányiról vö. SzÖRÉNYI, „Latin nyelvű Árkádia...”, 125.

36 Erről részletesebben: KISS SZEMÁN Róbert, *Szláv Pokol Pesten: Ján Kollár munkássága 1819 és 1849 között* (Budapest, Balassi Kiadó, 2010), 53–65.

követte; főként azt az újítást vette át a lengyel költőtől, hogy a római történelmi tárgyak helyébe nemzeti tárgyakat állított. Így lehetett Hannulik a magyar nyelvű kora romantikus líra legnagyobb előfutára: a múlt dicsőségét fölelegető, a kor elpuhultságát ostorozó, a nemzet újjászületését követelő hangja, majd a magyar klasszicizáló preromantika legnagyobb költőjénél, Berzsenyi Dánielnél tér vissza.³⁷ E megállapítást természetesen a magyarországi nem magyar nyelvű nemzetek formálódó történelem-szemléletére és irodalmára is vonatkoztathatjuk.

A szlovák és a magyar irodalomtörténet-írásban viszonylag újkeletűnek számít az irodalmi folyamatosságot hangsúlyozó viszonyulás a klasszicizmus egyik előzményének tekinthető neolatin irodalomhoz, s 1989 után nyert polgárjogot. Az ezt megelőző időszak irodalomtudósai minden erudíciójuk ellenére is igyekeztek a 18. századi irodalmat és kultúrát mint egyházas képződményt ideológiailag leválasztani a 19. századi nemzeti mozgalmakról. Wéber Antal *Irodalmi irányok, távlatból* című kötetében így írt az előbb taglalt neolatin irodalom klasszicizmushoz való viszonyáról: „S itt figyelmen kívül hagyhatjuk a másodlagos jelenségeket, az antik kultúrát ismerő erudíció tényét (amely egyébként avult szempontú), a magyarországi latin nyelvű szép-irodalmat, s egyéb ilyen, bizonyára nem érdekesség nélküli tényezőket.”³⁸ A magyarországi toposzkutatás, különösen Tarnai Andor és Imre Mihály ilyen irányú munkái, ugyanakkor több korszakon átívelő strukturális megfeleléseket mutattak ki a modernitást megelőző irodalmi korpuszban,³⁹ amelyek közép-európai összefüggésekben is értelmezhetőek – lásd az ő kutatásaikra épülő, a *querela Hungariae* és a kollári *kesergő Szlavia* közti párhuzamokat elemző első tanulmányomat.⁴⁰

Hasonló szoros kapcsolat tételezhető föl a klasszicizmus és az iskolás latinos műveltség között is, amelyet a magyar irodalomtörténet-írás külön *terminus technicus*szal „deákosságnak” nevez. Wéber itt következő megállapításai azonban rávilágítanak a helyzet bonyolultságára:

Formai-tematikai jegyek alapján az úgynevezett „deákosok” szinte önkéntelenül ebbe a klasszicizáló irányzatba kívánkoznak. Ezt a sajátos jelenséget azonban, bármily kézenfekvő lenne is, nem sorolhatjuk ide. Nem tartozik ide elsősorban azért, mert benne egy hagyományos-feudális műveltséganyag nyilvánul meg, az a fajta latinos műveltség, amely ebben a régies formában túlhaladott, avult. De talán még lényegesebb az a körülmény, hogy társadalmi talaja nem a polgárosult életseményekkel kapcsolja össze,

37 Hannulikról vö. SZÖRÉNYI, „Neolatin lírai költészet...”, 140–141.

38 WÉBER Antal, *Irodalmi irányok, távlatból: Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből* (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974), 31.

39 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969); TARNAI Andor, „A toposzkutatás története”, *Literatura* 2, 1. sz. (1975): 66–73; IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995).

40 Róbert KISS SZEMÁN, „Od nářku Uher k nářku Slavie v díle Jana Kollára”, in *Jeden jazyk naše heslo bud IV: Český romantismus jiskření a záblesky*, eds. Jaroslav VYČICHLO, Viktor VIKTORA, 157–170 (Plzeň: Spolek divadelních ochotníků v Radnicích – Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje, 2007).

noha a klasszikusok örök érvényű elveinek idézgetése, a virtus és egyéb morális értékek emlegetése, az antik motívumok és rekvizitumok jelenléte, mint a reneszánsz óta a közös európai kultúrkinccs elemei, végül is a korszerű klasszicizáló alkotásokkal közös, azokra emlékeztető réteget alkotnak a „deákos” versekben.⁴¹

Wéber még megjegyzi, hogy ezen eszmék vallói egyházi foglalkozásuk miatt sem alkalmasak a modern klasszicizmus eszméinek átültetésére. Egyedüli érdemüknek az antik metrumok meghonosítását tartja.⁴² E megállapítások szociológiai vonatkozásai nagy részének természetesen helyt kell adnunk, ugyanakkor érdemes rávilágítani arra, hogy a kulturális-irodalmi öröklődés folyamata más törvényszerűségeket is követhetett a 18–19. század fordulóján. Ennek ékes példájával szolgál Lengyel Réka tanulmánya, aki a korabeli magyar Ovidius-fordítások kapcsán megállapítja, hogy „milyen sokrétűen viszonyultak a 18–19. századi magyarországi olvasók az ókori költő gazdag életművéhez, mely sokaknak költészettani vagy latin nyelvi példatárként, másoknak utánzásra serkentő, ihletadó mintaként, esetleg a magyar nyelvű szépirodalom vagy a magyar irodalmi nyelv megteremtésének eszközként szolgált”.⁴³ A latin nyelv és kultúra 18. századi magyarországi begyökerezettségének illusztrálására szokás használni a Desericzky Ince (1702–1763) piarista szerzőhöz köthető, szerzetesekkel latinul diskuráló magyar disznópásztor anekdotáját,⁴⁴ amely ellenkező előjellel ugyan, de öröklődött a következő évszázad statisztikai irodalmában is. A magyarországi művelődés és anyanyelvi kultúra modernizációjának igénye jelenik meg a Kollár által is gyakran idézett Martin von Schwartnernek a *Statistik des Königreichs Ungern*⁴⁵ című művében: „Az ember nem tudja, nevensen-e vagy sírjon, amikor látja, hogy a magyar parasztgyerekeket még ma is teljes buzgalommal a latin grammatikára kényszerítik, azt, aki ma deklinál és konjugál és akit talán már holnap, egész életére, az ekéhez és a marhatenyészetéshez hívnak vissza.”⁴⁶ E részletben a szerző egyértelműen a deákosság rovására írja a korszerű tudás hiányát, ugyanakkor azonban az iskolai oktatásnak ez a rendszere biztosította az egyházi és világi értelmiségivé válás útját az alacsonyabb társadalmi rétegek számára – mégpedig anyanyelvtől függetlenül. Schwartnerrel szemben Kollár paraszti és szlovák származásúként nagy jelentőséget tulajdonított a deákos műveltségnek. *Emlékek életem fiatalabb éveiből* című művében például azon véleményének

41 WÉBER, *Irodalmi irányok...*, 32.

42 Uo., 33.

43 LENGYEL Réka, „Ovidius est magister vitae (et litterarum): Ovidius tanítása nyelvről, irodalomról, életről a 18–19. századi Magyarországon”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban*, 13–28, 27.

44 SZÖRÉNYI László, „Desericzky Ince védirata a magyar műveltségről” in *Humanista történetírás és neolatin irodalom...*, 168–177, 176.

45 Martin von SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungern: Ein Versuch* (Pest: M. Trattner, 1798); valamint második, bővített és javított kiadása: Martin v. SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungern* (Ofen: Gedruckt mit Königl. Univerisitäts-Schriften, 1809).

46 SZAUDER József, „Az iskolás klasszicizmus”, in SZAUDER József, *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, 36–56 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980). A magyar fordítás a 37–38. oldalon olvasható. A hivatkozás: „Schwartner, Marton (sic!): Statistik des Königreiche (sic!) Ungern. Pest 1809. III. Theil. 429. I.”

ad hangot, hogy a latinitás nem egyszerűen egyfajta öröklött műveltség, hanem az ország egységének és a hungarus-tudat kifejeződésének fontos eleme is volt. Csakis ebből a pozícióból értelmezhető Kollár kisdiaákkori óhaja: „Bár éppen Schulek⁴⁷ volt az, aki nagyon okosan sok hasznos ismeretet szerzett anyanyelven az iskolák számára és ezeket gyakoroltatta velünk (mindmáig letisztázva őrzöm őket emlékül): nem kevésbé gyakoroltatták velünk azonban a latint sem, úgyhogy a szívemben nemegyszer támadt az a gyermeki kívánság és gondolat, hogy milyen jó is volna, ha minden egyéb nyelv eltűnne, és minden ember csak latinul beszélne.⁴⁸ Az iskolai latinitás olyan eszköztárat és mintakészletet adott tehát a 18–19. század fordulóján a felnövekvő, majd később nemzeti nyelveken alkotó literátus-nemzedékek kezébe, amelynek óriási hatása alól a klasszicisták aligha tudták magát függetleníteni, a romantikusok pedig néhány évtized múltán kénytelenek voltak határozottan szembehelyezkedni vele ahhoz, hogy önmagukat definiálni tudják. Ez utóbbira jó példával szolgál a szlovák irodalom történetében az ún. Štúr-nemzedék, amely ugyan a klasszicizmus jegyében kezdte meg pályafutását az 1820–1830-as években, ám a cseh nyelvről az új szlovák irodalmi nyelv használatára való áttéréssel 1843-ban a klasszicizmust is fölcserélték a romantikára.

A neolatin és a deákos műveltség után érdemes elidőznünk a klasszicizmus előszobájában is. A klasszicista műveltséganyag és -minta legfőbb forrását a 17. századi francia „aná”-k jelentették. Ezek olyan gyűjtemények voltak, amelyek összeállítóik nevének és az „-ana” képző kombinációjával kapták (az egyik leghíresebb Gilles Ménaga nevéhez fűződik). Ezekből a gyűjteményekből származnak azután azok a tudós és bölcs feladványok, amelyeket a megfelelő osztályokban prózai vagy verses formába kellett önteniük a diákoknak. Szauder József megállapítása szerint a formabontásáról a magyar irodalomtörténet-írásban nevezetessé vált Csokonai Vitéz Mihály első versei is ezekre a témákra születtek, vagy alapvető párhuzamokat mutatnak az ilyen jellegű propositiókkal.⁴⁹ Amiből az következik, hogy a verselési témák – az állandósult tankönyvek sugallatára – nemcsak az általánosság jól behatárolható körében mozogtak, hanem „praeceptor készítők valószínűleg kézről kézre is adták egymás propositiók készletét, mely így legfeljebb variálódott valamennyire, ám időközben lényegében közkinccsé vált, s bárkinek, aki utánuk jött a praeceptorságban, rendelkezésére bocsátották”.⁵⁰

E „primitív klasszicizmus” (Szauder terminusa) számos szabálya közül az egyik legfontosabb, alkotáslélektani szempontból is figyelembe veendő jelensége az a tény, hogy

47 A szövegben Kollár mosóci tanára, Schulek János (1774–1837) evangélikus lelkész kapcsán esik szó a témáról.

48 „Ač právě Šulek velmi moudře mnohé užitečné nauky v mateřském jazyku pro školy sepsal a nás v nich cvičil, které já až posavád čistě přepsané na památku zachovávám: nic méně však i v latině tak nás cvičeno, že v srdci mém nejednou ta dětinská žádost a myšlénka povstala, jako by to dobře bylo, kdyby všecky jiné řeči zmizely a všichni lidé jen latinsky mluvili.” Jan KOLLAR, *Paměti z mladších let života: Spisy Jana Kollára: Cestopis druhý a Paměti z mladších let života Jana Kollára sepsány od něho samého* (V Praze: Nákladem knihkupectví: I. L. Kober, 1863), 95.

49 WÉBER, *Irodalmi irányok...*, 48.

50 Vargha Balázs másoknál is, és még fél évszázaddal később is ugyanezekre vagy nagyon hasonló propositiókra talált. Varghára hivatkozik: SZAUDER, *Az iskolás klasszicizmus...*, 19.

a megszülető művet nem mint tökéletes, egyedi és megismételhetetlen dolgot tételezi. A mű valami olyasmi, ami a tökéletesség felé törekszik, azaz az alkotási folyamat egyik közbenső állomásánál keletkezett egyfajta pillanatfelvétel. Mindebből az is következik, hogy a korábbi állomásokon keletkezett régebbi művészi kísérletek eredményei (mind gondolati, mind formai szinten) fölhasználhatók az újabb művek létrehozásakor: konkrétan átírhatók és átdolgozhatók a kevésbé sikerült részek, a jól sikerült részek pedig áttemelhetők, újrahasznosíthatók az újabb művekben. A versírásban a klasszicista korrekció elve érvényesül, azaz a mű egyre tökéletesedik az átírással. Ebből az elvből következik az utánzásnak nemcsak a lehetősége, hanem a kötelessége is. Az adaptáció pedig ebben az alkotási folyamatban olyan eljárás, amely valamely hiányt pótol bizonyos nyelvi kultúrákban. Ha mindezen elveket, tudományos és művészi alkotásmódokat a kollári életműre mint egészre vonatkoztatjuk, el kell elismernünk, hogy Kollár a klasszicizmusnak ezzel a különféle forrásokból táplálkozó legtipikusabb példájával szolgál. A költészetet a poétai osztályokban olyan eszköznek tekintették, amellyel a tudni érdemes dolgokat olyanoknak is meg lehet tanítani, akik egyébként más formában képtelenek volnának e tudás elsajátítására.⁵¹ Így egyáltalán nem meglepő, hogy a korban a költeményeket, Kollárhoz hasonlóan, magyarázatokkal kísérték, tudóskodó prózai fejtegetéseket fűztek hozzájuk, vagy/és lapalji jegyzetekkel látták el. Ez utóbbi jellegzetességre szolgál jó példával a kortárs Pálóczi Horváth Ádám *Rudolphiás* című eposza, amellyel a szerző „kétféle közönségigényt kívánt kielégíteni: megalapozhatta műve hitelét a műveltebb olvasói előtt, illetve magyarázatot nyújthatott kevésbé művelt olvasói számára is”.

A fejezet tanulságait összefoglalva: a magyarországi neolatin, valamint a deákos kultúra és műveltség ily módon a lehető legtermészetesebb patakként folyt össze a nyugat-európai típusú, eredetileg francia, ám térségünkben főleg német közvetítéssel ható klasszicizmussal.

A Kollár-életmű lehorgonyozottsága a magyarországi kulturális hagyományban

A továbbiakban a Kollár-életmű emblematisz darabjaira helyezem a hangsúlyt, s megkísérlem illusztrálni, mit jelent mindez egy nem magyar nyelvű, ám magyarországi kulturális közegben cseperedő, cseh irodalmi nyelvet használó szlovák literátus esetében. Ehhez ismét jó elrugaszkodási pontot jelent az életmű utolsó harmadában keletkezett kollári *Emlékeknek* az a fejezete, amelyben a narrátor beszámol a Johann Wolfgang von Goethénél tett látogatásáról. Kollár ugyanis, miután befejezte tanulmányait a pozsonyi evangélikus líceumban, Németországba utazott, hogy műveltségét külföldön is gyarapítsa. Jénai diákként jutott el a német klasszicizmus és preromantika nagymesterének weimari szalonjába. Beszámolója szerint a klasszicista tudóst, de a romantikus költőfejedelmet találták ott diáktársával, akinek figyelmét magyarországi látogatói azért keltették föl, mert ígéretet tettek a szlovák/szláv népdalok német fordítá-

51 Uo., 43.

sára. A találkozásnak az adott továbbá némi intellektuális delejt, hogy Kollár magyarországi származása ellenére hangsúlyozta szláv/szlovák nemzetiségi voltát. Mivel a visszaemlékezés nemcsak a felejtés ellenszere, hanem a beszélő elrejtésére és elfedésére szolgáló eszközként is használható, a kollári beszámolót a német költőfejedelemmel való találkozásairól nem történelmi dokumentumnak tekintem, hanem önreprezentációt szolgáló írásnak.⁵² Ezért elsősorban a fiatal szlovák literátus projekciójának⁵³ és azonosulási kísérletének tartom Goethével, amelynek nyomai elsősorban irodalmi és közéleti szerepválasztásaiban figyelhetők meg, de hatásuk kimutatható a szláv utazó, tudós, sőt udvari ember gondolkodásában és alkotásmódjában is. A szerepek persze bizonyos életrajzi szakaszokhoz kapcsolhatóak: az életpálya kezdetén, azaz az 1820-as években a lírai szerep dominált, ezt a következő évtizedben fokozatosan az egyházi és közéleti fellépés szorította háttérbe, majd az 1840-es évek elejétől az utazó és a tudós férfi szerepköre vált uralkodóvá az életműben, míg végül az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után a bécsi udvaronc önreprezentációja zárta az életpályát.

A lírai szereppel kapcsolatban a cseh és a szlovák szakirodalommal egyetértve megállapítottuk, hogy azt a klasszicizmus és a romantika közötti oszcilláció jellemzi. A *Szlávia leánya* 1824-es első változata egyrészt iskolapéldája lehet a Horváth János-i ragaszkodásnak a klasszikus formákhoz, és egyúttal a romantikus költői attitűdnek, történelemhez való viszonynak is, amelyet elsősorban a cseh irodalomtörténeti recepció hangsúlyoz.⁵⁴ Az 1824 és az 1832 közötti két megjelenés közötti időszak kulcsfon-

52 „... a mulandóságot helyrehozni igyekvő önéletrajz [...] éppannyira megfoszt és alaktalanná tesz, mint amennyire helyreállít. Az önéletrajz elleplezi, hogy a szellemi arculat megrongálódását okozza.” Paul DE MAN, „Az önéletrajz mint arcrongálás”, ford. FOGARASI György, *Pompeji* 8, 2–3 sz. (1997): 93–107. Hozzáférés: <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/deman.pdf> 2016.04.20.; Az önéletrajziséggel kapcsolatban legutóbb a szlovák irodalomtudományban vö. *Možnosti autobiografickosti*, ed. Ivana TARANENKOVÁ (Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV – Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, 2013).

53 A további kivetítéseket tartalmazó és önreprezentatív funkciójú szcénák tucatjait találjuk az életműben, amelyek összegyűjtése és elemzése egy későbbi kutatási feladat. Itt csak az első útirajz bevezető párbeszédét idézzük föl az evangélikus egyház felügyelőjével, Zay Károllyal, valamint a második útirajz elején található látogatását Jernej Kopitar, bécsi szlavista halálos ágyánál. Jan KOLLÁR, *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko, se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841. konanau a sepsanau od Jana Kollára: S Wyobrazeními a Přílohami též i se Slowníkem slawjanských umělcůw všech kmenůw od neystarších časůw k nynějšímu věku, s krátkým žiwotopisem a udáním znamenitějších, zvláště národních, wýtworůw* (W Pešti: Tiskem Trattner Károlyiho, 1843), VI–VIII; Jan KOLLAR, *Cestopis druhý a Paměti z mladších let žiwota Jana Kollára sepsány od něho samého: Spisy Jana Kollára* (V Praze: Nákladem knihkupectví: I. L. Kober, 1863).

54 „A múlt kollári felfogásában romantikus mindenekelőtt az a kiélezett érzelmi viszonyulás, amelyet a történelemmel és a jelennel kapcsolatban foglal el. Mindjárt az *Előének* második sorában megjelenik a bölcső és a sír ellentéte, régi hősök lelkei sétálnak keserves nyöszörgéssel a jelen romjai között, és a haza hanyatlásához való viszony hasonlatos a halott szerelmes csontjai fölötti kesergéshez. A legfontosabb különbségtevő jellegzetességek számunkra tehát a következők lesznek: a kora középkorhoz való misztikus vonzalom, a kiélezett érzelmesség motívumainak hangsúlyozása, a jellemző romantikus motívumok, a szonett, azaz a szonettkorszorú használata, a kor nagy becsben álló romantikus műveivel, elsősorban a német és a byroni romantikus művekkel való intertextuális viszony.”

„V Kollárově konceptu minulosti je romantický především vypjatý citový postoj, který je k dějinám i přítomnosti zajímán. Hned v druhém verši »Předzpěvu« se objevuje expresivní protiklad kolébky a

tosságú nemcsak a költői mű terjedelme és szerkezetének megváltozása miatt, hanem abból a szempontból is, hogy a lírai alanyuk ebben az időszakban érzékelhetően csökken a készletük, hogy eleget tegyen az egyre erősödő romantikus befogadói elvárásoknak. Ebben az időszakban Kollár már a negyvenes évei felé közeledő érett férfi, akinek életéből egyre nagyobb szeletet hasít ki egyházi-közéleti személyiségresze. A költői szerep sorvadásával Kollár fokozatosan fölszámolja azt a lehetőséget, hogy 1843-ban, a štúri fiatalabb nemzedékkel tartva fölcserélje a cseh irodalmi nyelvet szlovákra, amely utólag, a szlovák befogadói horizont és irodalomtudományi recepció tanúbizonyossága szerint, a szlovák romantikus nemzedékhez való tartozás egyik visszamenőleges feltételévé vált. Kollár ily módon fokozatosan belemerevedett a magyarországi (evangélikus szlovák) klasszicista lírai hagyományba, és már életében e panteon emblematikus figurájává vált. Ezzel párhuzamosan az 1840-es években természetesen a cseh ízléshorizont is eltolódott a romantika irányába, ugyanakkor azonban, mivel a cseh kulturális közeg elsősorban nem a klasszicistát, hanem a puszta lánglelkű költőt, a nyugati szlávok pusztulásának ossziáni bárdját és a csehszlovák nyelvi egység apostolát látta Kollárban, kezdetektől fogva a szlováktól eltérő helyet jelölt ki számára a 19. század első felének kulturális kánonjában.

A továbbiakban a fenti életszerepek mentén igyekszem sorra venni a kollári életmű emblematikus darabjait, mivel azonban e művek újabb szempontú tudományos földolgozottsága meglehetősen hiányos a szakirodalomban, és e vonatkozásban szerzőként sem tudok egyelőre előrukkolni egy teljesnek mondható, lezárult kutatással, most következő megállapításaim inkább olyan kutatói hipotéziseknek tekintendők, amelyek a jövőben – a gadameri hermeneutikai kör jegyében⁵⁵ – folyamatos korrekcióra szorulnak.

Kollár egyházi és közéleti tevékenységének föltárása minden bizonnyal a leginkább időigényes valamennyi részterület közül. Tartalmaznia kell nemcsak fellelhető prédikációinak tartalmi és formai elemzését, a teljes levelezésének elemzésén alapuló kapcsolati hálóját,⁵⁶ hanem a pesti evangélikus egyházköziség német, szlovák és ma-

---

rakve, duchové dávných hrdinů procházejí za úpěnlivého sténání zříceninami současnosti a postoj k úpadku vlasti je přirovnáván k pláči nad kostmi mrtvé milenky. Hlavnými rozlišujícími příznaky pro nás tedy budou: mystizující příklon k ranému středověku, akcent na motivy vypjaté citovosti, užití charakteristických romantických motivů, forma sonetu, respektive sonetového věnce, intertextuální souvislost s dobově prestižními romantickými díly německé provenience, stejně jako s Byronem.” TUREČEK, *Synopticko-pulzační model...*, 108–109.

55 Hans-Georg GADAMER, *Hermeneutik I. Wahrheit und Methode: Grundzüge einer Philosophischen Hermeneutik* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2010). Vö. a *Der hermeneutische Zirkel und das Problem der Vorurteile* c. fejezettel a 270–281. oldalakon. Magyarul: Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984).

56 A kapcsolati háló elemzésének módszereihez vö. *Kapcsolatháló elemzés: Társadalmi kapcsolathálók elemzése*, szerk. TAKÁCS Károly, https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/index.html Hozzáférés: 2019. 01. 17.; E politikatudományi módszer alkalmazásának reformkori lehetőségeihez vö. DEMMEL József, „Az irodalom (szociális) hálója: Közelítések Vahot Imréhez”, *Sic itur ad astra* 59 (2009): 253–268.; DEMMEL József, *Népdalok és előfizetők: Adalékok Ján Kollár kapcsolathálójához*, Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, szlovák szak, szemináriumi dolgozat, 2007. április 19.

gyar jegyzőkönyveinek földolgozását is,⁵⁷ nem is szólva a másodlagos forrásokról, a kortársak leveleiről, visszaemlékezéseiről.⁵⁸ Ami jelenlegi pozícióból látszik, az az evangélikus lelkipásztori hagyomány erős kötelékének megléte és a Kollár-prédikációk beágyazottsága a racionalista teológiai hagyományba.⁵⁹ E hagyománynak megfelelően a lelkinék vagy a személyesnek a reprezentáltsága meglehetősen alacsony az egyházi beszédekben, és sohasem előzi meg az általánost. A személyes csak abban a vonatkozásban kerül be a prédikációkba, amennyiben hordozója a közösségnek is, és érvként az előbbi alátámasztására szolgálhat. E szempontból jellemző példát kínál Kollárnak a *Gyászbeszéd egy meggyilkolt temetésén* című prédikációja, amelyben egy szlovák tutajos halálának körülményeit elemzi: az író először ismerteti az általános kiinduló tételt, miszerint a nemzetiségi gyűlölködés káros az egész társadalomra nézve, majd ennek megvilágítására leírja – egy hozzárendelt lábjegyzetben, amelynek fontosságára fontosabb már utaltunk – a bűnesetet, amely során a szlovák tutajost egy magyar nemzetiségű katona agyonütötte a pesti rakparton dulakodás közben.⁶⁰ A nemzeti apológia nemcsak ebben az esetben jelent olyan erős késztetést Kollár számára, hogy a racionalista prédikáció kereteit megbontva fontos nemzeti kérdéseket taglaljon: további példával szolgál e prédikatori szerepre a szláv jó tulajdonságokkal kapcsolatos páros prédikációja is, amelyben a német gyülekezettel szemben igyekszik pozicionálni a pesti evangélikus egyház szlovák közösségét.⁶¹ Az egyházi és társadalmi élet kereteiben manifesztálódó nemzeti ügy a maga kettős lehorgonyozottságában párhuzamot mutat a lírai alkotások kettős stílustermészetével. Az evangélikus egyházi keretek között ment végbe egy másik folyamat is, amely az anyanyelvi iskoláztatás megteremtésével kívánta szolgálni a szlovák nemzeti ügyet. A pesti evangélikus egyházköztség szlovák diákjai számára írta Kollár ábécés-⁶² és olvasókönyvét,⁶³ amelyek egyszerre tesznek eleget a haszonelvűség felvilágosodás kori követelményének és az anyanyelvi olvasóvá nevelés egyre erősödő elvárásának a nemzeti romantika korában. Ezek egyik emblemikus szövege az *Olvasókönyvben* található: a *Rövid ismeret a szláv nemzetről* című fejezet for-

57 Az Evangélikus Országos Levéltár anyagairól van szó, amelyek állapota erősen romlott, a jegyzőkönyvek papíranyaga számos helyen sérült, ezért elkerülhetetlen a mielőbbi konzerválásuk és leírásuk.

58 Fontosak Kollár lelkészársának, Székács Józsefnek a visszaemlékezései. Székács József *Visszaemlékezései*, szerk. KERTÉSZ Botond (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008).

59 *Slovenská kazateľská tvorba 19. storočia v dijjných súvislostiach a v spoločenskom kontexte obdobia: Materiály z vedeckej konferencie (Trnava 12–14. septembra 2005)*, eds. Juraj HLADKÝ, Elena KRASNOVSKÁ (Trnava: Spolok svätého Vojtecha – Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave, 2006).

60 JÁN KOLLÁR, „Truchlořeč, při pohřbu zamordowaného”, in JÁN KOLLÁR, *Nedělní, sváteční i příležitostné Kážně a Řeči od Jana Kollára, cjrkw ewangelické Pešťansko-Budjnské sl. b. K. učené Společnosti krakowské úda* (W Pešti: tiskem Trattnera a Karoliho, 1831), 630–635.

61 RÓBERT KISS SZEMÁN, „Historičnosť a kreaće neboli Dobré vlastnosti Národu Slowanského?” *Česká literatura* 57, 6. sz. (2009): 802–816.

62 [JÁN KOLLÁR], Šlabikář pro Djtky, s Příjdvkem latinských, uherských a německých článků k čjtánj. Pěčj a nákladem Cjrkw ew. slowenské Pessfansko-Budjnské. K Šlabikárii tomuto přináležj: 1. Čjtanka 2. Pěknopjsebnost (Pessst: Typ. Matěj Trattner z Petróze, 1826).

63 [JÁN KOLLÁR], Čjtanka anebo Kniha k Čjtánj pro mládež we školách slowanských w městech a w dědinách (w Budjné: w Kráľowské uniwersické tiskárně, 1825).

mai szempontból a kérdésekből és feleletekből álló 18. századi katekizmusokkal mutat rokonságot, míg tartalmát tekintve a magyarországiság politikai és kulturális keretein túllépő romantikus szlavizmus egyik emblematis megnyilvánulási formájával szolgál.⁶⁴ Ily módon a fenti példák mindegyike erősíti azt a kutatói hipotézist, amely szerint az egyházi-közösségi keretek formavilága Kollárt elsősorban a 18. századi felvilágosodáshoz és racionalizmushoz kötik, míg az e keretek között vállalt szerepek és kimondott tartalmak inkább a közép-európai romantikára jellemző nemzeti, prófétai önstilizáció irányába mutatnak.

Hasonló kettősség fedezhető föl Kollár útirajzaiban is. Az útleírás a tágabb világ racionális megismerésének és az ismeretek terjesztésének egyik legfontosabb műfaja volt a felvilágosodás korában. A műfaj közép-európai képviselői a 18–19. század fordulóján elsősorban nyugat-európai utazásokra vállalkoztak, mert *vigyázó szemüket Párizsra* vagy a németországi felvilágosodás kulturális központjaira vetették.⁶⁵ A németországi és egyéb nyugat-európai alkotók ugyanakkor gyakran választották úticéljukul a dél-európai klasszikus területeket is. Kollár utazásai e szempontból mindkét kívánalomnak eleget tettek, hiszen a Habsburg-birodalom részét alkotó Észak-Itáliába, valamint Németországba irányultak. Kollár útirajzai amellett, hogy célirányosak és megfelelnek felvilágosodás kori funkciójuknak, azaz fontos földrajzi és kulturális ismereteket közölnek, sajátosan romantikus vonásokat is viselnek. E jegyek egyike a *Sehnsucht*, az elvagyódás egy imaginárius világba a mostoha hazából. A romantikus útleírás további fontos jellemzője, hogy a táj vagy a mesterséges környezet objektív képének az írói szubjektum saját vonásait kölcsönzi, amelynek következtében komoly feszültség keletkezik a magyar és a szláv kultúrtáj mint történelmi-nemzeti reprezentációs alakzatok között.⁶⁶ A kollári útirajzok harmadik jellemzője a szláv nemzeti emblematiszmushoz kapcsolódik: folyamatosan jelen van bennük az a szándék, hogy mind a magyarországi,⁶⁷ mind pedig az itáliai és németországi kulturális hagyományból kijelölje a „saját”-nak, azaz a szláv kulturális örökségnek tekintett elemeket, és azokat önálló rendszerbe szervezze. Ennek emblematis példájául szolgál az *Észak-itáliai útirajzban* az a velencei fejezet, amelyben Kollár kifejezetten a szláv elemekre fókuszál, azaz figyelmét főleg az köti le, miként járultak hozzá a szlávok a tengerrel eljegyzett itáliai város kulturális örökségéhez.⁶⁸

Kollár tudományos munkássága is a felvilágosodás racionalista filológiája és a romantikus történettudomány kettős vonzásában született. Az elsőre jó példával szolgál a *Szlávia leánya* 1832-es kiadásához fűzött filológiai *Magyarázatok*, amelyek többnyire 18. századi forrásokon alapulnak, és fő céljuk a szláv filológia modern tu-

64 [JÁN KOLLÁR], „*Kratičká známost národu slowanského*”, in KOLLÁR, Čjtanka..., 202–209.

65 Veronika FAKTOROVÁ, *Mezi poznáním a imaginací: Podoby obrozeneského cestopisu* (Praha: Nakladatelství ARSCI, 2012).

66 KOLLÁR, *Cestopis...*, Zalavár leírása: 10–14. A szláv kultúrtáj kiszabadításáról a magyar fogságából itt írtam: Róbert KISS SZEMÁN, „Dekonstrukce a konstrukce krajiny v Kollárově Cestopisu do Horní Italie: Keszthely, Zalavár, Zalaapáti” *Slovenská literatura* 66, 3. sz. (2019): 207–215.

67 Uo., Veszprém nevének etimológiája a 4. oldalon.

68 Uo., Velence leírása a 76–152. oldalakon.

dományos megalapozása és népszerűsítése. A herderi-goethei intenció a szlovák népdalkincs összegyűjtésére és publikálására eleven maradt Kollár egész életében,⁶⁹ s így komoly előkészületi munkák után 1834-ben napvilágot láthatott *Népi énekeskönyve*.⁷⁰ A magyar történettudomány a romantikus tudományos elméletek jellemzésére a pozitívizmus utáni korban gyakran használta a „délibábos” jelzőt. Eszerint délibábos az a történeti munka, így pl. Horvát Istváné, amely a magyarok közép-európai betelepülését Itálián keresztül képzelte el, és a magyar törzseket etnikailag az etruszkokkal vagy a pelazgokkal hozta rokonságba.⁷¹ Ily módon délibábos az az etimologizálás is, amelyet Ján Kollár művelt, nem utolsósorban Horvát István példáját követve.⁷² Kollár posztumusz megjelenésű *Szláv Ó-Itáliája* esetében a romantikus nemzeti imaginarizmus végleg felülírta a felvilágosodás kori racionalizmust.⁷³ Nincs ámulatba ejtőbb olvasmány e műnél, amelyben a hatalmas méretű táblázatokba rendezett itáliai és szláv helységnevek önkényesen sorakoznak egymás mellett. Egyedi és esetleges tudományos mitológiai rendszer megalkotásának lehetünk itt tanúi, amelyet szerzőjén kívül senki sem értett és értékelt. Mindazonáltal Kollár abbéli kétségbeesett igyekezetében, hogy a szláv kultúrát lehorgonyozza az ókori Itáliában, tudósként végképp elsüllyedt a délibábos tudományosság mocsarában – e művéről és e tényről kínosan hallgattak mind a kortársak, mind pedig a recepció.

E végtelen romantikus tudományosságot Kollár életének utolsó öt évében egy ellenkező irányú, konzervatív irányultságú közéletiség jellemezte. Az új szlovák irodalmi nyelv Kollár általi elutasítása az 1840-es években politikai okokból indokoltnak, személyes érdekből pedig legalábbis védhetőnek látszott. A csehszlovák nyelvi és kulturális egység ésszerű védelmét jelentette, valamint abból a személyes félelemből táplálkozott, hogy életműve az új szlovák kulturális kánonon kívül reked. Kollár joggal vélhette úgy, hogy a cseh nyelvűség elvesztésével az új szlovák kulturális korpusz még soványabb lesz, és nemcsak a marginalizálódás, hanem egyenesen a nemzethaláltnak a közép-európai romantikára oly jellemző réme is fenyegeti a szlovákokat. Ezt elkerülendő szervezte meg a *Hangok a csehek, morvák és szlovákok egységes irodalmi nyelvének szükségese-*

69 Ján KOLLÁR, Pavel Jozef ŠAFÁRIK, *Piesne svetské ľudu slovenského v Uhorsku: Diel prvý a druhý* (Bratislava: Tatran, 1988).

70 Ján KOLLÁR, *Národné Zpiewanky čili Pjsně swětské Slowáků w Uhrách gak pospolitého ľidu tak i vyššjch stawů, sebrané od mnohých, w pořádek uwedené, wyswětlenjmi opatřené a wydané od Jana Kollára: Djl perwý: Wydánj hogné rozmnožené i perwé dwa tištěné swazečky w sobě obsahujej* (W Budjně: w Král. Universické tiskárně, 1834).

71 SZILÁGYI János György, *Pelag ősök nyomában* (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó – Szépművészeti Múzeum, 2010).

72 Róbert KISS SZEMÁN, „Dejinnosť a kreácia – paralely v historickej tvorbe a svetonázore Jána Kollára a Istvána Horváta”, in *Slovenská literatúra 18. a 19. storočia: História, teória, interpretácia*, eds. Zuzana KÁKOŠOVÁ, Milo VOJTECH, 96–117 (Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická Filozofická fakulta, 2007).

73 Jan KOLLÁR, *Staroitalia slawjanská aneb objevy a důkazy živilů slawských v zeměpisu, v dějinách a v bájeslovi, zvláště v řeči a v literatuře nejdávnějších vlaských a sousedních kmenů, z kterých zřejmo, že mezi prvotními osadníky a obyvateli této krajiny i Slawjané nad jiné četnější byli* (Ve Vídni: V Císařské královské dvorské a státní tiskárně, 1853).

ségéről című kötet anyagának összegyűjtését és publikálását,⁷⁴ amelynek tekintélyes szerzői gárdája nemigen hagyott kétséget azzal kapcsolatban, kinek a pártján álltak e kérdésben.

Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc politikai és társadalmi megrázó kódtatásaival (a Habsburg-ház trónfosztása, a magyarországi nemzetiségek fegyveres fölkelései stb.) mintegy igazolták Kollár szemében a politikai radikalizmus kártékonyágát és ezzel karöltve a romantikus nemzetépítés koncepciójának védhetségtelenségét. A Habsburg-restauráció jó érzékkel választotta ki azokat a személyeket, akiket lojalitásuk jutalmaként közelebb engedett a hatalomhoz. Kollár a felső-magyarországi szláv iskolarendszer kialakításának lehetőségét,⁷⁵ valamint egyetemi katedrát kapott a bécsi udvartól, amely közéleti karrierjének betetőzését jelentette. Vojtech Jirát nemcsak Kollárral, hanem a magyarországi születésű szlovák költői nemzedékkel kapcsolatos fogalma, „az empire klasszicizmus” azért találó, mert kifejezi egyrészt azt a fajta magyarországi klasszikus-klasszicizáló hagyományt, amelyről a második fejezetben szó volt, másrészt utal az uralkodó hatalomhoz való lojalításra is, amely Kollár esetében meghaladta a szokásos mértéket.⁷⁶ Kollár, amikor úgy döntött, hogy elhagyja Pestet és Bécsbe költözik, joggal vélhette úgy, hogy magyarországi szlávként győztesen került ki a magyar nacionalizmussal vívott harcából, hogy a cseh nyelvűség védelmében gátat vetett az új szlovák irodalmi nyelv terjedésének, s hogy a polgári radikalizmussal szemben a felvilágosodás kori abszolutizmus pártját fogva, az uralkodó kegyének köszönhetően elnyerte életjutalmát is.

A tanulmány alapkérdéséhez visszakanyarodva megállapíthatjuk, hogy Kollár életművének látszólagos stílustörténeti problémája, amely a cseh és a szlovák kulturális recepcióban diametrális eltéréshez vezetett, valójában mélyebb eredetű: az életmű magyarországi történetiségbe, latinitásba és a klasszikus hagyományba való erős beágyazottságára, s a cseh recepció ettől eltérő jellegére vezethető vissza. Nyilvánvalóvá vált továbbá az is, hogy e klasszikus hagyomány hatóereje fokozatosan gyöngült a reformkor folyamán, és Kollár életműve, amely jelentős mértékben idomult a romantika paradigmarendszeréhez, a bonyolult rendszerek dinamikájának megfelelő jegyeket mutatja.

74 [JÁN KOLLÁR], *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky, Spisů musejních číslo XXII* (W Praze: w kommissi u Kronbergra i Řiwnáče, 1846).

75 Johann KOLLÁR, *Gedanken und Plan zu einer zeitgemäßen Reorganisirung der Schulen und des gesammten Volkserziehungswesens in der österreichischen Monarchie besonders in der Slowakei, Kollárova Dobrozdání a Nástin životopisný z roku 1849*, kiadó, előszó Josef KARÁSEK, *Sbírka pramenův ku poznání literárního života Čechách, na Moravě a v Slezsku. Skupina druhá. Korespondence a cizojazyčné prameny. Číslo 7.* (V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1903).

76 Jirát a teljes szlovák felvilágosodás napóleoni nemzedékére alkalmazta ezt a fogalmat: „Az empire klasszicizmus nemzedéke, amely 1793 és 1798 között született, inkább születési helyét, semmint életkorát tekintve különbözik a preromantikusoktól. A legjelentősebb alakjai, úgymint Kollár, Šafařík, Palacký, Hollý (aki azonban szlovákul ír), Szlovákiából érkeznek, [...]”

„Generace empírových klasicistů, narozených mezi 1793–1798, odlišuje se od preromantiků spisů místně než věkem. Nejvýraznější z nich přicházejí ze Slovenska, tak Kollár, Šafařík, Palacký, Hollý (který však píše slovensky) [...]” Vojtěch JIRÁT, *Lyrika českého obrozen: Portréty a studie* (Praha: Odeon, 1978), 24–32, 28.

PAPP INGRID

A *Praxis pietatis* cseh nyelvű fordítása

Lewis Bayly *The Practice of Pietie* című könyvének *Praxis pietatis* címmel megjelent cseh nyelvű fordítását Joannes Amos Comenius készítette el. Comenius nem az angol eredetiből, hanem annak német fordítása alapján dolgozott. A német kiadás Bayly művének nem a legkorábbi fordítása volt: megelőzte azt a holland 1620-ban, a francia 1625-ben.¹ Fontos közvetítő szerepet játszott viszont a német nyelv: nemcsak a cseh, hanem az 1647-es lengyel fordítás is német szöveg alapján készült.² Pontosan nem tudjuk, hogy mely kiadást vette alapul Comenius, azonban fordításának vannak olyan jellegzetességei, amelyek alapján néhány nyomtatványra szűkül a kör. A könyvnek több német nyelvű fordítása is készült, mindegyik a fordító megnevezése nélkül, némelyik a református, némelyik a lutheránus felekezetűek számára. Elsőként a reformátusok figyeltek fel Bayly könyvére. Az első német fordítást Bázelen adták ki 1628-ban, olyan sikerrel, hogy a következő évben két újabb kiadásban, többek között Zürichben is kihozták. Az ezt követő kiadástörténet tartogatja az igazi meglepetést Bayly szövegének ismerői számára. 1631-ben ugyanis Bayly könyvének második részét is megjelentették német fordításban, bázeli–Frankfurt am Main-i közös kiadásban. Márpedig a modern olvasó pontosan tudja, hogy Bayly könyvének *nincs második része*. Amit ezzel a címmel kiadtak, és ami nyilvánvalóan a felkapott kegyességi munka sikerének meglovagolására tett sikeres kísérletnek bizonyult, az egy másik angol teológus nevéhez köthető. Ez a második rész ugyanis Joseph Hall *The Art of Divine Meditation* című munkájának a német fordítása.³ 1743-ig a *Praxis* legalább hatvanhárom német kiadása mind ezzel a kiegészítéssel együtt jelent meg, sőt az 1668. évi olasz fordítás (*La Pratica di pietate*) is ugyanígy járt el. Egyedül egy korai strassburgi kiadás nevezte meg Hallt, a többiben nyoma sincs a nevének.⁴ Nem lehet tudni, hogy ki volt az, aki Hall szövegét a *Praxis pietatis* második részeként megnevezve összekapcsolta Bayly művével. Hans Leubénak, aki a kérdéssel a 20. század első negyedében részletesen foglalkozott és

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány az NFIH Posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztostott támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

1 ESZE Tamás, „A magyar *Praxis pietatis*: Kiadástörténeti tanulmányok”, *Könyv és Könyvtár* 3 (1963): 43–79, 44.

2 Lewis BAYLY, *Praxis Pietatis: to iest Cwiczenie Pobożności* (Toruń, 1647).

3 Jan UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, *Časopis Matice Moravské* 55 (1931): 371–417, 380.

4 Peter DAMRAU, *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, MHRA Texts and Dissertations 66 – Bithell Series of Dissertations 29 (Leeds: Maney Publishing for the Modern Humanities Research Association and the Institute of Germanic and Romance Studies, University of London, 2006), 74–75.

Hall szerzőségét 1924-ben felismerte, sem sikerült kiderítenie.⁵ Kizárólag a második rész fordítójának a személyére volt egy lehetséges megoldása. Leube úgy vélte, hogy ez a fordító Justus Gesenius (1601–1673) irénikus felfogású lutheránus teológus. Mindenesetre a svájci kiadások a kontinentális kálvinizmus olvasóközönségét voltak hivatottak kiszolgálni. De már ugyancsak 1631-ben megindult a lutheránus német fordítás megjelentetésének története is Lüneburgban, s itt második részként éppúgy felhasználták Hall munkáját.

Hall nevének és munkájának bevonása a magyarországi ismertséggel bíró szerzők és tendenciák körébe nem jelentéktelen mértékben jelent gazdagodást a kor irodalmi és szellemi összetevőire nézvést. A hazai szakirodalomban Turóczy-Trostler József a Senecát felelevenítő keresztény sztoicizmus egyik meghatározó szerzőjeként hivatkozott rá, akinek a korabeli tekintélyét Lipsiuséval tartotta összemérhetőnek.⁶ Ennél ma jelentősebbnek mutatkozik az a körülmény, hogy Hall volt a puritánus meditációirodalom legkorábbi képviselője. E műfaj és tematika németországi meggyökerezését ma egyértelműen a Bayly fordításához kapcsolt Hall-mű hatására vezeti vissza a szakirodalom. Újabb értékelés szerint meghatározó jelentősége van a pietista introspekció és önelemzés gyakorlatának kialakításában, ami pedig a régiség irodalmi terepén az individualizmust és a szubjektivitást előtérbe állító én-értelmezés és az affektív-emotív irodalomhasználati módozatok irányába vezető út egyik legfontosabb állomása. Ma Hall németországi szerepét akként látja a kutatás, hogy jó egy évszázaddal megelőzte és intenzíven előkészítette a hozzá hasonlóan puritán devóciós háttérű – bár vele természetesen nem összemérhető esztétikai minőségű – Milton befogadását, amely Johann Jakob Bodmer német fordítása által ment végbe.⁷ Az utóbbinak a Johann Christoph Gottscheddel kibontakozó vitában lefolytatott mérlegelése a 18. századi német irodalmi tudományosság egyik legfontosabb eszmei tájékozódási művelete, amelynek – amint Tarnai Andor kutatásaiból tudjuk – Batsányi János és Rájnis József vitája szempontjából is meghatározó a jelentősége.⁸

Comenius állandó kapcsolatot tartott fenn a német teológusokkal, ezért feltételezhető, hogy fordításának elkészítéséhez először az 1628-as vagy 1629-es kiadások valamelyikét vette alapul, amelyek még csak az első részt tartalmazták. Ezért Comenius 1630-ban Lesznóban cseh nyelven megjelent első kiadása is csak Bayly szövegét hozta.⁹ A cseh testvérek közösségének teológiai pozíciója jóval közelebb állott a kálvinista egyházéhoz, mint a lutheránusokéhoz,¹⁰ ezért nem meglepő, hogy Comenius a bázeli *Praxis pietatis*ok közül választott. Ezt bizonyítja, hogy a cseh fordítás tartalmazza a szombat megszentelésével foglalkozó részt a kálvinista fordításhoz hasonlóan, szemben

5 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

6 TURÓCZY-TROSTLER József, „*Keresztény Seneca*: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 61 (1937): 25–75.

7 DAMRAU, *Reception of English...*, 1–12.

8 TARNAI Andor, „A deákos klasszicizmus és a Milton-vita”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 67–83.

9 JAN AMOS KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest o cwičenj se w Pobožnosti* ([Leszno], [1630]) (Knihopis 1015).

10 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

a lutheránus kiadásokkal, amelyekből ez a rész kimaradt.¹¹ Bayly művének német fordítása nem szó szerinti fordítás, azonban apróbb változtatások ellenére (például az egyházatyáktól és az autoritásnak számító egyházi személyektől származó idézeteket nem veszi át), és a fordító közepes tehetségének dacára lényegi átalakítás nem történik a szövegben. Általánosan elmondható, hogy ha a német fordító az angol nemzetre vonatkozó helyeket talált a szövegben, akkor általános érvényűvé fogalmazta át a szövegrészt, például a királyi család felsorolását a reggeli imában minden uralkodóra és vezetőre vonatkoztatta.¹² Bayly eredeti szövegében több helyütt megfogalmazódott a katolikus egyházzal szembeni éles kritika. A német fordító ezeken a helyeken az általánosítás módszerét használta, és tartózkodott az élesebb megfogalmazásoktól.¹³ A fordítás módosította Bayly fejezetbeosztását is (negyvenhat fejezetre tagolta az eredeti negyvennégyes beosztást). A német fordító és Comenius közötti közös vonás, hogy mindketten a kegyesség gyakorlati megélésére helyezték a hangsúlyt, ezért szövegeikben az elméleti részeket sok esetben rövidítették, sőt ki is hagyták, és praktikus kegyességgyakorlási példákkal bővítették ki a fordításaikat. Mindez végül azt eredményezte, hogy Comenius az angol eredeténél is kevesebb, negyvenkét fejezetre tagolta a maga munkáját.

A cseh fordítás első, lesznói kiadása datálatlan címlapú. Szokásos datálásának alapját Comenius ajánlása adja, amelyet 1630-ban keltezett. A cseh könyvészet ma számon tartja ennek a kiadásnak egy szedési-tördelési variánsát is, amelyet 1630-ra vagy 1631-re tesznek.¹⁴ Mindkettőben csak a Bayly szövegére visszamenő első rész olvasható. Ugyanez van meg a trencsényi exuláns nyomda 1637 körül kinyomtatott kiadásában is, amely e nyomda egyik legkorábbi kiadványaként ismeretes.¹⁵ Ugyanebben a nyomdában készült el, feltehetően 1641-ben, a cseh *Praxis pietatis* második részének az első olyan kiadása, amelyből ma példány ismeretes.¹⁶ Ez a kiadás az 1633-as évszámot viseli a címlapján, ezért a könyvészeti számbavétel kezdetben ehhez az évhez osztotta be, nem véve tudomást róla, hogy a nyomdász ajánlása 1640-es keltezésű, továbbá hogy a munkához csatolt imádságos függelék belső címlapján 1641 olvasható. Ilyesformán viszont a címlap 1633-as évszáma vagy a cseh fordítás elkészítésének évszáma lehet, vagy egy korábbi, nem Magyarországon (hanem esetleg Lesznóban) készített kiadásé. Ha volt ilyen korábbi kiadás, az ma ismeretlen. A Hall szövegének német fordítása alapján készült második rész legkorábbi cseh nyelvű kiadását tehát ma az 1641-es trencsényi nyomtatásból ismerjük.¹⁷ Ezt követően legközelebb csak 1661-ben Amszterdamban nyomtatták ki Comenius *Praxis pietatis*át, ez volt a szerző életében megjelent

11 Uo., 381.

12 Uo., 393.

13 Uo., 382.

14 Knihopis 1015a.

15 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest o cwičenj se w Pobožnosti* ([Trenčín], [1637]) (RMNy 1702).

16 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest Knjžky o Cwičenj se w Pobožnosti* ([Trenčín], [1641]) (RMNy 1906).

17 További részletkérdés, hogy az 1633. évre feltett kiadás természetesen nem volt Trencsényben lokalizálható, mert ott ekkor még nem működött nyomda. Így ezt a kiadást a korábbi könyvészeti szakirodalom lőcseiként tartotta nyilván. Lásd a helyesbítést: RMNy App 149.

utolsó kiadás.¹⁸ Újabb kiadás a cseh testvérek szeniora, Jan Teofil Elsner támogatásával valósult meg 1754-ben Berlinben. Egy 1959-es cseh bibliográfia a cseh *Praxis pietatis* tizenkét kiadását tárta fel.¹⁹ Ideje volna valamennyit egységes filológiai módszerekkel, autopszia alapján megvizsgálni.

Az 1637 körül kiadott első rész szerkezetét tekintve címlevélből, köszöntőversből, a cseh fordító előszavából (*Předmluva vykladače českého*), a német fordító előszavából vett részletből (*Z Předmluvy německého vykladače*), tartalomjegyzékből, negyvenkét fejezetből, az *Ad pium lectorem* című záróversből és három énekből áll (*Písnička nejpřednější dobrodiní Boží potěšně vypravující! Pod melodyi zialmu 91.; Druhá. Jako: Příkazateli Ježíši; [Písnička] z německé*). A címlevelének hátlapján a Pirnába menekült cseh exuláns, Georgius Colsinius cím nélküli, latin nyelvű köszöntőverse található, amely miatt komoly vitába keveredett a szintén cseh exuláns prédikátorral, Samuel Martinival (1593–1639). A vita részleteit a későbbiekben vázoljuk. Ezt követi a Joannes Amos Comenius monogramjával ellátott előszó. A korszakban előszeretettel használt topossal indítja az írást. Szentírási helyeket sorakoztat fel, hogy bizonyítsa, elkövetett bűneik miatt bünteti egyházát és népét az Isten (háborúval, betegséggel, éhezéssel és szétszórással), azért, hogy megbánják bűneiket és ájtatosságban megújuljanak. Isten haragjának kiáradását a szétszóródott cseh nép maradékának szomorú sorsával szemlélteti, amelynek most bűnei miatt kell minden nemzetnél nagyobb szenvedést elviselnie. A fehérhegyi csatában elszenvedett vereségre utal, amely megpecsételte a protestáns cseh nemesi és értelmiségi réteg sorsát, és a szerzőt magát is száműzetésbe kényszerítette.

Fordítása elkészítését és a nyomtatvány kiadását azzal indokolja Comenius, hogy igaz ájtatosságra és az Isten tökéletesebb megismerésére akarja vezetni népét. Felsorolja azokat a nemzeteket, amelyek nagy elismeréssel fogadták e könyv fordítását: angol nyelven több mint harmincszor adták ki, francia és német nyelven is megszámlálhatatlanul sokszor megjelent. Az 1630-as kiadású lesznoi *Praxis* nem részletezi a cseh nyelvű fordítás kiadástörténetét. Ezzel szemben az 1637-ben Trencsénben kinyomtatott kiadványban kétszer is előkerül a cseh kiadás, amelyet a szöveg harmadik kiadásaként jelöl meg a szerző. A lesznoi és a trencsényi kiadás között *A cseh fordító előszavában* és az azt követő *A német fordító előszavában* csupán ez a kiadástörténeti rész jelent tartalmi változtatást. Egyébként kizárólag ortográfiai különbségek lelhetőek fel (például Effaraymovi – Effaraimovi, gest – gt, S. – Swatý).

Comenius részletesen leírja fordításának módszereit az előszavában. Nem titkolja olvasója előtt, hogy fordításában a német *Praxis pietatis*hoz képest vannak kihagyások és egy-egy részlet áthelyezésre került, amit azzal indokol, hogy a kegyesség gyakorlati megélésében kívánt útmutatást adni, ezért ennek megfelelően sem a fejezetek számára, sem a szavak sorrendjére nem ügyelt, sokkal inkább a rövid és hatásos megfogalmazásokra törekedett. Azzal érvel, hogy maga Bayly sem bánná munkája ilyen jellegű átdol-

18 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, čili jak se cvičit v pravé zbožnosti* (Praha: Ekumenická rada církví v ČR, 1992).

19 Emma URBÁNKOVÁ, *Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a museích* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959).

gozását, mivel megvilágosodott ember volt, és a cseh nemzetnek és nyelvnek ez szolgál leginkább hasznára. Már az előszóban megfigyelhetjük Comenius nemzetfogalom-használatának egy rendkívül érdekes és valószínűsíthetően exuláns létéből származó aspektusát. A *cseh nemzet* vagy *cseh nyelv* szintagmákban a *cseh* szót minden alkalommal vastagított nagy betűkkel emelte ki, azonban a szó minden esetben a közeli múlt leírására szolgál. Amikor a jelen történéseiről vagy a fordításról ír, akkor a *nemzetünk* és *nyelvünk* kifejezéseket használja. Mind a lesznói, mind a trencsényi nyomtatványban megjelenik ez a különbségtétel. A menekültekben a Lengyelországba és az Alsó- és Felső-Magyarországra való kényszerű áttelepülés komoly identitásválságot idézett elő, amely reprezentációs törekvéseikben is tetten érhető. Comenius a cseh protestáns értelmiségi réteg egyik kiemelkedő alakjaként ugyan büszke volt a cseh nemzethez való tartozására, azonban nagyon árnyaltan érzékelteti munkájában a nyelvileg rokon nemzetbe és nyelvbe való beolvadás folyamatát.

Ezt követi egy részlet egy lap terjedelemben abból a szövegrészből, amelyet Comenius tévedésből a német fordító előszavának tartott, holott az Bayly eredeti szerzői szövegének a része.²⁰ Ebben a részben megismétlődik a kiadásról elmondott néhány sor, azonban – nem meglepő módon – a német kiadást nem részletezi a szöveg. A kiemelt rész második felében az olvasó serkentése és biztatása történik, hogy mielőbb lásson neki az olvasásnak, hiszen senki sem tudhatja, hogy mikor éri a halál, és jaj annak, akit felkészületlenül ér.

A tartalomjegyzék negyvenkét fejezetre osztja a főszöveget az alapul vett német nyelvű *Praxis pietatis* negyvenhat fejezetével szemben.²¹ A könyvet Georgius Colsinius *Ad pium lectorem* című verse és három ének zárja.

A második részt szintén a Václav Vokál által vezetett trencsényi nyomdában adták ki 1641-ben. Ezt Comenius az 1637-ben megjelent *Praxis* folytatásának szánta, a címlap tanúsága szerint az első rész fordításához hasonlóan az angol és a francia nyelvről lefordított német nyomtatványt vette alapul a cseh szöveg elkészítéséhez. A cseh szakirodalom úgy vélekedik, hogy Comenius egy olyan német fordításból dolgozott, amelyben megtalálható volt Bayly és jelöletlenül Hall műve is, és a fordítása során nem volt tudatában annak, hogy két különböző szerző művét fordítja.²² A második rész címlévből, dedikációból, a keresztény olvasóhoz címzett előszóából (*Předmluva k Křestanskému Čtenáři*), tartalomjegyzékből, harminckilenc fejezetes főszövegből áll, amely után még mintaelmélgések következnek: a halálról való gondolkodást

20 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 379.

21 A Bayly angol eredetijével való összevetés megkönnyítésére közöljük Comenius beosztásának azzal való megfeleléseit: Bayly első fejezetének Comenius első és második fejezete felel meg, a másodiknak a harmadiktól a hetedik fejezetig tartó szöveg, a harmadiknak a nyolcadik, a negyediknek a tizenkettedik, az ötödiknek a tizennegyedik, a nyolcadiknak a tizenhatodik, a kilencediknek a tizenhetedik, a tizenkettediknek a tizennyolcadik, a tizennegyediknek a tizenkilencedik, a tizenhatodiknak a huszadik, a tizenhetediknek a huszonegyedik, a huszonegyediknek a huszonkilencedik, a huszonharmadiknak a harmincegyedik, a huszonegyediknek a harminckettedik, a huszonhatodiknak a harmincnyolcadik, a harmincharmadiknak a harminchetedik, a harmincnyolcadiknak a harmincnegyedik, a harmincnegyediknek a harmincnyolcadik, a harmincötödiknek és a harminchetediknek a harminckilencedik, a negyvenharmadiknak a negyvenkettedik. Uo., 386.

22 Uo., 380.

tanító harminc példa (*Giný pěkný příklad Přemýšlowánj, o smrti...*) és huszonkét tudnivaló (*Některá pěkná powěděnj k smrti...*), majd az öröklétről való elmélkedésre tizenhét példa (*Giný pěkný příklad Duchownjho přemýšlowánj o věčnosti*), utóbbiak a D. F. G. P. monogrammal ellátva.

E második kötethez a nyomda tulajdonosa, Václav Vokál írt dedikációt, Margaréta Záhradeckának, Katěřina Záhradeckának és Lidmilla Lavinovának ajánlva a művet. Az Alsó-Magyarországra menekült értelmiségi réteg reprezentációs törekvéseinek kiemelkedő példája a Vokál által írt dedikáció. Már maga a *Praxis pietatis* első részének az éppen létrejövő nyomdában való megjelentetése szimbolikus jelentést hordozó cselekedet volt, amely az elkülönülés és a beolvadni vágyás kettősségét hordozta. A kényszerűségből letelepedő cseh exulánsok egyrészt büszkék voltak cseh nemzetükre, nyelvükre és történelmükre, másrészt szükségszerűen keresték a befogadó rokon nyelvű közösség elfogadását és támogatását is, hogy viszonylagos békében élhessenek velük. Vokál dedikációjában is megragadható ez a kettősség. A Záhradeckýék és a Lavinovýék a Trencsénben és környékén letelepedő nemesi réteg kiemelkedő családjai voltak, akiknek komoly vagyont sikerült átmenekíteniük Csehországból, és ennek megfelelő körülményeket próbáltak kialakítani a befogadó városban, ami komoly ellenérzéseket váltott ki a gazdagabb polgárok körében.²³ A dedikáció címzettjeként megnevezett cseh honfitársaihoz hasonló vagyonnal és tekintéllyel Vokál nyilván nem rendelkezett, az ajánlás mégis összekapcsolta velük, úgy azonban, hogy a kinyomtatott munka a cseh irodalmi nyelvet használó helyi szláv nyelvű közösség egészének épülésére is szolgált. Vokál kiemeli, hogy a *Praxis* második részének kinyomtatása a saját költségén történt, hogy Isten dicsőségére, a cseh nemzet javára és a cseh nyelvet használók kegyes épülésére váljon. Azt sem hallgatja el, hogy az 1637-es kiadás nagy sikert aratott, és nagy példányszámban kelt el. Feltételezhetően ennek a sikernek is köze volt ahhoz, hogy négy év elteltével kinyomtatta a könyv második részét.

A dedikációt a keresztény olvasóhoz címzett előszó követi, amely a címlevélben hangsúlyosan kiemelt fordításról nem tesz említést, hanem az igaz ájtatosság és kegyesség gyakorlati tudnivalóit hangsúlyozza. Őt olyan, Istennek tetsző cselekedet sorol fel, amelyek nélkül az emberek még az ájtatos megnevezésre is méltatlanok, ezek: a bűnhődés és bűnbánat, az imádság és hálaadás, az alamizsna adása, az Isten szavának szeretete és végül a kereszték és megpróbáltatások türelmes viselése. Az emberek napközben a munkájukkal vannak elfoglalva, és nem szánnak időt Istenre, azonban csak azok képesek minden körülmények között megvigasztalódni, akik naponta legalább negyedórát a lelkükkel és Istennel foglalkoznak. Jaj azoknak, folytatódik az előszó, akik egész életükben mértéktelenül élnek, mert Isten nélkül kell meghalniuk és számot adniuk cselekedeteikről. Ez a könyv nem nekik, hanem azoknak az ájtatos embereknek íródott, akik képesek minden este lerakni testi és világi dolgukat, az Isten és az ég felé

23 Pavel HORVÁTH, „Novšie údaje o pobyte českej pobelohorskej emigrácie v Trenčine a na okolí”, in *Trenčín: Remeslá, tlačiarne, architektúra*, zost. Milan ŠIŠMIŠ, 164–184 (Bratislava: Vydavateľstvo Alfa, 1985), 179; PAPP Ingrid, *Biblihus cseh nyelvű gyászbeszédék a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 136–143.

fordulni. Az előszót harminckilenc fejezet követi, amely ájtatos és kegyes emberek számára próbál útmutatást adni a befejező különféle példákkal együtt.

A két trencsényi nyomtatvány könyvészeti ismertetése után szükséges bizonyos mértékig tartalmuk bemutatása is. A Comenius-féle *Praxis pietatis* első könyvének első fejezeteiben az alapvető teológiai és dogmatikai tételek összefoglalása található, amelyet minden hívőnek ismernie kell. Ilyen például az Isten lényege tíz pontban kifejtve, valamint az Úristen tulajdonságai huszonhét pontban kifejezve. Ezután kezdődik az általános emberi sors leírása. Minden a bűnbeeséssel romlott el, s Ádám és Éva édenből való kiűzése óta minden ember osztályrésze a halál. Az ember gyermekként értelem nélkül éli az életét, felnőttként a kötelességek, a törekvések és a kísértések között próbál helytállni. A bűnös ember azonban a hiábavalóságokon gondolkodik, és a sátán csábítja kísértésekre a szívét. Az élet nehézségeit, betegségeit és fájdalmait a halál és az ítélet követi, ahol a sátán felsorolja, mintha listáról olvasná, az elkövetett bűnöket. Ítéletet mondanak a bűnös ember fölött, az Isten baljára állítják, és az örök kárhozat lesz az osztályrésze. Ezzel szemben az ájtatos életet élő emberek az Isten kegyelmébe jutnak és öröklik a mennyei királyságot. Az ájtatos emberek háromféle állapotban vannak haláluk után: az első a haláluktól a feltámadásig, a második a feltámadástól az ítéletig, a harmadik az ítélettől örökké tart. A kilencedik és a tizedik fejezet hosszan részletezi az ájtatos emberek halál utáni dicsőségét. Bibliai idézetek segítségével írja le azokat a körülményeket, amelyek az Isten mellett hűségesen kitartókat várják az égi hazában. Az Istenhez való csatlakozás a kiválasztottak számára az égi Jeruzsálemben való életet és örök igazságot jelenti, Krisztussal fogják ünnepelni a pokol, az ördög és a világ fölötti győzelmet, a testük ragyogni fog, mint Krisztusé, az angyalokkal együtt fogják ünnepelni az Úr örök napját és a szentháromság dicsőségét. A következő fejezet megszólítja a bűnös embereket: bánják meg bűneiket, ha ezt megcselekszik, az Isten megbocsát és örök életet ad, ahogyan a latorral is tette. A bűnös embereket hét akadály tartja távol a bűnbánattól: egyes hitbéli cikkelyek téves értelmezése, a vezető személyiségek rossz példája, az Isten béketűrése és türelme, a téves bizalom az Isten kegyelmében, a rossz társaság, a késő bánat és a bizalom a hosszú életben. A tizenharmadik fejezet huszonhat pontban fejt ki, mit kell tennie a bűnösnek, hogy a bűn rabszolgaságát lerázza és az ájtatos élet felé forduljon.

A következő fejezet részletezni kezdi, hogyan kell ájtatos életet élnie az embernek. A napok, napszakok és minden élethelyzet helyes megélésében gyakorlati tanácsokkal látja el az ájtatos életet élni kívánó embert. Minden nagyobb egységet egy hosszabb és egy rövidebb ima zár le. Reggel, amikor felébred az ember, be kell csuknia szíve kapuit, nehogy világi gondolatok jussanak eszébe. Istennek kell lennie az első helyen, ezért fontos, hogy az ember minden reggelt imával és a Szentírás olvasásával kezdjen. Tizenöt pont foglalja össze, mi az, amin gondolkodnia kell ébredés után; ilyen például, hogy ugyanolyan könnyen ébred majd fel a feltámadáskor, mint reggelenként. A tizenhatodik fejezet áttér arra, hogyan kellene a napjait megélnie. Azt tanácsolja, hogy ne tűzzön ki maga elé túl nagy célokat, mert ha el is éri azokat, nem válik a hasznára. Nem a kényelemre és kellemes dolgokra kell törekednie, hanem azokra, amelyek az ájtatos élet kívánalmainak megfelelnek. Az embernek az örök élet felé kell igyekeznie, és nem az

evilági igazságot és az emberek tetszését kell elnyernie. Emlékeznie kell arra, hogy Isten mindenkinek megfizet az ítékezés napján, kinek-kinek az érdeme szerint, ezért az egész életét Istenre kell bízni. A tizenhetedik fejezet részletezi, hogy a nap elteltével hogyan kell elmélkednie, hiszen egy nappal közelebb jutott a halála órájához. Este őszintén meg kell vallania bűneit, a mások iránt táplált haragot el kell engednie, mert emlékeznie kell arra, hogy sokan, akik aludni térnek, már nem ébrednek fel. Azt tanácsolja, hogy minden ájtatos ember olvasson el egy fejezetet a Szentírásból, majd imádkozzon, és csak így térjen nyugovóra. A tizennyolcadik fejezet az ájtatos gazda kötelességeiről beszél, amelyekkel háza népét vezeti és irányítja, ahogyan Jézus, a jó pásztor tette. Ezt követi az ájtatos gazda reggeli imája. A tizenkilencedik fejezet részletesen kifejti, hogyan kell az ájtatosságra figyelni evés előtt, evés során és evés után. Először is emlékeznie kell az embernek, hogy nem azért él, hogy egyék, hanem azért eszik, hogy éljen.

Ezt követően a könyv áttér a vasárnap megünneplésével kapcsolatos tanácsokra és az ájtatos emberek számára nélkülözhetetlen teendőkre. Hat fejezetben fejti ki, mi a vasárnap, és hogyan kell megpihennie a keresztény embernek; melyek azok a tevékenységek, amelyek nem sértik az Isten parancsait; melyek azok a szentírási helyek, amelyek a vasárnap megünnepléséről szólnak; hogyan kell az istentiszteleten részt venni. A vasárnap megünneplését Jézustól eredezteti, aki a zsidók szombati pihenőnapja helyett a vasárnap megünneplését hagyta meg a keresztényeknek. Szentírási helyek mutatnak rá arra, hogy Jézus Krisztus a feltámadását követően két vasárnap jött el tanítványaihoz, megáldotta őket és kiárasztotta rájuk a Szentlelket. Lukács evangélista szerint Jézus Krisztus – amikor megjelent köztük és tanította őket – választotta a szombat megünneplése helyett a vasárnapot.²⁴

A következő nagyobb egység, a huszonhetedik fejezettől a harmincharmadik fejezetig a bűnbánatra, a böjtre és az úrvacsorára való felkészülést részletezi. Minden ájtatos ember számára különösen fontos, hogy elmélyüljön hitében, hiszen – ahogyan a *Praxis* fogalmaz – az emberi szív olyan, mint a hangszer, amelyet újra kell hangolni. A böjtöt a keresztény ember saját akaratából választja, hogy megtisztuljon a lelke. A böjt idején el kell fordítania tekintetét a hiábavaló dolgokról, amilyen például az ünnepi ruha viselése vagy a szórakozás, és a lelki megújulásra kell törekednie. Ezzel szorosan összefügg a bűnbánat, amikor őszinte szívvel megvalljuk bűneinket és kérjük Isten megbocsátását. A keresztény ember csak megtisztult lélekkel járulhat az úrvacsorához. A harmincadik fejezet fejti ki az úrvacsorára vonatkozó kálvinista tanokat, amelyek Jézus testének szimbolikus jelenlétét részletezik.²⁵ A mű más részeiben kizárólag utalásszerűen kerülnek elő a kálvinista teológiai tételek, ennek oka, hogy sem Bayly, sem Comenius nem vitát kívánt generálni, hanem a kegyesség gyakorlati megélésében próbált irányutatást adni.

A *Praxis pietatis* utolsó fejezetei a betegséggel körbevett keresztény ember helyes magatartásához adnak tanácsokat. Minden betegség Istentől származik az emberek bűnei miatt. Azt tanácsolja, hogy mindazok, akiket betegség kínoz, vonuljanak el egy

24 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

25 Uo., 92.

csendes helyre, forduljanak magukba és keressék meg önmagukban azokat a bűnöket, amelyek miatt az Isten büntetését el kell szenvedniük. Ezt követően kérik Urukat, hogy bocsásson meg nekik, és ha úgy akarja, gyógyítsa meg őket. Ha a gyógyulás végbemegy, akkor adjanak hálát az Úrnak, és ne vétkezzenek többé. Ha a gyógyulás nem megy végbe és a halál elkerülhetetlenné válik, akkor imádkozzanak az Istenhez és ajánlják a lelküket az Úr kezébe. Végül az utolsó fejezet a mártírokról ír, akik Jézusért áldozták fel életüket, ezért kiérdemelték a dicsőség koronáját. A negyvenkettedik fejezetet két nagyobb bekezdés követi: előbb a hívő lélek beszélgetése Krisztussal a szenvedése és halála titkáról (*Rozmlauwánj Duše wěřjcy s Krystem, o Tagemstwjch Utrpenj a Smrti geho*), majd imádságos formában való gondolkodás az Úr szenvedéséről és haláláról (*Giné Přemyšlowánj o Utrpenjch a Smrti Páne w zpusobu modlitby*). Bayly ezzel a két résszel zárta le a művét.

Nem tudhatjuk, hogy Comenius tudta-e, hogy a *Praxis pietatis* folytatásaként lefordított kegyességi munka nem Bayly műve. Az azonban bizonyos, hogy Hall a gondolatmenetet ott folytatja, ahol Bayly műve abbamaradt. A *přemyšlování* (gondolkodás, elmélkedés, töprengés) alapszóvá válik a *Praxis* folytatásaként lefordított műben, számos címben szerepel ez a kifejezés, és erre építi fel Hall mondanivalójának központi kérdését, vagyis azt, hogyan, milyen módon, hol és miről kell elmélkedniük mindazoknak, akik igaz kereszténynek vallják magukat. A szerző szerint minden ember vágyik az Isten ismeretében való elmélyülésre, azonban saját gondolkodás és elmélkedés nélkül ez lehetetlen. Harminckilenc fejezetben részletezi, hogyan kell Istennek tetszően elmélkedni, gondolkodni, és úgy vélekedik, hogy ez az egyetlen módja annak, hogy az ember eljusson az igaz kereszténységre és az igaz ájtatosságra.²⁶ Ebből ismerhetjük meg, hogy vándorok és jövevények vagyunk. Minden elmélkedés váratlan okokra vezethető vissza, azonban nem kell elfeledkezni arról, hogy minden ember különbözőképpen reagál az őt körülvevő világra, és ezáltal eltérő gondolatokra jut. A szerző arra próbálja serkenteni az olvasót, hogy mindennapi cselekvésévé váljon az elmélkedés, sőt bűnbánat előzze meg az Isten felé fordulást. E gondolatmenetben hasonlóságot mutat Bayly művével, amelyben az úrvacsora és az Istenhez való fordulás csak akkor következhet be teljesen, ha igaz bűnbánat és böjt előzi meg. Több részletében is hasonlóan mutatkozik a két mű: Bayly a bűnbánat és a böjt rejtett módon való megélését javasolja, ahogyan Hall is, aki az elmélkedést zárt ajtók mögött képzelel el. Mindkét szerző az tanácsolja, hogy ne földi dolgokra gondoljon az ember, hanem forduljon inkább az ég felé, mert az sokkal dicsőbb, és több hasznot hoz.²⁷ Mindkét rész szerzője egyetért abban, hogy az imádkozás és a Szentírás olvasása nagyban elősegíti az elérni kívánt eredményt, ezek az igaz kegyességgyakorlás hasznos módjai. Az elmondottakból látható, hogy a két mű gondolatmenete több ponton egyezik, és egymást erősítve fejtik ki a kálvinista alapokon nyugvó tanítást, amely a kegyességgyakorlás mindennapi megélésére helyezi a hangsúlyt.

A következő részben a német és a cseh fordítás egymáshoz való viszonyát szeretnénk szemléltetni három szövegpéldán keresztül. A példákat Bayly művének három

26 COMENIUS, *Praxis pietatis, čili...* (1992), 141.

27 Uo., 149.

meghatározó részéből vettük. A könnyebb áttekintés érdekében az angol eredetit, Medgyesi Pál magyar fordítását, a német fordítást és a cseh fordítást is közreadjuk. A példák bemutatják a fordítások viszonyát Bayly művéhez és Comenius cseh nyelvű fordításának viszonyát a német *Praxis pietatis*hoz. A szövegpéldák könnyebb követhetősége végett megadjuk a cseh változat általunk készített modern magyar fordítását is.

Az első szövegpélda az a szövegrész, amely Petrőczy Éva tanulmánya²⁸ és Kecskeméti Gábor arra tett reflexiói²⁹ óta kiemelt helynek számít Medgyesi fordítói teljesítményének megítélésében. Bibliai hivatkozást nem tartalmaz, viszont Bayly invenciózus gondolatformálását és stilisztikai erejét is jól szemlélteti:

What wast thou being an infant, but a brute, having the shape of a man: was not thy body conceived in the heat of lust, the secret of shame, and stain of original sin? and thus wast thou cast naked upon the earth, all imbrewed in the blood of filthinesse, (filthy indeed: when the Son of God, who disdained not to take on him mans nature, and the infirmities thereof: yet thought it unbesemed his Holinesse, to be conceived after the sinfull manner of mans conception.) So that thy mother was ashamed to let thee know the manner thereof: What cause then hast thou to boast of thy birth, which was a cursed pain to thy mother, and to thy self the entrance into a troublesome life? the greatnesse of which miseries, because thou couldest not utter in words, thou diddest expresse (as well as thou couldest) in weeping teares.³⁰

Mi voltál te anyád méhében egyéb, mint egy oktalan állat emberi formában lévén; nemde nem a gonosz kívánságoknak titkos szégyenének és az eredendő bűn fertelmének melegségében fogantattál-é? Mezítelenül vettettél e földre, azaz undokságnak vérébe bekevertetettvén. (Undokságnak mondom bizony, mert mikor az Isten Fia, aki nem útalá az emberi természetet, minden bűn nélkül való erőtelenségével együtt magára felvenni, fogantatnék, illetlennek tetszett az ő szentségéhez, hogy egyéb embereknek bűnös fogantatásoknak módja szerint fogantatnék.) Úgyannyira, hogy a te anyád szégyenlette annak módját néked tudodra adni. Mi okod vagyon tehát születéseddal való kérdésedre, mely anyádnak ISTEN átkából származott fájdalom vala, magadnak pedig csak háborúságos életre való jövedeled? Mely nyavalyásságodnak nagy voltát, mivel akkor nyelvvel ki nem beszélhetted, keserű sírásoddal (amint lehetett) jelentetted ki.³¹

28 PETRŐCZI Éva, „Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: *The Practice of Piety* – Medgyesi Pál: *Praxis pietatis*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 634–649.

29 KECSKEMÉTI Gábor, „Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 158–169.

30 LEWIS BAYLY, *The Practice of Pietie* (Amsterdam, 1642), 42.

31 MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, azaz Kegyesség gyakorlás* (1636), kiad. INCZE Gábor, bev. RAVASZ László, A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói 4 (Budapest: 1936), 63–64.

So viel deine Kindheit belangt: Warestu damahls auch wol anderst, als ein unvernünftig Thier, nur dass du demselben nit allerdings gleich gesehen? Bistu nicht eben so wol in der hitzigen Begierde, durch das Werck, dessen sich männiglich schämet, und welches von der Erstsünde herrühret, empfangen worden? Auff Erden bistu kommen nacket und bloss, in Blut und Unflat verwickelt. Und muss wol deine also seyn, dass auch der H. Sohn Gottes, der sonsten wahre Menschliche Natur und Schwachheiten nit verschmähet, sondern an sich genommen, nit hat wollen gleich dem sündigen Menschen in Mutterleib empfangen werden. Und wer wolte ohne Scham erzehlen, wie du geboren bist? Ach, was woltestu dich denn deiner Geburt rühmen und überheben, die deiner Mutter nur ein unaussprechlicher schmerzen, dir aber ein Eingang gewesen ist in ein elendes und mühseliges Leben, welches du, deines vorstehenden Jammers halben, also bald aus mangel der rede, so gut als du könntest, mit erbärmlichen Weinen und Thränen angeschryen hast.³²

*W dětinstwjswém zagisté nebyllis nerozumnému Howádku podoben? leč že postawa rozdjlná byla. A zdali negsy w nečistoté a nečistým způsobem, začez se gako wěc ožáhawau každý stydj, počat? Zdaližs z žiwota nahý, krwj toliko a nešwarami obwinutý, newyšel? A kdoby bez zapýřenj powědjti mohl, gak špinawé twé narozenj bylo? kteréž matce twé gen bolest přineslo, tobě pak w gjti způsobilo do bjdného žiwota, kterýžs také smutným kwjlenjm a žalostným pláčem začal.*³³

Jól látható, hogy Medgyesi magyar fordítása tökéletes tartalmi és hangulati hűséggel követi az angol eredetit, míg a német szöveg ismeretlen fordítója ugyan törekszik a tartalom szoros követésére, ám jóval gyakorlatlanabban, ügyetlenebben szerkeszt, nyelvének kifejezőeszközeiben pedig messze elmarad az eredeti stilisztikai bőségétől és árnyaltságától. Ebben a német szövegben a legszokványosabb megoldásként kell regisztrálnunk azt, ami Medgyesinél gyakorlatilag sohasem fordul elő: egyes gondolati-tartalmi elemeknek szófajváltásokkal való, jóval kevésbé sikerült kifejezését. Lásd például a fogantatás körülményeinek kifejtését, amely Bayly szerint „in the heat of lust, the secret of shame, and stain of original sin” megy végbe, míg a német szerint „in der hitzigen Begierde, durch das Werck, dessen sich männiglich schämet, und welches von der Erstsünde herrühret”. Az angol három genitivusos szerkezetéből a

32 Lewis BAYLY, *Praxis pietatis: Das ist Übung der Gottseligkeit* (Lüneburg, 1634), 36–37.

33 COMENIUS, *Praxis pietatis, to gest...* [1637], 21–22. „Gyermekkorodban biztosan nem voltál oktalan állathoz hasonlatos? Talán csak alakban különböz. Vajon nem tisztátalanságban és tisztátalan módon – mint valamilyen ocsmány dolog, amit mindenki szégyell – fogantál? Vajon az életbe nem mezítelenül, csak vérrel és visszáságokkal körülfogva jöttél? Ki mondhatná azt el takargatás nélkül, hogy milyen mocskos volt a születésed? Ami anyádnak csak fájdalmat hozott, neked a nyomorúságos világra való érkezést, amely szomorú jajgatással és nyomorúságos sírással kezdődött.”

németben csak egy főnévi szintagma maradt meg (az is minőségjelzőivé átváltoztatva), míg a másik két szerkezet két-két főneve közül csak a birtokos főnevek jelentéstartalmát sikerült átmenteni, a középső szerkezetben azt is csak igévé alakítva („shame” – „schämet”). A nagyon markáns jelentéstartalmat és hangulatot sugárzó birtokolt főnevek (*secret, stain*) teljesen eltűntek. Ugyanakkor a harmadik főnévhez kapcsolt ige („herrühret”) már a sokadik olyan szóelem a terjengős mondat szerkezetben, amely fölösleges redundanciával szószaaporitássá oldja szét az eredeti sűrű tömörségét. Ez a fölös bővelkedés számos ízben ismétlődik: így lesz a „naked” „nacket und bloss”, a „boast” „rühmen und uberheben”, a „troublesome” „elendes und mühseligen”, az „in weeping teares” „mit erbärmlichen Weinen und Thränen” és így tovább. Az is nagyon különböző befogadói hatást tesz, hogy a születés mocska „blood of filthiness”-e vagy „Blut und Unflat”, a szülési fájdalom „cursed pain”-e vagy „unaussprechlicher schmerzen”. Természetesen nem lehet feladatunk, hogy hasonló elemzésekkel végigkísérjük a német változatnak az angolhoz képesti további fogyatékoságait, sikerületlenségeit, kevésbé szabatos voltát, gyengébb kifejező erejét. Ehelyett a németből készített cseh szöveg sajátosságaira térve: nyilvánvaló, hogy Comenius törekvése nem értékelhető teljes és szabatos fordításként. Az angol, a magyar és a német szöveg között – az utóbbi minden pontatlansága ellenére – felismerhető a szövegszerű megfelelésre való törekvés. A cseh változat viszont olyan sűrűtmény, amely nagyfokú tömörítés eredményeként csak a gondolatmenet meghatározó fontosságú pontjainak kivonatát adja. A német felvezető mondatot a cseh egyetlen, inessivusi előljáróval ellátott főnévvel fordítja le („W dětinstwj”). A fogantatás mikéntjének előadásából nemcsak a testi vágy vagy egyáltalán bármely érzékletes részlet említése marad el és változik át az elvont *tisztátalanság* kétszeri említésévé („w nečistotě a nečistým způsobem”), hanem érdemi teológiai összetevőt is elhagy Comenius, nem emelve át mindennek az eredendő bűntől való származását. Ugyancsak teológiai természetű a cseh változat legfeltűnőbb hiánya: szemben a másik hárommal, ez az egyetlen szöveg, amelyből teljesen kimaradt az emberi természetet öltő Jézus és az ember fogantatásának szembeállítás, vagyis a szeplőtelen fogantatásra tett utalás. Szintén egészében maradt el a születéssel való kérdésére utaló tagmondat és a befejezésnek az az artisztikus beállítás, amely szerint a csecsemő keserves felsírása az emberi élet nyomorúságos voltának kifejezésére tett első, artikulálatlan kísérlet. Comenius az átvett mondatokban sem törekedett arra, hogy fordítást hozzon létre, hanem a lényegi részek leegyszerűsítésével és kiemelésével mutatta be a fogantatás és a születés körülményeit. Míg a német szövegben a szinonimákkal való feldúsítás és a halmozott mondatrészek jelzik a nyelvi bizonytalanságot, a cseh szöveg csaknem mindig tömörítő és egyszerűsítő („nacket und bloss” helyett csak „nahý”, „elendes und mühseligen” helyett csak „bjdného”; ugyanakkor a „mit erbärmlichen Weinen und Thränen” még bővült is mint „smutným kwjlenjm a žalostným pláčem”). Egyéb érdekes grammatikai különbségek is előfordulnak: míg a német szövegben az anya kimondhatatlan fájdalomra csak létigével állítódik, a csehben a „přineslo” igével mint az igei szintagma tárgya szerepel.

Második szövegpéldánk a könyv legelejéről, a legáltalánosabb dogmatikai tudnivalók köréből való, sok bibliai hivatkozással:

Although no creature can define what God is, because he is incomprehensible (Psal 143, 3), and dwelling in inaccessible light (1Tim 6, 16); yet it hath pleased his Majestie, to reveal himself in his Word unto us, so far as our weak capacity can best conceive him. Thus: God is that one (Deut 4, 35; item 32, 39; item 6, 4; Isa 45, 5–8; 1Cor 8, 4; Eph 4, 5–6; 1Tim 2, 5) spirituall (Joh 4, 24; 2Cor 3, 18) and infinitely (1King 8, 27; Ps 147, 5) perfect (Deut 32, 4) Essence (Exod 3, 14), whose being is of himself eternally (1Cor 8, 6; Actor 17, 25; Rom 11, 36).³⁴

Noha semmi teremtettt állat az Isten micsoda légyen meg nem magyarázhatja, mivel megfoghatatlan (Psal 145, 3) és hozzámehetetlen fényességben lakozik (1Tim 6, 16) az Isten, mindazonáltal tetszett Őfelségének magát szent igéje által nekünk kijelenteni, mennyire erőtelen elménk őtet megfoghatja, eképen: Az Isten egyetlen egy (Deut 4, 35. és 32, 39. és 6, 4; Isa 45, 5–8; 1Cor 8, 4; Eph 4, 5–6; 1Tim 2, 5), lelki (Joh 4, 24), véghetetlen (1Reg 8, 27; Psal 147, 5), tökéletes (Deut 32, 4) Állat (Exod 3, 14; Jer 23, 23–24), kinek léte magától vagon örökké (1Cor 8, 6; Act 17, 28; Rom 11, 36).³⁵

Obwol keine Creatur in der gantzen weiten Welt zu finden ist, welche Gott beschrieben, und was Gott eigentlich seye, ergründen und ausssprechen köndte. Denn er ist unbegreiflich (Psal 145, 3–5), unnd seine Macht und Grösse ist unmöglich zuergründen: Und er wohnt in einem Liecht (1Tim 6, 16), dahin niemand kommen mag. So hat es doch seiner unaussprechlichen Göttlichen Mayestät gefallen, sich uns in H. Schrifft, so viel die Schwachheit unsers Verstands erdulden, und auffs beste fassen mag zu offenbahren: Aus demselben wissen wir nu, dass Gott ist ein einiges (Deut 4, 35. und 32, 39. und 6, 4; Esa 45, 5–8; 1Cor 8, 4; Eph 4, 5–6; 1Tim 2, 5), Geistliches (Joh 4, 24. und 2Cor 3, 7), Unendliches (Rom [!] 8, 27; Psal 147, 5), Vollkommenes (Deut 32, 4) Wesen: Welches ewig (Exod 3, 14; Jerem 23, 24), und von sich selbsten ist (1Cor 8, 6; Act 17, 25; Rom 11, 36).³⁶

Ačkoli žádný v swětě Twor, co Bůh gt [gest], powěditi neuměl, (Nebo welikost ge, a krása slawné welebnosti geho wystjžena býti nemůž Žal 145, 3. a 5. proto že prebýwá v swětě nepřistupitedlném 1Tym 6, 16), a však se té newymluwné důstognosti Božské ljbilo, nám se w Pjsmě S. tak dalece, gak dalece mdloba našeho rozumu stačiti mohla, wygewiti: gmenowitě, že Bůh gest Gediná (Deut 4, 35; It 32, 39; It 6, 4; Iz 45, 5 etc.; 1Kor 8, 4; Effez 4, 5–6; 1Tym 2, 5), Duchownj (Jan 4, 24; 2Kor 3, 7), Neobsáhla (1Kral 8, 27; Žal 147, 5), Dokonalá (Deut 32, 4) Wěčná (Exod 3, 14; Ger 23, 24), sama od sebe gsaucý (1Kor 8, 6; Skut 17, 27; Řjm 11, 36) Bytnost, aneb Podstata.³⁷

34 BAYLY, *Practice of Pietie* (1642), 3 (a forráshivatkozásokat Medgyesi modern magyar kiadásának megfelelő szerkezetben emeltük be a főszöveg megfelelő helyére).

35 MEDGYESI, *Praxis pietatis, azaz...* (1936), 22–23 (a bibliai könyvek rövidítéseit a modern kiadás a 20. századi magyar rövidítésekkel emelte be a szövegbe; ezeket a megfelelő latin rövidítésekre cseréltük, hogy megkönnyítsük az angol, a német és a cseh szöveggel való összevetést).

36 BAYLY, *Praxis pietatis: Das ist...* (1634), 2.

37 COMENIUS, *Praxis pietatis, to gest...* [1637], 2–3. „Semmilyen teremtménye a világnak nem tudja megmondani azt, hogy mi az Isten. Kifejezhetetlen nagysága, méltóságának dicső szépsége, mert a megközelíthetetlen világosságban lakik, és mégis úgy tetszett a kifejezhetetlen isteni méltóságának, hogy a Szentírásban – amennyire bódult értelmünk megérteni képes – kinyilatkoztassa önmagát. Nevezetesen, hogy az Isten egyetlen, lelki, végtelen, tökéletes, önmagából származó lény és lényeg.”

Az angol eredetihez képest a német szöveget a már bemutatott sajátosságok jellemzik: terjengősség, öncélú bővítések, felesleges szószaporítás. Az „in der gantzen weiten Welt zu finden ist” szerkezetnek egyáltalán nincs megfelelője az angolban; a „define what God is” tárgyias szintagmát a „Gott beschrieben, und was Gott eigentlich seye, ergründen und aussprechen” szerkezet adja vissza, Isten említését megduplázva, a létigét határozóval bővítve, az ígét pedig megháromszorozva. A második ige „zuergründen” alakban ráadásul még a következő mondatban is visszatér, az Isten hatalmát és nagyságát említő olyan tagmondatban, amely megint angol előkép nélkül kanyarítódott ki a fordító tollából. Nem marad redundáns említés nélkül a harmadik ige sem, még egy mondattal később, szintén teljesen angol eredeti nélkül: ahol az angolnak elegendő a „his Majestie”, ott a németben „seiner unaussprechlichen Göttlichen Mayestät” áll. A körüljáró, terjengős szerkezetek burjánzásának szemléltetését még hosszan folytathatnánk. Comenius cseh változatában ezúttal nincs tartalmi rövidítés: a keresztény dogmatika alaptételeinek ökonomikus kifejtése nem tett szükségessé ilyet. Stilisztikai értelemben viszont ez alkalommal is működik a leegyszerűsítő és lényegkiemelő módszer. Már a felvezető mondatban a „gantzen weiten Welt” helyett csak a „swětě” főnév található melléknevek nélkül. Az Isten természetének meghatározására szolgáló három német ige (*beschrieben, ergründen, aussprechen*) helyett egyetlen „powěditi” főnévi igenév áll. A német szöveg alárendelő tagmondat tal fejezi ki Isten elérhetetlenségét („und er wohnet in einem Liecht, dahin niemand kommen mag”), helyette a cseh fordítás jelzőbe tömörítve adja vissza ugyanezt („prebýwá w swětle nepřístupnědlněm”). Mindezekben a helyeken mintha azt látnánk, hogy a német fordításhoz képest épp a Bayly szövegét jellemző tömörséghez és az azt megvalósító grammatikai rendhez tér vissza a cseh változat. A német szöveg felhasználását kétségtelennek kell tartanunk: az Isten nagyságára tett utalás és kifejezhetetlenségének második említése nem származhat egyebünnet. Így nem az angol szöveg közvetlen ismeretét feltételezzük, hanem azt, hogy Comeniusnak a kézenfekvő és a Bibliából igazolható megfogalmazásokhoz való ragaszkodása nem-genetikus analógiát teremtett Bayly kidolgozásával. Egyes helyeken, úgy látszik, a cseh fordító nem talált a német (és az angol) megfogalmazással adekvát változatot: az „unbegreiflich” („incomprehensible”) melléknév jelentését a „wystjžena býti nemůž” létigei szerkezettel fejezte ki. Az utolsó mondat első tagmondatát Comenius teljesen elhagyta, helyette a „gmenowitě” kifejezéssel vezette fel a mondatot, amivel megint csak mintha a „thus” egyszerűségéhez talált volna vissza. A második tagmondatban felsorolt isteni karakterjegyek teológiai specifikumok, így szoros megfelelést mutatnak a két szövegben, noha sorrendi csere van köztük, ami itt is a tisztább követhetőséget célozza („einiges”, „Geistliches”, „Unendliches”, „Vollkommenes”, „Wesen”, „ewig”, „sich selbst ist” – „Gediná”, „Duchownj”, „Neobsáhla”, „Dokonalá”, „Wěčná”, „sama od sebe gsaucý”, „Bytnost, aneb Podstata”).

A harmadik szövegpélda a könyv végéről való, ahol a dogmatika teoretikus, majd a kegyes élet gyakorlati tudnivalóit még a vértanúság szélsőséges léthelyzetének értelmezése követi:

The Practice of Piety in dying for the Lord, is termed Martyrdome. Martyrdom is the testimony which a Christian beareth to the Doctrine of the Gospel (Sanguis Martyrum semen Ecclesiae), by enduring any kind of death to invite many, and to confirm al, to imbrace the truth therof. To this kind of death Christ hath promised a Crown: Be thou faithfull unto death, and I will give thee the crown of life (Rev 2, 10). Which promise the Church so firmly beleeveth, that they termed Martyrdom it self a Crown: And God, to animate Christians to this excellent prize, would, by a prediction, that Stephen, the first Christian Martyr, should have his name of a Crown.

Martyres acceperunt non dederunt coronas. Deo Martyrio coronatus. [...] Bern. Sermon. in Fest. Innoc.³⁸

Die würckliche Erweisung der Gottseligkeit in dem Sterben, welches umb des Herrn willen geschieht, wird genennet Martyrium ein Zeugnis, Welches nemlich ein Christ der Lehr des H. Evangelii giebet, in dem er alle Marter und Pein aussstehet, auch andere dardurch zu Annehmung gedachter Lehr zu veranlassen, und sie darinnen zu bestetigen. Und einem solchen Todt hat der Herr Jesus Christus die Kron versprochen, da er sagt: Sey getrew biss an den Todt, so wil ich dir die Krone des Lebens geben (Apo 2, 10). Welcher Verheissung die Christliche Kirch so festiglichen Glauben zugestellet, dass sie auch die Marter selbst eine Krone genennet,

Az Úrért való meghalásra nézendő kegyesség gyakorlás nevezetik martyrumságnak.

A martyrumság semmi nem egyéb, hanem oly bizonyágtételek a keresztyéneknek, mellyel az evangéliumnak igaz tudományát megpecsétlik (Sanguis Martyrum semen Ecclesiae) akármely halálnemet elszenvedvén, hogy sokakat az evangélium igaz tudományának vételére utasítsanak, mindnyájukat pedig, akik azt vötték, abban megerősítsék. E meghalás nemének ígérte Urunk a koronát. Légy hív, úgymond, mindhalálíg s néked adom az életnek koronáját (Apoc 2, 10), mely ígéretet az ecclesia oly állhatatosan hiszen, hogy magát is a martyrumságot koronának nevezi. És hogy a Krisztus mentől inkább neki biztathassa a híveket e felséges jutalomhoz, azt cselekedte mintegy jövendőt mondván, hogy sz. István, ki első lón a keresztyén martyrok között, a koronától venne magának nevezetet (Stephanus koronát tészén a görög nyelven). Martyres acceperunt non dederunt coronam. – Leo martyrio coronatus. – Bern. Sermon. in Fest. Innoc.³⁹

Až potud o těch kteřj w Pánu umjragj: Připomene se něco y otěch, kteřjž pro Pána žiwoty swé skládaj. A ti slowau Mučedlnjcy, Řeckým pak gazykem Martyres, to gest Swědkowé, proto že ti ne gen osty, ale y krwj swau učenj Krystowu swědectwj dáwaj, že prawá gest k Nebi cesta, kterauž oni gdauce gineho ničeho ani toho žiwota nedbáj. Takowé smrti Pán korunu zasljbil, těmi slowy: Wěren bud až do smrti, a dámf korunu žiwota (Zgew 2, 10) kteremuž zasljbjenj tak sylně wěřila Cýrkew Křestanská, že y samo Mučedlnictwj, aneb Muky, Korunau nazýwali, a tjm se k žádánj gi sobě rozněcowali.

38 BAYLY, *Practice of Pietie* (1642), 490.

39 MEDGYESI, *Praxis pietatis, azaz...* (1936), 472–473.

und damit die Christen zu derselben angefrischet hat. Dahero auch Gott der Herr den ersten Märtyrer Stephanum (Act 7, 19 [recte: 59]) mit einem solchen Namen genennet, welcher eine Krone bedeutet oder heisset.⁴⁰

Gakož ne nadarmo se stalo, že prwnj Krystů Mučedlnjk Štěpán byl (Stephanus zagisté, korunu znamená) Skut 7, 59.⁴¹

A német fordítás alapján készült cseh szöveg ezúttal jóval kevésbé leegyszerűsítő és tömörítő jellegű, mint az előző két esetben. A két szöveg közötti tartalmi egyezés szoros és gondolatról gondolatra egymást követő, s noha a szó szerinti egyezés néhány azonos kifejezésben és szentírási helyben merül ki, a megfogalmazás módja mégsem annyira adaptáló-parafrazeáló, mint inkább a két nyelv természetes szórendi különbségei és szinonim szóválasztásai által indokolt. Ez persze mélyen elgondolkodtató, hiszen a kivonatos cseh fordítás épp azon a helyen teljesíti a szorosabb fordítási megfelelésnek a kor normái szerint értett kritériumait, ahol a kegyességgyakorlás erkölcsi előírásai közül a legmesszemenőbb következmény, az életnek az Úrért való feláldozása és e cselekedetnek az egész közösséget a tanításban megerősítő jellege kerül kifejtésre. A cseh emigráció és Comenius élethelyzetének körülményei, önértelmezésének mentális mintázatai egészen világosan kivehetők a fordítási technológia megváltozásából és az adaptált mű ilyen módon elnyert új tartalmi hangsúlyából.

A négy szöveg viszonyáról a szöveghelyek egyenkénti vizsgálata után a következők mondhatók el. Noha Medgyesi Pál nem szó szerint fordítja Bayly művét, fordítása tökéletes tartalmi és hangulati hűséggel követi az angol eredetit. A szerényebb képességekkel rendelkező ismeretlen német fordító törekedett ugyan a tartalom szoros követésére, azonban gyakorlatlanabb, ügytelenebbül szerkeszti meg mondanivalóját, kifejezőeszközeiben messze elmarad az eredeti stilisztikai bőségétől és árnyaltságától. Fordítását sok esetben terjengősség, öncélú bővítések és felesleges szószaporítás jellemzi. Comenius a német szöveget vette alapul, és a cseh nyelv 17. századi nyelvallapotának megfelelően készítette el a maga változatát. Nem törekedett teljes és szabatos fordításra. Számos esetben sűrített, tömörített, csak a gondolatmenet meghatározó fontosságú pontjainak kivonatát adta. Kihagyásai leginkább a teológiai és dogmatikai tételek kifejtése során fedezhetőek fel, Comenius a gondolatmenet szempontjából szükségtelennek ítélt részeket egészében kihagyta vagy nagyfokú tömörítést alkalmazott. Megfogalmazási módja következetesen adaptáló-parafrazeáló, mindaddig, amíg saját élethelyzetével (emigráció, üldözöttség és az Úrért való életáldozat) szorosan összefüggő tételek kifejtésére nem kerül sor. Ekkor fordítási eljárásában komoly változások következnek

40 BAYLY, *Praxis pietatis: Das ist...* (1634), 511–512.

41 COMENIUS, *Praxis pietatis, to gest...* [1637], 417. „Eddig azokról szoltunk, akik az Úrban hunytak el: Emlékezzünk meg azokról is, akik az Úrért adták életüket. Ezek egy szóval kifejezve vértanúk, görög nyelven mártírok, mindez tanúságtétel, mert nem csak a szenvedéssel, de a vérükkel is tanúságot adnak Krisztus tanításáról, hogy igaz az az út, amelyen járnak és semmivel nem törődnek, még az életükkel sem. Az ilyen halálért az Úr koronát ígért ezekkel a szavakkal: légy hűséges a halálig, akkor az élet koronáját adom neked. (Jel 2, 10.) Amely ígérethben a keresztény egyház annyira hitt, hogy magát a mártírságot vagy a szenvedést is koronának nevezte, amellyel arra serkentették magukat, hogy önmaguknak kérjék. Nem hiába történt az sem, hogy Krisztus első vértanúja István volt (Stephanus minden bizonnyal koronát jelent). (ApCsel 7, 59)”

be: ettől kezdve az alapul vett német szöveggel szoros tartalmi egyezés figyelhető meg, gondolatról gondolatra haladt a fordítással.

Comenius cseh nyelvű adaptációja nagy sikert aratott az exuláns cseh hívők körében mind Lesznóban, mind pedig Trencsénben és környékén. Azonban nemcsak pozitív fogadtatásban részesült a cseh nyelvű *Praxis*, hanem komoly bírálója is támadt a pirnai lutheránus prédikátor, a szintén cseh exuláns Samuel Martini z Dražova személyében, aki nehezményezte, hogy Comenius a kálvini teológiai tételeket követte a fordításában. 1635-ben harmincöt tételből álló vitairatot adott ki *Pět a Třidceti Mocných, Znamenitých a slušných Důvodů* címmel, amellyel elindította a vitát. Harmincadik tételében kifejtette, hogy a *Praxis pietatis*ban zavaros és sértő szavak vannak, amelyek megzavarhatják az olvasókat. Leginkább a szentháromságtant és az úrvacsorát kifogásolta. Válaszul Comenius még ugyanebben az évben kiadta *Na spis proti Jednotě bratrské od Sam. Martinia z Dražova... Ohlášení* című munkáját, amelyben kálvini értelemben beszélt az úrvacsoráról, sőt szövegében közeledés érzékelhető a zwinglianizmushoz.⁴² A vita nem zárult le ezzel a válasszal, mert Martini 1636-ban megírta *Obranou* című munkáját,⁴³ amely nem maradt fenn, azonban erre válaszul Comenius hittársa, Ján Felín (Felinus) elkészítette *Rozebráním* című művét, amelyben élesen támadta Martinit, védelmezte Comeniust és munkáját.⁴⁴ A lutheránusok részéről érkező bírálat természetesen úgyszólván magától értetődő következménye volt annak, hogy a kontinentális kálvinizmus Comenius számára alapul szolgáló svájci kiadásai a lutheránus területeken érvényesített dogmatikai elhagyások és módosítások nélkül tették közzé Bayly és Hall szövegének német fordítását. Ugyanakkor nem lehet nem észrevennünk azt sem, hogy a Comenius által kifejtettek helyenként ortodox kálvinista szempontból is kifogás alá eshettek.⁴⁵ Álláspontjának tüzetes tisztázása a predestináció kérdésében Dordrecht után kialakult eszmei frontok részletes áttekintését tenné szükségessé. A cseh testvérek közössége és a reformátusok között lehettek olyan kényes pontok, amelyek a két csapat közeledése ellenére problémát jelentettek. Ez teszi érthetővé, hogy a cseh nyelvű *Praxis* indulatokat gerjesztett nem csak a lutheránusok, hanem Comenius támogatói körében is. A kérdéses teológiai tárgyakban még számos vitairat íródott Comenius támogatói és ellenfelei között, amelyek vizsgálata nem része a jelen tanulmánynak. Csak annyit jelezhetünk, hogy a kutatás még nem tárgyalta e viták esetleges magyarországi recepcióját sem.

E teológiai kérdések helyett inkább azoknak az eredményeknek a nyomatékosságával zárjuk tanulmányunkat, amelyek e vizsgálatban elérhetőek voltak. Világosan kell látnunk, hogy azokat a karakterjegyeket, amelyeket Medgyesi Pál bravúros fordítói teljesítménye miatt a *Praxis pietatis* magyar változatának jellemzőiként ismerünk, nem tarthatjuk érvényesnek az e fordítással egyidejűleg Magyarországon ható cseh fordí-

42 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 395.

43 Uo., 403.

44 Uo., 403–404.

45 Hermann Ferdinand von CRIEGERN, *Johann Amos Comenius als Theolog: Ein Beitrag zur Comeniusliteratur* (Leipzig–Heidelberg: Winter, 1881).

tásra is. Comenius munkája eleve jóval gyengébb minőségű német eredetiből indult ki. Nagyjából azt a munkát tarthatjuk általa elvégzettnek, amire Szenci Molnár Albert jutott volna, ha ő végzi be az általa elkezdett fordítói munkát ugyanezen svájci német változatok valamelyike alapján. Hiszen ő volt az, aki Medgyesivel egy időben felismerte a praktikus életvezetési-kegyességi munka jelentőségét, és neki is látott az átültetésének. Azt követően és azért tett le a folytatásról, mert alkalma volt Medgyesivel magával megkonzultálnia fordítói tapasztalataikat, és tételesen összevetették a rendelkezésükre álló példányokat. Ennek során jöttek rá arra, hogy a német változat milyen hibás és hiányos, kiváltképpen a margójegyzetek közlésében, például a bibliai helyek és egyéb hivatkozások megadásában. Ezt a felismerésüket rögzíti Medgyesi Lónyay Zsigmondnak szóló ajánlása.⁴⁶ De – mint a német változatot itt minősítő „nagy változások, csonkaságok” kitétel mutatja – kellett legyen még néhány további tapasztalatuk a szövegek összevetésekor. Látniuk kellett, hogy az angol szöveg mennyivel tömörebb és nagyobb kifejező erejű a terjengős és pontatlan német változathoz képest. Fel kellett ismerniük, hogy nemcsak filológiailag hitelessé, hanem nagyobb praktikus hasznúvá is csak úgy tehetik a munka magyar nyelvű megjelentetését, ha a fordítás közvetlenül az angol eredetiből készül el. Ennek végbevitelére Medgyesi volt az alkalmas kettejük közül. Nos, lényegében egy ilyen, kontrollszerkesztői-fordítói reflexióra képes társ hiányzott Comenius mellől. Gyanútlanul és kritika nélkül fogadta el kiindulásul a német szöveget, majd a filológiai hűség kívánalmát elejtve egyedül a kegyességi haszon szempontját érvényesítette átdolgozásának kialakítása során. Mindezek a döntései tökéletesen autentikus nyomjelzői a Fehérhegy utáni cseh emigráció eszmei és kegyességi tájékozódásának, és sokat elárulnak arról az alsó-magyarországi kontextusról is, amelybe beilleszkedve folytatták életüket és kulturális munkájukat. Ugyanakkor ez a kontextus számos elemében markánsan különbözik Medgyesi munkájától és annak fogadtatásától. Ez sajátos és önmagában is érvényes tárgya lehet a körültekintő filológiai, hermeneutikai és eszmetörténeti vizsgálatnak.

46 MEDGYESI, *Praxis pietatis, azaz...* (1936), 12–14.

JEAN-LOUIS VALLIN

Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című műve Augier Ghislain de Busbecq *Exclamatio*jának tükrében

Imitáció és eredetiség

Zrínyinek *Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum* című értekezése a kor törökellenes irodalmának szerves része. Elsődleges forrása Augier Ghislain de Busbecq (1522–1592) *Exclamatio, sive De re militari contra Turcam instituenda consilium* (Szózat, avagy egy törökellenes katonai erő létrehozásának terve) című latin nyelvű kiáltványa, amelyet első, 1581-es megjelenése után többször is újranyomtattak, majd 1663-ban kétnyelvű, latin–német kiadásban is megjelent.¹

Ebben az értekezésben Busbecq a török hatalom által jelentett veszélyre figyelmezteti Európa népeit, sorra véve azokat az okokat, amelyek miatt a hódítókkal szembenálló európaiak katonailag gyengének bizonyultak, és olyan hadsereg felállítását sürgeti, amely a római – vagy éppen a török – hadsereg mintájára szerveződne. Ezt az értekezést Zrínyi is biztosan olvasta és használta, noha Busbecqet sehol nem nevezi meg, és az *Exclamatio* sem jelenik meg a csáktornyai könyvtár katalógusában. Az *Áfium* Busbecq értekezésének gondolatmenetét követi a Hérodotosztól vett nyitó anekdotától kezdve a gyengeség bevallásával felérő, ám azonnal elvetett megoldásig, vagyis az önkéntes száműzetés záró hipotéziséig. Zrínyi Busbecq legtöbb érvét és antik utalását is átveszi.

* A szerző gimnáziumi tanár Boulogne-sur-Merben, Zrínyi Miklós műveinek francia műfordítója. Az eredeti tanulmány megjelenése: Jean-Louis VALLIN, „Le Remède contre l’opium turc de Miklós Zrínyi en regard de L’*Exclamatio* d’Augier Ghislain de Busbecq: Imitation et originalité”, in Miklós ZRÍNYI, *Remède contre l’opium turc: Appel à la nation hongroise contre l’occupation ottomane au XVIIe siècle*, intr., trad. et notes par Jean-Louis VALLIN, 131–148 (Villeneuve d’Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2018). A szerkesztőség megjegyzése: Zrínyi művének Busbecq-idézeteiről a kritikai kiadás tudósította először a magyar szakmai közönséget, a jelen tanulmány ezt bővíti.

1 Busbecq Flandriának a mai Franciaországhoz tartozó részéről származott. V. Károly császár istállómeszterének törvénytelen, majd később törvényessé tett fiaként, hála egyetemi képzettségének és nyelvtudásának, már korán I. Ferdinánd szolgálatába léphetett, akit 1555 és 1562 között Szulejmánhoz küldött követként szolgált. A nehéz körülmények ellenére sikerült a szultánnal békemegállapodást kötnie. II. (I.) Miksa, I. Ferdinánd utóda szolgálataiert a birodalom lovagja címmel jutalmazta, kinevezte fiait, a későbbi II. Rudolf és II. Mátyás császár nevelőjének, valamint Habsburg Erzsébet, IX. Károly francia király felesége intőzőjének. Miután visszavonult a diplomácia világából, tapasztalatait négy *Török levelek*ben örökítette meg, amelyek 1581-ben jelentek meg, és amelyekben értékes információkat közöl a szultán udvaráról és az oszmán társadalom szokásairól. A *Török levelek* (*Les Lettres turques*) nemrég Dominique Arrighi fordításában franciául is megjelentek (Paris: Champion-Classiques, 2010). Ebbe a könyvbe nem került be az *Exclamatio* fordítása. A szöveg egyetlen francia fordítása, amely De Foy abbé, meaux-i kanonok műve, 1748-ban jelent meg, de olyan megbízhatatlan, hogy nem követhetjük. Busbecq életrajzához, amely a kortörténet felvázolása mellett a diplomata, a botanikus, a numizmata és a filológus szerepeit is vizsgálja, lásd Ignace DALLE, *Un Européen chez les Turcs* (Paris: Fayard, 2008).

A kölcsönzések ellenére azonban Zrínyi eredetisége egyre inkább átüt a szövegen, míg végül teljesen el nem távolodik eredetijétől.

A különbség már a bevezetésben is megjelenik. Busbecq szövege így kezdődik:²

Abban az időben, amikor Cyrus perzsa király Sardis városát elfoglalta, feldúlta és sok lakosát is lemészároltatta, feljegyezték azt az emlékezetes esetet, hogy Cyrus egyik katonája behatolt Krózus lúd király palotájába, és nem tudván, hogy ki ő, csupasz kardjával meg akarta ölni a királyt. Ekkor Krózus fia, aki szintén ott tartózkodott, és mindaddig néma volt, beszélni nem tudott, megrémült, és nyelve megoldódván hirtelen felkiáltott: olyan szavakat mondott, amelyekkel elijesztette a királyt megölni szándékozó katonát. Tehát az apa iránti szeretet és a veszély nagysága szóra nyitotta annak a száját, akitől a beszédet a természet mindaddig megtagadta.

Vajon megadatik-e nekem is ehhez hasonlóan, hogy a hazaszeretet a beszédben járatlant, aki nyilvánosság előtt soha nem szólt, nem hagyja némán: hanem a haza legnagyobb veszélyében kiáltani készíti. Nem azért, hogy elijeszem az ellenséget, aki fegyverét már a haza torkának szegezte (ez az ellenség kegyetlensége miatt nem is lenne lehetséges), hanem hogy figyelmeztessem hazámat a veszélyre és honfitársaimat emlékeztessem, hogy míg nem késő, a haza segítségére siessenek és saját jólétükről gondoskodjanak.³

Zrínyi bevezetője is ezt a szerkezetet követi, azonban hozzá képest Busbecq szövege csak gyenge vázlat, mivel Zrínyi a sárkány rémítő képét is hozzáteszi az eredetihez; a felütést az „édes nemzet”-éhez intézett megrendítő felhívással még drámaibbá teszi, amivel olyan megjelenítő erőt és költői szépséget kölcsönöz ennek a részletnek, amely forrásából hiányzott. A következőkben a két értekezést fogjuk egymás mellé állítani. El fogjuk ismerni Busbecqnek, ami az övé, és amit Zrínyi tőle vett át, ám Zrínyi saját úrajró eljárására is rá fogunk mutatni. Arra, hogy miként válik egy hosszú,⁴ ám erőteljes szövegből, amelyet a számos történelmi és irodalmi összehasonlítás, illetve refe-

2 Lásd „Exclamatio”, in GISLENI BUSBEQUI *omnia quae extant*, 393–448 (Leiden: Elzevier, 1633). Az idézetekhez ezt a kiadást használom.

3 „Captis a Cyro Persarum Rege, Sardibus, cum ea urbs diripetur, multaque passim caedes fieret: memoriae proditum est, unum de Cyri militibus in ipsius Lydorum Regis Croesi cubiculum penetrasse; ignarumque quis esset, stricto gladio, mortem ei afferre voluisse: qua re commotum Croesi filium, qui aderat, ad id tempus mutum et elinguem, soluto derepente linguae impedimento clamorem sustulisse: eaque verba protulisse, quibus militem ab occidendo Rege deterreret. Ita pietatem in patrem et periculi magnitudinem sermonis potentem fecisse eum, cui usum eius ad id tempus natura negavisset. Atque haud scio an mihi quanquam in re dissimili, simile quiddam usu veniat: ut quem pietas dicendi rudem et imperitum, et qui publice verbum nullum unquam fecerim, diutius mutum esse non patiatur: sed in gravissimo patriae discrimine vociferari et exclamare cogat, non ut hostem eius iugulo ferrum intentantem deterream (neque enim id eius immanitas patitur) sed ut eam moneam, ut sibi caveat, et simul cives meos commune faciam, ut dum tempus est opem ferant, et salutem consulant.” Uo., 393: A fordító jegyzete: a magyar szöveghez az *Exclamatio* németből készített fordítását vettem alapul, szükség esetén a tanulmány mondatfűzéséhez illesztve vagy a latin eredeti alapján korrigálva azt: LACZHÁZI Gyula, „Busbequius »Szózata« és az »Áfium«”, *Irodalomismeret* 10, 3–4. sz. (1999): 113–131, 114.

4 Karakterben számolva a két szöveg hossza a következő: *Exclamatio*, 64 600; *Áfium*, 59 095.

rencia a tudós értekezéshez közelít, harcias, tömör és erőteljes szónoklat, az általános beletörődéssel jellemezhető közhangulat elleni kiáltvány, hadügyi reformtervezet és a nemzeti haderő mozgósítása.

Busbecq az 1570-es években veti papírra művét, amikor az oszmán hódítás megakad Európában. Szulejmán 1566-ban meghal. Utódja, II. Szelim úgy dönt, véget vet a Habsburgokkal való háborúnak, és 1568-ban békét köt II. Miksával. A török hajóhad 1571-es lepantói veresége után az Oszmán Birodalom válságba jut, és hadműveleteit a Földközi-tenger térségére és Ciprusra korlátozza. Magyarországot a harc csak 1593-ban, a tizenöt éves háború kezdetén éri el. Busbecq egyébként is a hadszíntértől távol, valószínűleg Franciaországban ír, ahol Habsburg Erzsébet melletti szolgálata miatt tartózkodik, és évekkal a Törökországból való hazatérte után alkot. Körülményei, az ekkoriban élvezett viszonylagos nyugalom, humanista képzettsége és nagyköveti tapasztalata meghatározók stílusára és értekezésének informatív, kimért, dísztelen, néhol szentenciózus és moralizáló hangvételére nézve.

Busbecq először a törökök dél-európai pusztításait idézi fel, s kifejezi sajnálkozását azért, amiért Nyugaton a török előretörésének hírért közönyösen fogadták. Mondanivalóját tömören így foglalhatnánk össze: úgy teszünk, mintha szeretnénk hazánkat, de valójában tétlenül és érzéketlenül nézzük, ahogy megszentégtelenítik templomainkat és rabszolgaságba hurcolják szeretteinket. Még a legvadabb állat sem fél szembeállni a tüzzel és a vassal, hogy megmentse ivadékát, mi pedig rezzenéstelen arccal szolgáltatjuk ki a sajátunkat a gyalázatnak és a becstelenségnek. Mégis milyen segítségre számíthatunk egy ilyen kegyetlen ellenséggel szemben, „aki utat tört magának felénk, és fegyvere hegyét hazánk torkának szegezi”,⁵ és aki szerint erényes cselekedet megszegni a keresztényeknek tett fogadalmat? Ezután a szerző eggyel hátrébb lépve felvázolja az oszmán expanzió történetét: Kis-Ázsiával kezd, majd sorra veszi az asszírok, a perzsák, az örmények meghódítását, Afrika, Egyiptom és Etiópia bekebelezését, végül áttér Európára, bemutatva Nándorfehérvár elestét, Bécs ostromát és Nagy Szulejmán megannyi győzelmét. A szóban forgó veszély felméréséhez – folytatja a szerző – elég, ha emlékezetünkbe idézzük a gótok, a vandálok, az alánok, a hunok és a tatárok invázióit. Ám még ők is csupán átvonultak. A vihar elültével mindig visszatért a nyugalom, és a barbárok útra keltek, hogy máshol is kitombolják magukat. Ezúttal azonban más a helyzet:

De a mostani ellenség annyira éber, olyan szilárd hadi fegyelmet tart, úgy tartja meg, amit megszerzett, úgy uralkodik és kormányoz, hogy ahol egyszer megvetette a lábát, onnan nem hagyja magát elmozdítani és elűzni. És amely magot ez a csapás ért, az többé nem tér magához és nem hajt ki. Nehéz eldönteni, hogy a hódításban szerencsésebb-e, vagy abban állhatatosabb, hogy megvédje, amit egyszer karmai közé kerített.⁶

5 BUSBEQUII *omnia...*, 394: „Ad nos iter sibi patefecit, patriae nostrae jugulo mucronem admovet.” Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 115.

6 „Hic hostis ea est vigilantia, eam servat disciplinam, ea utitur in conservandis iis, quae sibi adjunxit ratione; ita regnat, ac dominatur, ut sibi semel vestigium fixerit, inde se moveri non patiatur; numquam se attollat seges, quam semel illum calamitas depresserit: adeoque difficile dictu videtur, sitne in acquirendo felicior, an in tuendo, quae acquisierit, firmior.” BUSBEQUII *omnia...*, 397. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

A török fenyegetésnek ebben a bemutatásában az a legmeglepőbb, hogy időben mennyire távol esik a mű megírásától. Az a néhány esemény, amelyet a szerző említ, vagyis Nándorfehérvár 1521-es bevetele és Bécs 1529-es ostroma, Szulejmán uralkodásának kezdetéhez köthető, vagyis olyan időszakhoz, amelyet Busbecq maga nem élhetett át. Szulejmán pedig meghalt 1566-ban, alakja már csak a legendákban él, nincs többé aktualitása. A népeket, amelyeket Busbecq figyelmeztetni szándékozik, a szerző nem nevezi meg közelebbről. A „keresztény nép egészét” kívánja védelmébe venni, ahogy azt az értekezés végén is olvassuk, és tőle várja ezért az elismerést. Beszédének címzettjei, akiket a kevéssé konkrét „polgártársak” (*cives* a latin szövegben) terminussal szólít meg, nem tartoznak egyik nemzethez vagy országhoz sem. A szöveg a császárt vagy a Német-római Birodalom fejedelmét sem szólítja meg.⁷ Az *Exclamatio* szövege az abszolútumban lebeg. Semmilyen konkrét vészhelyzetre nem reagál, és nem is vár azonnali választ. Nem is volt hát semmilyen hatása.

Az *török áfium ellen való orvossággal* egészen más a helyzet. A helyzet ezúttal komolyra fordult. 1660-ra, mintegy nyolcvan évvel Busbecq után a török megállapodott Európa szívében. Az Oszmán Birodalom ismét erőre kapott, és újra hódításra támadt kedve. A látens fenyegetés tehát közvetlen veszélybe fordult át. Zrínyi a tarkóján érezte a sárkány leheletét. Köprülü nagyvezír erdélyi hódítása fölöslegessé tette a nagy inváziók felidézését, a magyarok enélkül is tisztában voltak vele, hogy mi vár rájuk. Magyarországnak a törökkel szembeni elszigeteltsége viszont továbbra is aktuális probléma volt. Amíg Busbecq megmaradt az általánosságok szintjén, addig Zrínyi a nevükön nevezve, kertelés nélkül marasztalja el erélytelenségükért a szomszédos keresztény népeket, akik igyekeznek kihúzni magukat a konfliktusból, nehogy a fuldoklóval együtt ők is elsüllyedjenek. A szerző mindenkit sorra vesz tehetetlensége vagy éppen önzése miatt. Az adott helyzetben magyar honfitársai számára nincs más menekvés, mint felfegyverkezni és helytállni a harcban. „Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik es jó vitézi resolutio!” – írja.⁸ Ez az egyetlen orvosság. Igaz, Busbecq sem mondott mást. Zrínyi anaforája az *Exclamatió*nak azzal a részletével állítható párhuzamba, ahol Busbecq ezt a választ adja fiktív beszélgetőtársának, aki a lehetséges megoldásról kérdezi őt:

Orvosságra van szükség. Ha tudod, mondd meg, mi az.

Megmondom, mégpedig röviden. Fegyverekre, fegyverekre van szükség! Fegyverek kel-
lenek a fegyverek ereje ellen. Fegyverek nélkül nem tudunk semmit sem tenni.⁹

Valamivel később hozzászól:

7 Dominique ARRIGHI (BUSBECQ, *Les Lettres turques*, 386) szerint az értekezés első változatát a szerző II. Rudolfnak dedikálta 1576. május 28-ai keltezéssel. Maga a szöveg nem említ egyetlen címzettet sem.

8 ZRÍNYI Miklós, „Az török áfium ellen való orvosság”, in ZRÍNYI Miklós, *Prózai munkái*, s. a. r. KULCSÁR Péter, 202–227 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 208.

9 „Remedio est opus. Id exquiritur. – De eo dic, si quid habes. – Dicam et quidem paucis. Armis opus est: opus est armis contra vim atque arma, sine armis fieri nihil recte potest.” BUSBEQUII *omnia...*, 398. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

Használjuk időben az orvosságot, vegyük elő fegyvereinket és védekezzünk, mielőtt az ellenség, aki már sok sebet ejtett rajtunk, végleg földre nem terít minket: vagyis ragadjunk fegyvert, és készüljünk fel, hogy meg tudjuk védeni magunkat.¹⁰

A gyógyszer (*remedium*) szó, amely az *Exclamatió*ban nyolcszor is előfordul, különféle hasonlatokat tesz lehetővé, amelyek azt mutatják meg, hogy válságos helyzetben a gyógymódnak is radikálisnak kell lennie. Így tesz az orvos is, aki nem rendül meg, ha le kell vágnia a beteg lábát, hogy ezen az áron megmentse őt, amikor már túl késő, és nincs más megoldás. Így tesz a hajóskapitány is, aki inkább kidobja a hajóból az értékes rakományt, hogy megmentse magát a hajót. Ahány példa, annyi érv mellett, hogy fegyvert kell ragadnunk a török ellen, és magunktól kell cselekednünk. Busbecq ostromozza az „elpuhult időket”. Ez a tunyaság teszi lehetővé – írja –, hogy átengedjük a teret a töröknek, mivel azt gondoljuk, hogy az egyetlen módja a pestis távoltartásának az, ha minden áron meg akarjuk őrizni vele a békét. Pedig nincs más kiút, csak a háború, és kénytelenek vagyunk háborúzni.

Miért ellenkezünk hát fölöslegesen? Mire várunk? Miért tesszük magunkat bolonddá a békeszerződések hiábavaló álmaival? Lángok csapnak fel körülöttünk, és mi erről tudomást nem véve lustálkodunk, amivel csak súlyosbítjuk a bajt; míg ha éberek lennénk, találhatnánk valamilyen segítséget: de mi nem figyelünk, és a segítséget elmulasztjuk.¹¹

Mit sem érünk vele, ha imáinkkal fárasztjuk Istent, amíg előbb nem cselekszünk. Busbecq ekkor Cato szavait idézi Sallustius tolmácsolásában, amit Zrínyi is átvesz tőle. Busbecq a személyes elkötelezettség és kitartás példájaként Lükurgoszt, Spárta törvényhozóját és Probus császárt is felidézi: utóbbi állította meg a germánokat az i. sz. 3. évszázadban. Zrínyi szerencsés módon elhagyja értekezéséből ezeket a tudós referenciákat.

Ezután kerülnek sorra azok az okok, amelyek azt magyarázzák, hogy miért szenvedtek a keresztények olyan sokszor vereséget a törökökkel szemben. Busbecq szerint a kor fegyelmetlen, rosszul kiképzett, döntő részben az első adandó alkalommal dezertáló zsoldosokból, a jó útról letért gyülevész sokaságból, hitetlen, törvényt nem tisztelő szerencsejátékosokból, kicsapongókból, vagyis röviden a lehető legocsmányabb söpredékből álló keresztény seregeinek rossz színvonalában kell az okokat keresni. Mondanivalóját így foglalja össze a szerző: „[...] táboraink nem annyira katonák gyüleke-

10 „Antequam pluribus illatis vulneribus nos hostis plane conficiat, dum plaga nulla lethalis est, dum nondum omnis profluxit sanguis, remedium in tempore adhibere, hoc est, arma expedire, totosque nos ad defensionem comparare.” BUSBEQUII *omnia...*, 400. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

11 „Quid frustra obnitimur? Quid circumspectamus? Quid vanis pacificationibus somnians nos decipimus? In media nimirum flamma, otium nobis falsa cogitatione fingimus; malumque cuius (si advigilaremus) remedia aliqua esse poterant, differendo nutrimus, et parum providendo, reddimus insanabile.” BUSBEQUII *omnia...*, 411. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 119.

zöhelyének, mint bacchanáliának tünnek [...].¹² Majd a Hannibál példájával folytatja, akinek hadserege Capuánál valósággal elmerült a dözsölésben:

Nekünk nincs szükségünk Campaniára: mi gyáván, erőtllenül, és romlottan jövünk a táborba. Így ha ellenség nem is lenne, néhány hónap leforgása alatt vagy a hőség, vagy az első fagy okozta kellemetlenségek felőrölnék és legyűrnék seregünket, legyen az akár milyen nagy is.

És csodálkozunk, hogy ilyen katonákkal semmit sem tudunk véghez vinni a legtapasztaltabb ellenséggel szemben.¹³

A hadseregek összeállítása és fegyelme láthatóan Zrínyi korában sem volt jobb, aki megismétli Busbecq leírását, és hasonló következtetésre jut, azonban nyersebben fogalmaz: „farsangolás, bordély és ha még mi rosszabb nevetis tudnánk találni ennyi meg feslet erkölcsnek” – írja.¹⁴ Szavai Busbecqet visszhangozzák:

Nints a' mi magyarinknak szüksége Campaniára, eléb, hogy sem a' hadban jövünk, készszen vagyunk immár el vesztegetve, el tunyulva diis hominibusque invisi. Nem kel minékünk oly nagy ellenség, mint a' török; egy canicula melege, egy februarynak szele, egy északának virasztása, egy napnak koplalása meg rontja a' hadainkat és semmivé tészí. Illyenek a' mi köz hadaink [...].¹⁵

Majd rögtön saját főúri osztálya ellen fordul, és azokon a saját nemesi címüktől megrészegült, könnyelmű, a hazájuk számára haszontalan ifjakon köszörüli a nyelvét, akik már elfelejtették, mi az igazi nemesség, hogyan lehet azt megszerezni és megtartani, és akik már csak abban lelik örömüket, ha lovászok és a legalantasabb szoldateszkák társaságában züllhetnek. Busbecq részéről el sem tudnánk képzelni azt a merészséget, hogy I. Ferdinánd környezete vagy a Német-római Császárság katonai vezetése ellen támadjon, hiszen őt törvénytelen származása alárendelt sorba kényszerítette, és feltétlen tiszteletre kötelezte. Zrínyinél a bécsi udvar ellen intézett pamfletet lírai kitérőként Szkítiának, az ártatlanság hónapjának felidézése követi: „Ó egek! oh Isten! miért hoztál ki minket Scitiából, holot ottan avagj nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában [...].”¹⁶

A következő sorokban teljesen megváltozik a szerző hangvétele. Azokba a magyarokba fekteti most bizalmát, akiket eddig erkölcsi hanyatlásuk miatt szidalmazott, és tőlük vár oltalmat. Azokban a kemény szavakban, amelyekkel eltévelyedett honfitársait

12 „Non tam militum conventus quam Bacchanalia, nostra castra videbatur”. BUSBEQUII *omnia...*, 403. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

13 „Nobis nulla opus est Campania; imbelles, enervati, perdití, in castra venimus. Itaque si hostis desit, mora paucorum mensium, aut Caniculae fervor, aut primorum frigorum morsus, quantumvis magnas copias nostras mactant et iugulant. Et nos miramur, cum hoc tali milite, nihil nobis contra exercitissimum hostem procedere?” BUSBEQUII *omnia...*, 404. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

14 ZRÍNYI, „Az török áfium...”, 211.

15 Uo.

16 Uo., 212.

dorgálja, a nemzete iránti mély elköteleződése és igazságszomja szólal meg. Valamivel feljebb így fogalmaz:

Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal ditsérjelek [...] hanem ím megmondom magadnak fogyatkozásodat, olyan szível és szándékkal, hogy meg esmérvén magadis, vesd ki ezt a' motskot lelkeidből, reformáld vétkeidet, öltözzél igasságban, övedzél egészséggel, híd segítségére a' Jehovát, resolváld magad, avagy ajándékozd magad az Isten nevének es magadnak oltalmára. Kössünk kardot az pogany ellen. Ha azért a' magunk fogyatkozásit meg ismérjük eléb, könnyebben az orvosságot is fel lehettjük az után.¹⁷

Úgy ítéli meg, hogy csakis a magyarok győzhetik le a törököt, feltéve, ha hajlandóak jó útra térni, és „régih helyére es méltóságára [tenni] militare disciplina [a hadtudomány]”.¹⁸ Ha most újra kezünkbe vesszük Busbecqet, nála hiába keressük ezt a mélységet, ezt a személyes elköteleződést, ezt a szenvedélyt. Józanul számba veszi az okokat, szigorúan katalogizálja a harcoló seregek hiányosságait, és a kontraszt kedvéért megrajzolja az ideális harcos arcképét is, aki nem elpuhult, nem falánk, nem keresi a viszályt, nem káromkodik, aki az ellenséggel szemben vad, de jószívű a bajtársaihoz, aki megelégszik a zsoldjával, betartja a parancsokat, és nem szegi meg a fegyelmet: lelki szemünk előtt megjelenhet ez az alak, azonban a valóságban nem ölthet testet.

Miután véget ért a jelen helyzet kritikája, és beláttuk, hogy ide orvosság kell, meg kell határozni, hogy milyen szabályok szerint kell megszervezni az új hadsereget, meg kell teremteni a harchoz ideális körülményeket, fel kell tüzelni a katonák harci kedvét, és ki kell jelölni a háborús célokat.

Mivel Busbecqnek nincs igazán tapasztalata ebben a témában, ezért egy késő latin szerzőhöz fordul, aki meglátása szerint a hadtudomány egyetemesen elismert tekintélye, vagyis Vegetiushoz (4. század). Egy hosszú szakaszon át halmozza egymásra az *Epitome rei militaris*ből vett idézeteket, amely mű az újoncoknak, a kiképzésnek és a fegyelmezésnek azokat az elveit tárgyalja, amelyeknek köszönhetően a római hadsereg minden időben vetélytársaihoz képest fölényben érezhette magát. Ezeket az elveket kellene alkalmazni a török elleni háborúban is, írja Busbecq. Zrínyi elejétől végéig átveszi ezt a hosszú idézetet. Azonban meg kell jegyezni, hogy amíg Vegetius latin szövege olyan jól belesimul Busbecq művébe, hogy olvasás közben azt sem tudjuk, éppen melyik szerző beszél kettejük közül, addig ugyanez a hosszú vendégszöveg idegen testként hat Zrínyi magyar prózájában. Vegetius némely előírása különben is elavultnak számít a 17. században, úgy, mint a gerelyhajítással, a pajzs viselésével vagy a Nagy Sándor hadseregében alkalmazott teknősbéka-alakzattal kapcsolatos szabályok. Úgy tűnik, hogy Zrínyi ezúttal hagyta, hogy irodalmi mintája vezesse őt.

Az értekezés folytatásában azonban nem követi őt, mert abban Busbecq mellett érvel, hogy a török hadsereg ma éppen azokat az elveket alkalmazza, amelyeket annak idején a rómaiak, és éppen ez a kulcsa sikereinek, és ezért a keresztény hadaknak is ezt a

¹⁷ Uo., 210.

¹⁸ Uo., 212.

példát kellene követnie. Aki kételkedik, kérdi Busbecq, tudja-e vajon, hogyan toborozzák és képzik ki a janicsárokat, akiket látván a keresztény hadrend összeomlik és megremeg?

Ha azt felelik, hogy nem tudják, akkor elmondom én, amit magam láttam, és amit a saját veszedelmemből tanultam: nevezetesen, hogy egy török katona születését, toboroztatását, képzését és gyakoroltatását tekintve pontosan olyan, mint az előbb említett római, és amilyennek szerintem a mi katonáinknak is lenniük kellene, jóllehet az ilyen katona nálunk még alacsonyabb rangúnak számít.¹⁹

Busbecq hosszas kitérőben ecseteli, hogyan rabolják el a fiatal fiúkat a meghódított országokban, milyen kemény körülmények között tanítják őket minden örömforrástól megfosztva, és hogyan térítik át őket az iszlámra. Azokat, akiket a hadsereg számára toboroznak, megtanítják a fegyverforgatásra és naponta gyakorlatoztatják. Amikor újoncként bekerülnek egy csapatba, a rangidősek kezelésbe veszik őket, és versenyre kelnek velük, hogy meglássák, kiben ég nagyobb harci láz, és kit lehet felvenni közülük a janicsárok alakulatába. Egyesek közülük a legmagasabb állami tisztségekig jutnak, és akár a nagyvezírségig is vihetik,²⁰ ha megvan rá a képességük, akármi volt is nemzeti hovatartozásuk és eredeti társadalmi rangjuk. A szerző azt is elmeséli, hogy amikor részt vett egy török hadsereg díszszemléjén, és megtudta, hogy az előtte méltóságteljesen masírozó katonák olyan magyarok, horvátok és németek, akiket egykor gyerekkorukban raboltak el, vagy akik parasztként, szakácsként vagy fiatal szerzetesként estek rabságba, és akiknek addig semmilyen harctéri tapasztalatuk nem volt, hirtelen irigység támadt benne a török katonai kiképzőkkel szemben, akik olyan ügyesen megválogatták, kiképezték és fegyelemhez szoktatták ezeket a fiatalokat, sőt mi több, kiváló harcosokat faragtak belőlük: „Amikor ezt hallottam, nem kevésbé fájt nekem, hogy a mi szokásaink annyira különböznek a törökökétől, és irigyeltem őket.”²¹

A törökök abban is felülmúlják az európaiakat – teszi hozzá –, hogy nagyobb fontosságot tulajdonítanak a személyes érdemnek, mint a születésnek. Mihelyt valamire való emberre akadnak, odafigyelnek rá, és mindent megtesznek azért, hogy előre léphessen a ranglétrán, miközben mi elhanyagoljuk az emberek oktatását, és minden gondunk az, hogy kutyáinkat, sólymainkat és lovainkat idomítsuk. A törökök nem törődnek az ilyen fölösleges dolgokkal, és kizárólag a számukra biztonságot jelentő, fegyelmezett hadsereg

19 „Quid si se scire negabunt, dicam quae ipse praesens vidi, quae meo periculo didici. Militem Turcicum nihil aliud esse, quam hominem ita natum, ita lectum, ita informatum et exercitatum, ut paulo ante de Romanis dixi, et a nobis contendo fieri oportere, nisi quod hic aliquando deteriore conditione est.” BUSBEQUII *omnia...*, 432. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius»Szózata«...”, 125.

20 Szép példája ennek Rüsztém pasa, aki Szulejmán lányát, Mihmirah-t vette feleségül, és aki tizenöt éven át viselte a nagyvezíri tisztséget. Állítólag magyar volt, és Szegedről származott, vagy pedig szarajevói bosnyák, apja kondás volt. Miután a devsirme (fiatal fiúk besorozása katonának nem muszlim országból) szokásának megfelelően őt is elvitték, a társadalmi ranglétrán saját érdemeinek köszönhetően gyorsan emelkedett. Busbecq, aki személyesen is kapcsolatba került vele, úgy jellemezte őt, mint „szellemes és éleslátó embert”.

21 „Afficiebat non mediocri dolore, nostros mores ab hac Turcarum consuetudine tantum differre, hanc illis rationem invadebam.” BUSBEQUII *omnia...*, 438. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius»Szózata«...”, 126.

látványában gyönyörködnek: „Az ilyen ifjakat mint birodalma reménységét és alapját – tudniillik a janicsárokat – a török császár – nem méltatlanul – fiainak nevezi.”²²

Ezeket a gondolatokat olvashatjuk a *Török levelek*ben is. A mű árnyalt képet nyújt az oszmán társadalomról, amely kegyetlennek mutatkozik, amikor a szerző a keresztény rabok által elszenvedett rabszolgaságról értekezik, ám amely bizonyos szempontból egalitáriusabb, mint a nyugati társadalom. Önmagukban érdekes gondolatmenetek ezek, de nem illenek egy olyan műbe, amelynek alcíme: *Egy törökellenes katonai erő létrehozásának terve*. Zrínyi viszont nem keveri a műfajokat. A török már a saját portáját fenyegeti, nincs más hátra, mint elűzni a tomboló sárkányt, a szörnyű fenevadat, a török kutyákat. Hajlandó ugyan elismerni náluk is a valódi fegyelmezetség és bizonyos hadtudomány meglétét, ám ravaszságuknak és létszámuknak, nem pedig erejüknek vagy zsenialitásuknak tulajdonítja fölényüket. Márpedig – mondja – a katonai győzelem azé, aki jobban ért a háborúhoz, és a törökök tudománya nem olyan, hogy ne lehetne nála jobbat elképzelni:

Ha azért azé a' hadi gőzedelem, a' kié nagyobb a' hadi mesterség, nem kel kételkednünk, hogj miénk nem léssen, ha derekassan magunkat hozzá applicállyuk [...] Jobbnak kel hát lennünk, vitézebeknekis, tanultabbaknakis, ha a' törököt meg akarják verni, mert ha ő többis, semmit nem indulok azon, ha mi jobbak lésszünk.²³

Így hát *Az török áfium ellen való orvosság* második felét végig azok a rendelkezések alkotják, amelyek segítségével elérhető ez a fölény; a tisztek kiválasztását, a szabadsapatok meggregulázását, a nemesség és az egyház pénzügyi hozzájárulását és a körülményeknek megfelelő különféle stratégiákat érintik.

Egy másik pont, ahol megmutatkozik Busbecq és Zrínyi egyet nem értése, azzal kapcsolatos, hogy mekkora szerepet tulajdonítanak az emberi tervek megvalósulásában az isteni gondviselésnek. Busbecq szerint valamely vállalkozás sikere Isten kegyelmén, jóindulatát múlik, a kis dolgokban éppúgy, mint a nagyokban. Busbecq ezt a földműves példáján keresztül világítja meg: „Ha a földműves nem szánt, vet és arat, hiába kér Istentől bő termést.”²⁴

A munka tehát fontos alapfeltétel, ám az aratás végül Isten adománya. Busbecq szerint ugyanez igaz a katonai tevékenységre is. Először mozgósítani kell a hadakat, fegyvert ragadni, kiállni a fáradalmakat, a tűző napot, a port, a szomjúságot és az éhséget. Ha az ember felfegyverkezett, és átesett a kiképzésen, Isten hatalmához kell fohászkodnia. Ha eleget tett Isten iránti kötelezettségeinek az Isten által meghozott törvényeknek megfelelően, akkor reménnyel teli szívvel induljon a harcba, ajánlja életét Isten irgalmába és jóságába, de tartsa észben: „A győzelem nem a mi akaratunktól és erőnkől függ, hanem egyedül Isten jótéteményén múlik.”²⁵

22 „Huiusmodi iuventutem, imperii spem ac fundamentum, videlicet Gianizaros, non immerito Turcarum Princeps filios suos vocat.” BUSBEQUII *omnia...*, 446. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

23 ZRÍNYI, „Az török áfium...”, 218–219.

24 „Nisi aret, serat, ac metat agricola, frustra a Deo copiosam messem postulet”. BUSBEQUII *omnia...*, 400. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

25 „Insurgendum est; arma capienda, tractanda, adhibenda exercitatio: assuescendum est labori, soli,

A fegyverek tehát nem elegendőek. Imádság nélkül nincs üdvösség. Istenhez kell fohászolni, mivel Tőle jön a győzelem, ahogy és amikor neki tetszik: „Tegyük meg, ami a kötelességünk, és közben forduljunk illő imával Istenhez segítségért és könyörületességért.”²⁶ De „ne kísértjük Istent”²⁷ vakmerő vállalkozásokkal. A besorozott ifjú pedig „Istent félje, és minden istenkáromló szótól tartózkodjék”²⁸ Ezzel a feltétellel, folytatja Busbecq, „Isten majd támogatja erőfeszítéseinket, és a segítség sem marad el, ha híre terjed, hogy mi sem hagyjuk cserben saját magunkat.”²⁹

Zrínyi is átveszi a földműves példáját, amellyel azt bizonyítja, hogy dolgozni kell, ha eredményt akarunk elérni. Ám a vallásosságnak nála már nincs szerepe. A földműves mintegy az istenek és az emberek között kötött alku keretében arathatja le munkája gyümölcsét, ami közelebb áll a pogány világképhez, mint a keresztényhez: „Szántson, vessen, baranállyon, arasson és sok dolgot vigyen véghez a' gazda ember, ha élni akar tselédestül, nam dii laboribus omnia vendunt [...]”³⁰

A magyaroknak a földműves mintájára, ám még nála is intenzívebben, minden erejüket és szellemi erőforrásukat latba kell vetniük, hogy elkerüljék a végveszélyt. A kezükben van a győzelem esélye, teljes mértékben felelősek saját sorsukért. Zrínyi csupán arra kéri Istent, hogy adja meg honfitársainak a kellő erőt, hogy „kőrmösen nyúl[janak] a' mag[uk] dolgához, és fárad[janak], vigyáz[zanak], tusakod[janak] az [...] élet[ükért]”, „fáradhatatlan szorgalmatosság[gal]”, „unalom nélküli vigyázás[sal]”,³¹ késelem nélkül. „[N]eis hadakozzunk bár az után, hanem avagy most, avagy soha sem” – írja.³² Ez az „utolsó halállal való küszködés”-e a hazának,³³ és mint később írja: „akarnám, hogj elő állanánk erre a' nemzetünknek utolsó szükségére es a' szerencse bírónak utolsó sententia ki mondására”.³⁴ És amikor Zrínyi újra Istenhez fohászodik, a bibliai Jehova néven szólítva őt,³⁵ akkor is csupán arra kéri, hogy a magyarok hagyjanak fel puhány életmódjukkal és tunyaságukkal, nem többre. Egyébként is, a háború, amelyre felesküszik, nem vallásos indíttatású, hanem az elveszett területek visszafoglalását cé-

pulveri, siti atque inediae. His armatus atque instructus, divinam opem implora, atque ita bonae spei plenus, procede in aciem; munere tuo functus es, iis instrumentis quae tibi Deus dedit rite usus es, servasti eius ordinem, neque positas ab eo leges contempsisti. Rei exitum piis precibus, vitaeque integritatem eius clementiae et bonitati commenda. Non est nostri arbitrii nec facultatis victoria, sed Dei solius beneficio contingit.” BUSBEQUII *omnia...*, 400. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

26 „Nos ergo, quod est partium nostrarum, exequamur; eodemque tempore non iniustus precibus divinam opem atque misericordiam imploremus.” BUSBEQUII *omnia...*, 402. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

27 „At nos Deum tentare non debemus, nec temere quicquam conari.” BUSBEQUII *omnia...*, 401. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

28 „pietatem colere, et ab omni in Deum verborum contumelia sibi temperare”. BUSBEQUII *omnia...*, 406. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 118.

29 „Deus mox conantibus aderit, neque deerunt auxilia, ubi nos nobis non deesse cognitum fuerit.” BUSBEQUII *omnia...*, 444. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

30 ZRÍNYI, „Az török áfium...”, 209.

31 Uo.

32 Uo., 226.

33 Uo., 202.

34 Uo., 209.

35 Uo., 210.

lozza. Figyeljük csak meg, hogy a Magyarország mint „a kereszténység védőbástyája” toposz, amely a *Szigeti veszedelemben* is feltűnik, ebből a műből hiányzik. A mártíromság gondolata idegen az *Áfiumtól*. Zrínyi Miklósnak, a dédapának, Sziget hőségének, az eposz krisztusi alakjának, a közösség üdvéért magát önként feláldozó vezérnek nincs helye itt. A mű nem a veszett ügy szépségét éneкли. Példaképként Hunyadi Jánosra és Mátyás királyra hivatkozik, két törökverőre: Hunyadira, aki felmentette az ostromlott Nándorfehérvárt, és Mátyás királyra, aki visszahódította Szabácsot.

A két szerző nemcsak a mélyréteg, hanem a gondolatvezetés szintjén is különbözik egymástól. Az *török áfium ellen való orvosság* rendkívül koherens szöveg, Zrínyi szorosán követi vázlatát. Az értekezést Várad visszavételének vágyával zárja, hiszen felindultságát is ennek a városnak az eleste okozta, így ezzel a fogással ügyesen lekerékíti témáját. Az *Exclamatio* ezzel szemben nem egységes, és a számos kitérőtől meglehetősen csapongóvá válik a szerkezete. A mű a címe szerint *egy törökellenes katonai erő létrehozásának terve* volna, ám maga a szöveg jobban hasonlít ókori történeti kompendiumra, híres példázatok gyűjteményére, útleírásra és erkölcsi leckére. Nem tartalmaz javaslatokat a hadsereg megszervezésére nézve, s nem pontosítja az elérendő célokat. Egyébként sem jöhet számításba az elveszett területek visszaszerzése, hiszen ekkoriban Bécs nem kockáztathatott volna meg nagyobb szabású offenzívát az Oszmán Birodalommal szemben. Busbecq nagyon is tisztában volt a török hadsereg erejével és a két fél között lévő erőegyenlőséggel, így ilyen tervei nem is lehettek. Kizárólag az újabb területi veszteségek elkerülését célzó védekező háború jöhetett szóba. Pontosán ezt az óvatos politikát művelte I. Ferdinánd császár is, amikor 1547-ben Szulejmánnal aláírt a konstantinápolyi békét. Az 1562-es *Negyedik török levélben* Busbecq pontosan azért magasztalja Ferdinándot, amiért az uralkodó töretlen bátorságról tanúbizonyságot téve ellenállt a kísértésnek, hogy nagyobb harcba bocsátkozzék a törökkel, és így elejét vette a kereszténység kollektív katasztrófájának és vereségének.³⁶

Busbecq saját magát Philopoimen,³⁷ a régi Hellász hőségének a szerepébe képzecli, aki az i. e. 2. században fáradhatatlanul küzdött a görög városállamok függetlenségéért a

36 „Szulejmán veszélyt jelent ránk nézve [...]; kétszáz ezer lovaskatonával veti rá magát Magyarország földjére, Ausztriát veszélyeztetli, és Németország többi részét is fenyegeti [...] Harcedzett katonáknak, jól kiképzett hadaknak parancsol [...]. Kisebb veszélyért is hagyta már el sok nép a szülőföldjét, hogy erősebbektől üldözve máshová költözzék [...]. A mi töretlen bátorságú hősünk, Ferdinánd azonban rendületlenül állta a helyét; nem hagyta el őrhelyét; lába nem futamodott meg, nem tudták rávenni arra, hogy feladja országát. Szívéből óhajta, hogy annyi hadereje legyen, amennyivel próbára tehetné a szerencséjét a csata veszedelmei közt, anélkül azonban, hogy örültséggel vádolnák és egymagában kellene szembenéznie a veszéllyel; óvatosságából azonban visszafogja nagyszabású vágyait. Pontosán tudja ugyanis, hogy a leg-hűségesebb népeinek, sőt a kereszténység egészének romlását idézné elő, ha e fontos ügyben kudarcot vallana.” Dominique Arrighi francia fordítása alapján: BUSBECQ, *Les Lettres turques*, 366–367.

37 A megalopoliszi Philopoimen az akháj liga lovasságának tábornoka volt a makedón háború idejében. Szemtanúja volt annak, ahogy Titus Quinctius Flaminius a künoszkephalai ütközetben, i. e. 197-ben győzelmet aratott V. Philipposz felett. Plutarkhosz a *Párhuzamos életrajzokban* magasztalja bátorságát és elszántságát, amellyel a görög városállamok szabadságát védve a rómaiakkal szembeszállt. Megújította a hadsereg szervezetét és a katonai taktikát, küzdött a fiatalok elkényelmesedett és tunya életmódja ellen, és igyekezett meghozni a kedvüket a fegyverviseléshez és a fegyelemhez. Philopoimen több mint hetvenéves volt, amikor i. e. 183-ban fogságba esett, árokba dobták, és arra ítélték, hogy kiigya a bürökpoharat; a görög nemzeti párt és a római párt harcainak áldozataként halt meg. A Busbecq által elbeszélt jelenet forrása ez: Plutarkhosz, *Philopoimen élete*, XV.

hódító rómaiakkal szemben. A szerző konkrétan hivatkozik is arra a passzusra, amelyben Plutarkhosz leírja, ahogy az idős, sisakot és vértet viselő hős a nyilvánosság előtt kivívja a fiatal akhájok elismerését. Köszönetet mondtak a „polgárnak, aki a haza hírért megmentette a romlástól, és az ifúságot hadi dicsőségre és bátorságra buzdította”.³⁸ Saját magával kapcsolatban pedig a következőket teszi hozzá Busbecq: Ki kételkedne, hogy mi, amikor az istenek és az emberek helyeslését bírjuk, ne tudnánk az egész kereszténység tetszésére az általános jólét ügyét magunkra venni, a hanyatló hadi dicsőségnak visszaszerezni régi méltóságát, és ezáltal hazánkat védelmezni?³⁹

Busbecq tehát az ókori hősök mintájára csupán erkölcsi jutalmat vár el ezen a világon és odaát. Az *Exclamatio* zárlata újra felhívja az olvasó figyelmét az Európára leselkedő oszmán veszélyre. Válasszuk hát a száműzetést, ahogy azt a múltban már sok nép megtette gyávaságból, és mert nem akartak a halál és a rabszolgaság közül választani? Ha ezt akarjuk, akkor induljunk el azonnal a száműzetésbe – érvel Busbecq –, hogy elkerüljük a rabszolgasorba hajtott népek méltatlan állapotát. Ám a szerző meggondolja magát, és ezekkel a szavakkal fejezi be mondanivalóját:

De miért akarnánk országunkból kivonulni? Inkább küzdjünk, és fogadjuk örvendve, hálással az Isten által bőségesen nyújtott segítséget. Nagy lélekkel nyúlunk fegyvereinkért – mert Isten mellett ezekben van egyetlen reményünk – és úgy, ahogy az nevünkhöz méltó, és ahogy a veszély nagysága és a szemünk előtt lebegő pusztulás megköveteli.⁴⁰

A saját zárlatában Zrínyi is felveti a száműzetés lehetőségét, amelyet a jelen bajainak szégyenteljes megoldásának tart, majd végül Debora énekéből idéz, amely egy asszonyi kéz által felszabadított nép győzelmét énekli. Annak ellenére, hogy a kölcsönzések miatt sok a hasonlóság, az *Exclamatio* és az *Áfium* nem összemérhető egymással. Zrínyi egy párhuzamos értekezést ír Busbecq margójára. A magyar nemzet sorscsapásaira koncentrál, a történeti referenciákat lecseréli az égető aktualitásra való hivatkozással, s legelső helyre Magyarország felszabadításának a vágyát helyezi, valamint azokat az eszközöket, amelyek ennek eléréséhez szükségesek – ezzel olyan eredeti művet hozva létre, amely messze meghaladja mintaképét.

Fordította Förköli Gábor

38 „Cuius quidem plausus in sensus fuit, quod ille populus intellegebat, quid ei civi deberetur, qui patriae gloriam quantum in se esset, ab interitu revocaret, et iuventutem ad militare decus, virtutemque capessendam, excitaret.” BUSBEQUII *omnia...*, 446. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

39 „Nos quoque quis dubitet quin Diis hominibusque approbantibus, summo totius populi Christiani applausu, communis salutis causam simus suscepturi, labentemque rei militaris laudem, in pristinam dignitatem vindicaturi.” BUSBEQUII *omnia...*, 446. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

40 „Sed cur migremus? Imo militemus, et quae nobis salutis subsidia largissima manu Deus benigne suppeditat, alacres et grati suspiciamus. Nos ad arma in quibus post Deum spes una salutis superest, ingentibus animis atque ita convertamus, ut nostro nomine et magnitudine periculi et exitio quod nobis impendat, dignum est.” BUSBEQUII *omnia...*, 448. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 129.

VERES ANDRÁS

Ady és Kosztolányi – szempontok kettejük történetéhez

(Javított kiadás 2019-ből)

1.

Ady és Kosztolányi kapcsolatáról szólva nem kerülhetem meg, hogy elsőként a *Kosztolányi Ady-komplexuma* című, *Filológiai regény* alcímű, 2012-ben megjelent könyvemre hivatkozzam.¹ Ebben arra vállalkoztam, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok alapján feltárjam Kosztolányi folyamatosan változó viszonyát költőtársa művészetéhez, és bonyolultabbnak mutassam az 1929-ben publikált vitairatának előzményeit és háttérét, mint ahogy az a köztudatban él erről a magyar irodalmi életnek mindmáig eleven botrányáról.

Fenyő Miksa és még sokan mások széles körben osztott vélekedése szerint Kosztolányi mindenekelőtt az 1907-ben elszenvedett sérelemért kívánt kései elégtételt venni. Ady ugyanis lekezelő, megsemmisítően gúnyos bírálatot tett közzé Kosztolányi első verseskötényéről, a *Négy fal között* című kötetéről, méghozzá közös lapjukban, a *Budapesti Napló*-ban. Nem kétséges, hogy Ady személyisége is, költői sikerei is fölöttébb ingerelték Kosztolányit, előbb pályája elején, később pedig, amikor Ady halála után széles körű kultusz támadt körülötte. A magyar irodalmi közízlés súlyos elferdülését látta mindkét esetben.

Könyvemben bizonyítani próbáltam, hogy végső soron többről volt szó, mint személyes ellenszenvről, költői féltékenységről és versengésről vagy költészetfelfogásuk, művészi világméjük ütközéséről. Kosztolányi számára ugyanis 1906-ban és 1929-ben egyaránt a *magyar költészet jövője* volt a tét. De a két időpontban másképp élte meg a helyzetet (tulajdonképpen maga a helyzet is gyökeresen más volt), és az érvei is nagyon különböztek.

Kézenfekvő lenne, hogy mintegy összefoglaljam könyvem legfőbb megállapításait. De érdekesebbnek ígérkezik (legalábbis számomra), hogy ez alkalommal inkább könyvem néhány hiányosságára, illetve tévedésére mutassak rá, mintegy elébe menve egy reménybeli bővített és javított kiadásnak. Az alcímbe szereplő hivatkozás is erre kötelez. A filológia ugyan a legfőbb támaszunk, mondhatni, a mi erős várunk, ámde kegyetlenül megtréfálhat. Például amikor váratlanul előkerül egy nem ismert vagy félreismerhet adat, ami olykor-olykor beláthatatlan következményekkel járhat. A továbbiakban három ilyen kellemetlen esetről fogok beszámolni.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének professor emeritusa. A tanulmány „*Az én testamentumom*” című Ady-emlékkonferencián 2019. május 22-én elhangzott előadás javított változata.

1 VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012).

Először mindössze egy *szótévesztésről* lesz szó, amelynek gyászos hatása lett az Ady bírálataira válaszoló Kosztolányi-levél értelmezésében.

Röviden az előzményekről. Ady tekintélye olyan nagy volt a *Budapesti Napló* olvasói előtt, hogy Kosztolányinak az a szerencsétlen ötlete támadt: a Párizsban tartózkodó Adyt kérje fel, hogy írjon lapjukba az ő frissen megjelent verseskötvényéről. Nyilván kollegiális ajánlásra gondolt; nem számolt azzal, hogy nemcsak ő féltékeny költőtársa sikereire, hanem az is az övére. Végtére is az *Új versek* után a *Négy fal között* volt az új költőnemzedék második jelentős verseskötete. (Ady közeli barátja, párizsi társa, Bölöni György írta meg utóbb: Adyt kifejezetten az vezette, amikor bírálatát írta, hogy ne hagyja Kosztolányit a fejére nőni.)²

Ady írása aligha nevezhető recenziónak: a verseskötvény egyetlen szövegét sem említi meg és magát a kötetet sem mutatja be tárgyszerűen. Ehelyett a verseskötvény ürügyén – látszólag elismerő szavakba burkolva, de – megsemmisítő támadást intéz Kosztolányi személye és művészi attitűdje ellen. Nem kerülte el figyelmét, hogy költőtársa merőben más utakon jár, mint ő, és jó érzékkel, a költői hiúság messzemenő ismeretében és a provokációt kedvelő újságíró profizmusával talált rá arra a formulára, amivel sikerült Kosztolányit védtelenné tennie. Kinevezte „irodalmi íróvá”, pontosabban azzá *fokozta le*, hiszen ezzel kétségbe vonta Kosztolányi költészetének személyes alapját, emberi hitelét.

Csupán néhány mondatot idézek föl a denunciació és a kitűnő mesterművéből:

Kosztolányi Dezső egy Nyugatra vetett perzsa költő. Csúnya, tudományos szóval [...] *abszolút* költő. Ha *főladnám* neki Arábia történetét, a reneszánszot, Häckelt,³ az egyszeregyet vagy a magyar agrárkérdést: ő mindegyikben ezer költői témát talál. [...] A Kosztolányi Dezső poézisa még annyiban is keleti s emberi a legszebb határokig, mert: zarándoklás a sírok körül. Négy fal között járja a búcsúkat az olyan ember, aki, hajh, *nem született* szerencsétlen sokadmagával egyetemben *a saját hazájában*. Könyvek, olvasmányok, tűnődések és elcsuklások közül fölbocsátja a lelkét. [...] A szerelme is halálos álom, s fogadok bármi pénzbe, hogy *hús-vér asszony nincs egyetlen szerelmes verse mögött sem*. Ha olcsó emberrel volna dolgunk, majdnem ráfoghathoznánk, hogy az eggyel-több ciklus kedvéért írt szerelmes verseket is. [...] Bántásnak ne vegye se ő, se más: ő olyan költő, akire egyenesen az irodalomnak van szüksége. *Emberi dokumentumokat nem kínál ő, mert nem kínálhat*. Valami félelmetesen új egyéniségnek gyilkos tolokodásával vagy tiltakozásával sem keseríti ő el a jámbor lelkeket. Ő művész, ő költő, ő író [...] ő *irodalmi író*.⁴

A szerkesztőség tagjaként Kosztolányi azonnal elolvashatta a szöveget, s még meg sem jelent a cikk, amikor ő már levélben válaszolt rá, hasonlóképp ironikus hangnemben.

2 Bölöni György, *Az igazi Ady* (1934) (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1966), 517.

3 Ady föltehetően az evolucionista Ernst Häckelre, az 1905-ben megjelent, a modern természettudomány eredményeit átfogóan ismertető, rendkívül népszerű *Világproblémák* című könyvének szerzőjére utal.

4 ADY Endre, *Újságcikkek, tanulmányok VIII.*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Ady Endre összes prózai művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968; a továbbiakban: AEÖPM 8), 226–227. A kiemelések tőlem – V. A.

Elsőként Ady Lajosné könyve, *Az ismeretlen Ady: Akiről az érmindszenti levelesláda beszél* tette közzé 1942-ben Kosztolányi levelét, rövid kommentár és a levél fakszimiléje kíséretében.⁵ Bár nem szerepel a kötetben Dénes Zsófia neve, valójában ő jegyezte le Ady Lajosné visszaemlékezéseit, és ő szerkesztette meg a kötetet, tőle származik a Kosztolányi-levél olvasata és kommentárja is.⁶ Nem meglepő, hogy Dénes Zsófia (Ady hajdani jegyese) elfogultan közelített a szöveghez. Erről győzhet meg a hozzáfűzött megjegyzése is:

Csupa ugráskész meglapulás ez az alázkodó levél. És valóban rá is ugrott az örök gyűlölet, féltékeny haragot hordozó Kosztolányi későbbi élete során nem egyszer Adyra, csak előbb megvárta, hogy meghaljon és ne tudjon kiállni tollharcra.⁷

Tehát *megalázkodónak* látta Kosztolányi levelét, és föltehetően ezért értette és olvasta félre. A levélben ugyanis eredetileg ez állt: „Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakítottágomat, az útszélien vergődőnek folytonos ambíció-rohamát, a perzsának beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben.” A *perzsának* szót, amely az Ady-bírálat megbélyegző retorikájának egyik kulcsszavára utal, Dénes Zsófia *páriának* olvasta, ekképpen: „Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakítottágomat, az útszélien vergődőnek folytonos ambíció-rohamát, a páriának beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben.” Nagyon nem mindegy, hogy melyik szóval olvassuk a levelet.

Dénes Zsófiának alaposan sikerült megtévesztenie az utókort. A levelezés első kötetének 2013-ban megjelent kritikai kiadásáig a szöveg valamennyi publikációja Dénes Zsófia téves olvasatát ismételte meg, az értelmezések pedig ezt követve *hitték mentegőzésnek* Kosztolányi levelét. Mindez annál inkább megdöbbentő, mert Ady Lajosné könyvében olvasható a levél fakszimiléje is, amely ráadásul könnyen olvasható, mint azt joggal állapította meg a Dénes Zsófia-féle olvasat téves voltát felismerő és a korrekciót a kritikai kiadásban elvégző Sárközi Éva.⁸

Sajnos a helyreigazításra csak könyvem megjelenése után került sor. Magam is a téves olvasat alapján dolgoztam, de – szerencsére – mivel nem tudtam mit kezdeni a *pária* szóval, némi vívódás árán nagyvonalúan figyelmen kívül hagytam. Feltűnt ugyanis, hogy Kosztolányi – miközben Ady megállapításait ellenkező előjelűre igyekszik fordítani – a legfontosabb kérdésben, a neki tulajdonított attitűd megjelölésében *egyetért Adyval*, ha a kritikáját nem is fogadja el:

Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakítottágomat [...] a perzsának beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben. Testetlen és vértelen az én poézisom [...] ködvár a házam. A szívek és érzések világában az a végzetem [...]

5 ADY Lajosné, *Az ismeretlen Ady: Akiről az érmindszenti levelesláda beszél* ([Budapest]: Béta, [1942]), 90–91, 400–401.

6 Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső *Levelezése I. 1901–1907*, szerk. BUDA Attila, s. a. r. BUDA Attila, JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva, Kosztolányi Dezső összes művei (Pozsony: Kalligram, 2013; a továbbiakban: KDÖML 1), 640.

7 ADY Lajosné, *Az ismeretlen Ady*, 91.

8 Lásd KDÖML 1, 638; kommentár a 639–640. lapon.

hirdetem, ami nincs, s bámulom a semmit, az ürességet, ami nekem mégis több, mint az egész buta világmindenség. Én a négy fal között látok délibábokat, a levegőbe rajzolok perzsa arabeszkeket.⁹

Vagyis éppen az „üresség”, a „semmi” élményéhez ragaszkodik Kosztolányi, amit ő ekkor – leveleinek és bírálatainak tanúsága szerint – a nagyzó és semmitmondó „mélység” ellentétéként fogott fel. S persze a *fantáziáláshoz való jogát* is védelmezte, amikor ezt írja: „Én a négy fal között látok délibábokat.” Később, az 1929-es Ady-kritikája idején is hasonlóképpen fogalmazott, de ekkor már a *semmi-élmény tragikumára* hivatkozott a Komlós Aladárnak írt levelében: „Csodálkozom, hogy ön, aki értő lélek, nem képzei el, hogy az élet tragikumát – a lényegeset – valaki a »négy fal között« is szemlélheti.”¹⁰ Ekkor már kételkedett az irodalmi és a nem irodalmi referencia szembeállíthatóságában. „A valóság az írónak éppoly messze, idegen terület, mint a Tündérország vagy egy holdbeli táj” – írta 1932-ben, Móricz *Barbárok* című novelláját méltatva.¹¹

Egyszóval az Adynak írt levelében Kosztolányi *egyenrangú* ellenfélként lépett fel költőtársával szemben. Az sem állja meg a helyét, hogy már Ady életében ne próbált volna elégtételt venni. Igaz, nem léphetett fel nyíltan a közös lapjuk által *szártolt* Ady ellen, de különféle kerülőutakon annál inkább. Vezér Erzsébet figyelt fel rá, hogy a *Budapesti Napló* számos névtelen szerkesztői üzenetének Kosztolányi lehetett a szerzője,¹² azaz szabad kezet kapott a rovatban. Feltételezésem szerint ő írta azt az „olvasói levelet” is Endrényi János álnéven, amely ad absurdum túlértékeli Adyt, és így próbálja meg nevetségessé tenni, lerontani riválisa presztízsét.

Ízelítőül néhány részlet a levélből:

[...] Hogy önöket én ma [...] teljes mértékben megértem [...] hazánk ma élő legnagyobb fiának, Ady Endre érdeme. Az ő lángoló emberszeretetéből, sugárzó géniuszából tanultam meg látni és öntudatosá lenni. Ki kell jelentenem, hogy soha életemben magyar verset nem olvastam, kivéve elvétel Petőfit, s néhány Kiss József-féle verset. Csak hogy mik ezek Ady versei mellett? Tíz évig külföldön éltem, s korrektül beszélek angolul és franciául [...] merem állítani minden entuziazmus nélkül, minden nagyzózás elkerülésével hogy Ady Endre nagyobb költő, mint Verlaine, van akkora költő, mint Petőfi, van akkora költő, mint Heine. [stb]¹³

9 Uo., 638. – Vö. VERES, *Kosztolányi Ady-komplexuma*, 32. Kiemelés tőlem – V. A.

10 Lásd Komlós Aladárnak írt 1929. szeptember 16-ai levelét, in *KOSZTOLÁNYI Dezső, Levelek – Naplók*, s. a. r., jegyz. Réz Pál (Budapest: Osiris Kiadó, 1996; a továbbiakban KDLN), 585.

11 Lásd *KOSZTOLÁNYI Dezső, Barbárok. Móricz Zsigmond új elbeszélései*. Első megjelenési helye: *Nyugat* 1932, 5. sz. (március 1.), in *KOSZTOLÁNYI Dezső, Tükörfolyosó: Magyar írókról*, szerk. Réz Pál (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 414.

12 AEÖPM 8, 395–397.

13 Uo., 396. Az aláhúzások tőlem – V. A.

Az i-re pedig azzal tette föl a pontot Kosztolányi, hogy – immár a szerkesztőség nevében – ekképpen „válaszolt” a képtelen dicshimnuszra: „Elküldjük az ön levelét. Ez a levél és az ilyen levelek a legteljesebb elégtétel, de az egyetlen elégtétel is, amit egy harcoló talentum kaphat.”¹⁴

3.

Lépjünk tovább. Könyvem másik akaratlan tévedése Karinthy szerepével függ össze a Kosztolányi által kirobantott Ady-revízióban. Itt is röviden vázoló az előzményeket. Természetesen tisztában voltam vele, hogy Karinthy Frigyes teljes mértékben osztozott Kosztolányi Ady iránt érzett ellenszenvében. 1909-ben a legkevésbé várható helyen (a *Nyugat* Adyt ünneplő számában) vetette föl – ha óvatosan is, általánosságban példálózva –, hogy mennyire visszatetsző, ha valaki „teljesen abbahagyja az alkotást, kilép önmagából [és] egész tehetségét az önmaga kultuszának szenteli”.¹⁵ Kosztolányi nem tartozott a *Nyugat* alapítói közé, és kezdetben Karinthy sem igyekezett bekerülni a folyóirat belső körébe. Mindkettejüket visszatartotta, hogy Ady nemcsak első munkatársa volt a lapnak, hanem példaképe, lobogója és logója is. Az 1969-es Ady-ankéton Devecseri Gábor beszélt arról, hogy Kosztolányi és Karinthy időnként „Ady-miséket” tartottak az utóbbi lakásán: „Ezek abból álltak, hogy Karinthy és Kosztolányi, mikor Adynak annakidején egy-egy új verse megjelent, akkor állítólag [...] egy félhomályossá, majdnem teljesen sötétté tett szobában a napilap vagy folyóirat fölé hajolva, szinte beöltözve olvasták fel egymásnak, kántálva az Ady-verseket.”¹⁶

Valamelyest enyhült az ellentét az 1910-es évek fordulóján. Az új irodalom ellen indított, eladdig elképzelhetetlen, a politikai és az irodalom vezető pozícióit betöltők által képviselt és szuggerált kíméletlen támadássorozat a *Nyugat* íróit kénytelen-kelletlen közös karámba terelte. Kosztolányinak és Karinthynek is meg kellett békélniük Adyval. A háború idején újabb, még gyalázatosabb hecckampányt kellett elszenvedniük, ami még szorosabbra zárta soraikat. 1919 után, Ady halálát követően Kosztolányi egyértelműen kiállt hajdani vetélytársa mellett, *elismerte őt a századelőn megvívott közös irodalmi forradalmuk vezéralakjának*. De azt is jelezte, hogy Ady költészete immár *a múlthoz tartozik*. „A haldokló magyar aranykorban született, s *vele halt meg*” – mondta róla 1922-ben.¹⁷ Később sem változtatta meg álláspontját. Az 1929-ben írt „különvéleményét” az váltotta ki – azt sérelmezte valójában –, hogy az Ady halála után kezdődő *új irodalomtörténeti korszak* idején is őt tolják a rangsor élére, holott időközben nagyot változott az irodalom, és Ady már nem szereplője az irodalmi életnek.

14 Uo.

15 KARINTHY Frigyes, „*Ady Endréről*”, *Nyugat* 10–11. sz. (május 16.) (1909): 560–561. Kiemelések a szerzőtől. Karinthy ekkor már évek óta Kosztolányi legközelebbi barátai közé tartozott.

16 Devecseri forrása Karinthy Gábor, Karinthy idősebb fia, Devecseri gyermekkori barátja volt. – Lásd Devecseri Gábor hozzászólását: *Ifjú szívekben éltek? (Vallomások Adyról)*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1969), 88–89.

17 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Szavak. Egy Ady-ünnepély előtt”, *Nyugat*, június 1. (1922), in KOSZTOLÁNYI, *Tükörfolyósó*, 371. Kiemelés tőlem – V. A.

Amikor 1927-ben megjelent Hatvany Lajos könyve, az *Ady a kortársak közt: Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez*,¹⁸ Kosztolányi némiképp módosította véleményét. Levelei alapján már elsősorban magát Adyt tartotta felelősnek a körülötte kialakult kultuszért. Karinthyt is, Kosztolányit is felhárította hajdani társuk mérhetetlen egocentrizmusa és a szerintük méltatlan viselkedése. Bár könyvemben hivatkoztam Karinthy ekkor írt Ady-ellenes szövegeire, nem vettem észre, hogy *ők ketten Kosztolányival összehangolták* és mindenkor *időzítették* Ady elleni fellépésüket. Előbb óvatosan, félig-meddig leplezett formában, ókorinak álcázva, *antik álnevek mögé rejtve* figurálták ki Adyt. Ámbár Karinthy 1928-ban publikált, különösen éles hangú irodalmi torzképének a címe aligha téveszthetett meg bárkit is: *Szemelvények Livius Tullius Atvany Lojzának levelezéséből, amelyet bizonyos Handibandy nevű ókori, elfeledett poétával folytatott*.¹⁹ De neki udvari bohócként felhatalmazása volt erre, őt nem kellett komolyan venni.

Kosztolányi az 1928 januárjában megjelent *Ábécé a versről és költőről* című cikkében tüzet tollhegyre Adyt, egyelőre úgy, hogy az elrettentőnek szánt költői példák között *kétfelé osztva*, nem egy, hanem két álgörög név mögé rejtette őt:

*Themisztoklész*t félreértették és mellőzték. – Ezért gondosan választott barátaival cikket iratott magáról, hogy mennyire félreértik és mellőzik. [...] úgyhogy már kizárólag csak róla esett szó. A többi költő, akit nem értettek félre, és nem mellőztek, végül is kiabálni kezdett, hogy vegyék észre őket is. Ekkor azonban már késő volt. [illetve] *Krózus*-nak egyetlen célja, hogy költeményeivel máról holnapra megváltsa a világot. Messiás, próféta, vátesz, politikus-csizmadia, népröviden az ég küldöttje. Egyébbel nem is törődik. Egyszer a kávéházban kijelentettem neki, hogy versei kissé modorosak, nagyszájúak. [...] Engem azonnal kirekesztett az emberiségből. Sajnos, nem is váltott meg.²⁰

Ebben a cikkében még a játékoság dominál, egy újabb írásában viszont 1929 januárjában (mindössze fél évvel a pamflet publikálása előtt) ismét felbukkant az álgörög jelmez és a csúfolódó hang, ám az utóbbi már indulatosba váltott át. Kosztolányi szinte *ráolvasásszerűen* zúdította ellenszenvét, írói és emberi haragját költőtársára.²¹

Hasonlóképp egymáshoz feltűnően közeli időpontban jelent meg Karinthy *Háth-Bizony János [Kérem, az az Ady...]* című paródiája²² és *Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről* című pamflet is. Kosztolányi ekkor már mellőzte az álcázást, nyíltan támadta Ady személyét és kultuszát – meg is kapta érte a magáét. Mindkettejük szövege

18 HATVANY Lajos, *Ady a kortársak közt: Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez* (Budapest: Genius, é. n. [1927]).

19 Lásd in KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, szerk. UNGVÁRI Tamás (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1979), 1:180–185.

20 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ábécé a versről és költőről*. Első megjelenési helye: *Új Idők*, 1928. január 15. Lásd in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, vál., s. a. r. RÉZ Pál, 435 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).

21 A krocki címe: *Tinta*. Első megjelenési helye: *Pesti Hírlap*, 1929. január 13. Új kiadása in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Én, te, ő*, kiad. RÉZ Pál, 81–82 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1973).

22 Új kiadása in KARINTHY Frigyes, *Címszavak a Nagy Enciklopédiához*, szerk. UNGVÁRI Tamás, 2:360 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1980).

A *Toll* című, eltökélten polgárpukkasztó hetilapban jelent meg, Karinthyé az 1929. július 7-ei, Kosztolányié pedig az egy héttel későbbi, július 14-ei számban.²³

Karinthy részt vett a revíziós vitában is. A *Nyugat* nagyjai közül elsőként Babits Mihály és Móricz Zsigmond nyilatkozott Kosztolányi Ady-írásáról, és mindketten pálcát törtek fölötte. Karinthy Móricznak próbált visszaszólni, talán nem túl szerencsés modorban, de azzal a lényeglátó, fölöttébb találó érveléssel, miszerint Ady újabb kultuszát valójában a Trianon utáni *nemzeti önsajnálata* táplálja, és vegyék már végre észre: a magyar költészet nem fejeződik be Adyval.²⁴

Karinthy közvetett módon is beleszólt a diskurzusba, az 1929 végén megjelent *Nem mondhatom el senkinek* című verseskötetével. Ennek élén ugyanis egy olyan verses *Előszó* áll, amely szinte kirakatba teszi, hogy költészeteszménye *ellentéte-tagadása* Adyénak. Szövegszerűen szembeállítja magát a *Szeretném, ha szeretnének* című Ady-kötet ismert és népszerű nyitó darabjával:

Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek.

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény...

Karinthy verse nyilvánvaló módon rájátszik Ady soraira:

Én isten nem vagyok s nem egy világ,
Se északfény, se áloévirág.
Nem voltam jobb, se rosszabb senkinél,
Mégis a legtöbb: ember, aki él,
Mindenkinek rokona, ismerőse,
Mindenkinek utódja, őse...

Osvát Ernő halála után Babits Mihály és Móricz Zsigmond vették át a *Nyugat* szerkesztését, és úgy döntöttek, hogy leveszik az emigrációban élő, névleges főszerkesztő Ignotus nevét a címlapról. Ebből is kisebb botrány kerekedett, és ennek egyik elágazásában Ignotus Pál hevesen nekitámadt Karinthynek egy szerencsétlen, félreérthető nyilatkozata miatt. Több más mellett azt is felhánytorgatta, hogy bár Karinthy volt az egyik *felbujtója* Kosztolányinak az Ady-revízió kiobbantásában, később cserbenhagyta őt, mert távol tartotta magát a vitától.²⁵ Karinthy persze azonnal válaszolt rá, és bár

23 Lásd KOSZTOLÁNYI, *Tükörfolyosó*, 373–387. Az időzítés persze *A Toll* szerkesztőjén, Zsolt Bélán is múlott.

24 „Ady-revízió. Karinthy Frigyes hozzászólása a vitához”, *Pesti Napló*, 1929. július 21., 17. Részletesebben lásd VERES, *Kosztolányi Ady-komplexuma*, 167–168.

25 IGNOTUS Pál, „Karinthy és a lóugrás”, *A Toll*, 6. sz., február 7. (1930), lásd még in FRÁTER Zoltán, *Mennyei riport Karinthy Friggyessel*, 190 (Budapest: Magvető Kiadó, 1987).

nem erősítette meg, de nem is cáfolta személyes érintettségét, ellenben arra hivatkozott, hogy a vitához verseskönyve révén is hozzászólt (merthogy ő költő is volna, nem csupán újságíró, mint a bírálója).²⁶ Ignotus Pál nem hagyta annyiban, azzal vágott vissza, hogy bár az *Előszó* „[m]ulatságos dialektikájú költemény, kedves és bölcs, jóízű játék[.] [a]z Ady-revizíó kérdéséhez nem szól hozzá, s kivált nem válaszol rá, de legalább érdekesen megcsiklandja”.²⁷

Véleményét és érvelését igaztalannak tartottam, a Karinthy felbújtó szerepéről mondottnak pedig mindössze Ignotus Pál jólétesültsége fitogtatásának. Ezért elfogadtam azt, hogy a verseskötet (a nyitó darabja révén) valóban a vitába szól bele. De Kőrizs Imre előadása a tavalyi Karinthy-konferencián²⁸ ráébresztett arra, hogy ez a feltételezés nem vagy nem egészen állja meg a helyét. A nyitó vers ugyanis már 1926-ban megjelent a *Nyugat*-ban, akkor még *Előszó egy készülő verskötethez* címmel.²⁹ Tehát az Adyval folytatott költői polémia már *előbb* megformálódott Karinthyban, a revíziós vita inspirációja nélkül is. Mindez alátámasztja azt a feltételezést is, hogy valóban lehetett kezdeményező szerepe Kosztolányi Ady elleni fellépésében.

4.

Végül nagyon röviden kitérek utolsó példámra, amely a pamflet szerzőjéhez kapcsolódó ismereteinket teszi pontosabbá.

Könyvemben a különvéleményével összefüggésben Kosztolányi két jelentős művészi teljesítményét emeltem ki és értelmeztem: a *Marcus Aurelius* című költeményét és az *Aurelius* című elbeszélését. Az Aurelius-vers a *Nyugat* 1926. október elsejei számának élén jelent meg, kifejezetten a szerkesztő Osvát Ernő akaratából, aki így próbálta megbékíteni Kosztolányit, mivel az méltán háborgott és tiltakozott Fenyő Miksának és Babits Mihálynak a folyóiratban megjelent támadásai miatt.³⁰ Akkor mindenki számára világos volt, illetve világos lehetett, hogy a vers dacos válaszként született a pamfletet ért bírálatokra. A novellát ugyan két évvel később, 1931 szeptemberében írta Kosztolányi, de ebben az esetben sem kétséges, hogy kapcsolódik a pamflethez és a vershez. Nemcsak a címszereplője azonossága alapján, hanem a „zagyva kelet” és a „kancsal apostolok”, más szóval az Adynak tulajdonított messianizmus elutasítása és a „latin világosság” védelme miatt is.

Ám Aurelius merőben másképpen viselkedik a versben, mint az elbeszélésben. Neki *nincsenek kétségei* sem az igazság, sem a döntés dolgában:

26 [Szerző nélkül], „Karinthy és a fiatalok”, *Budapesti Hírlap*, 1930. február 16.; in FRÁTER, *Mennyei riport...*, 194.

27 IGNOTUS Pál, „Még egyszer Karinthy”, *A Toll*, 8. sz., március 14. (1930): 9; in FRÁTER, *Mennyei riport...*, 202.

28 A Karinthy-émlékkonferenciára 2018. október 12–13-án került sor. Kőrizs Imre *Az első verseskötet (részben a második tükrében)* címmel tartott előadást.

29 A *Nyugat* 1926. évi 24. számában.

30 Részletesebben ismertetem ennek történetét, illetve hátterét könyvem 192–205. lapján.

Csak a bátor, büszke, az kell nekem, ő kell,
őt szeretem, ki érzi a földet,
tapintja merészen a görcsös, a szörnyű
Medúza-valóság kő-izonyatját
s szól: »ez van«, »ez nincsen«,
»ez itt az igazság«, »ez itt a hamisság«
s végül odadobja férgeknek a testét.

Különösen emlékezetes sorok ezek, már csak a Kosztolányinál szokatlan, az életművében *ritka előfordulásuk* miatt is. A szakirodalommal egybehangzóan én is úgy véltem, hogy itt *egyedülálló módon* tett hitet az egyértelmű igazság és az érte való kiállás mellett. Ám nem sokkal később felül kellett vizsgálnom álláspontomat.³¹

Ugyanis a vershez hasonlóan „igazság-párti”, bár egy fokkal kevésbé határozottan, Kosztolányi *Paulina* című novellája is, amely alig két héttel később jelent meg, mint az Ady-pamflet, azaz 1929. augusztus 4-én. A *Paulina* bonyodalma csupán annyi, hogy a katonák a tömegben egy kis maszatos konyhalányt fognak el az igazi tolvaj helyett. Az elhurcolt lány heves tiltakozását és átkozódását hallva az egymással csevegő sztoikus bölcs, Mutius Argentinus és Rufus, a költő reflektálnak rá, igencsak eltérő módon. „Minden indulat nevetséges”, mondja a bölcs, „minden indulat fönséges”, száll vitába vele a másik, mert ő hisz a kis rabszolgálnak, Paulinának. És úgy véli: *aki ennyire haragszik, annak igaza lehet, az igazság pedig „hatalmas”*. Mutius Argentinus ellenvetésére, hogy a lány semmit sem ér el tiltakozásával, Rufus azt válaszolja: *az igazság elhangzása önmagában hordja értelmét*. Hiszen még rájuk is hatással van, most is róla beszélnek.³² Igen érdekes, hogy a *Paulina* és az *Aurelius* narratív szerkezete meglepő hasonlóságot mutat. Mindkét novella olyan *példázat*, amelyben a fölöttébb rövidre fogott bonyodalom, illetve cselekmény csupán ürügy arra, hogy utóbb értelmezést kapjon a novella (hivatott) szereplője által.

Tulajdonképpen egy harmadik antik novella is kapcsolódik az Ady-revizióhoz: az ugyancsak 1929 októberében, nem sokkal a *Marcus Aurelius* című vers után megjelent *Silus*. Ez egy elviselhetetlen, katasztrofális helyzetet mutat be, mikor is minden és mindenki összeesküszik a címszereplő Silus nevű rabszolga ellen. Súlyos és elháríthatatlan csapások sorozata teszi tönkre életét egyetlen nap alatt: szeretett felesége meghal, munkahelyén a társai ellene fordulnak, s végül még egy gazdátlan kutya is megmarja.³³ Nem nehéz felismerni, hogy a revíziós vita során még gyalázkodó és nemtelen támadásokat is elszenvadni kényszerült, szinte teljesen magára maradt Kosztolányi lélekállapotának kivetítéséről van szó. A két évvel későbbi *Aurelius*-novella pedig arra lehet bizonyíték, hogy milyen tartós hatással voltak az íróra a korábbi megpróbáltatások, és mennyire föl-erősítették eredendő rezignációját.³⁴ Figyelemre méltó az is, hogy ezekben a szövegeiben

31 Vö. VERES András, „Kosztolányi Aureliusa”, *Kritika* 42, január–február (2013): 23–25.

32 Lásd modern kiadását: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hét kövér esztendő*, a szöveget gondozta RÉZ Pál, 103–105 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981).

33 Vö. uo., 106–111. A *Silus*ban mintegy csattanóként megjelenő irracionális, állati ellenszenv már Kosztolányi egyik korábbi, 1928-as, *Alfa* című elbeszélésében is szerepel, uo., 65–78.

34 Már retorikus szinten is meglepő rájátszások fedezhetők fel a szövegben; például az a megfogalmazás, hogy

visszatért az álcázáshoz, az ókori jelmezekhez és díszletekhez. (Nem véletlenül foglalta külön ciklusba ezeket a novelláit a *Tengerszemben*, kései elbeszélés-gyűjteményében *Latin arcélek* címmel.)

Ismeretes, hogy Kosztolányi azt tervezte: válaszolni fog a vitairatát ért támadásokra. Bár csak néhány ötlet- és gondolattöredéke készült el, de ezek segítenek megérteni, hogy a gőgös sértettség és a vereség keserű tudomásulvétele, a kétségbeesés és a fölény végletei között vergődő író miért állt el mégis a válaszcikk megírásától és közvételétől. A cikk helyett *művészetének megújításával*, kései életműve káprázatos teljesítményével adta meg a választ. S különös módon éppen az Ady-revízióval vette kezdetét a személyének és költészetének megítélésében bekövetkezett kedvező fordulat. Bár a vita során lehurrogták őt, de a korábban puhánynak és gerinctelennek gondolt Kosztolányi kiállása meglepetést keltett, egyenesen imponáló volt. Önéletrajzi regényében Vas István úgy fogalmaz, felidézve első találkozását az Adyról szóló pamflettel, hogy a bálványdöntés ereje legyőzte benne a konzervatívnak tudott Kosztolányi iránt érzett fenntartásait. Hamarabb vette észre a bátorságát, mint a költészetét.³⁵

Befejezésül visszautalnék írásom elejére. A filológia bizony könyörtelenül elbánhat az emberrel. A leggondosabb utánjárás sem menthet meg a tévedésektől. Csak azzal védekezhetünk ellene, hogy újra meg újra ellenőrizni próbáljuk magunkat. Az Idő nemcsak ellenünk dolgozik, a segítségünkre is lehet.

„a porban, a zajban nem lehetett tájékozódni”, talán nem egészen független Karinthy Frigyesnek az Ady ellenében írt versének ama sorától, hogy „Itt lent a porban nem tudok beszélni” (Bálint Éva megfigyelése).

35 Vas István, *Nehéz szerelem* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1972), 547–548.

DEBRECZENI ATTILA

Egy új Fazekas-kiadás alapvetése

A Fazekas Mihály költői életművével foglalkozni kívánó textológus egyszerre van nagyon könnyű és nagyon nehéz helyzetben. E némiképp paradox állapot ugyanazon okra vezethető vissza: a szövegforrások és filológiai adatok rendkívül korlátozott volta. A költemények száma a kritikai kiadás első kötetében a fordításokkal együtt is éppen eléri a nyolcvanot, amihez mindössze néhány új felfedezés társult azóta, változatok sem nagyon vannak, így nagyjából száz, jórészt egymástól független forrással kell csak dolgozni. Az életműről rendelkezésre álló tényleges filológiai adatok mennyisége oly kirívóan csekély, hogy alig-alig nyújtanak támpontokat viszonylag hiteles textológiai konstrukciók kifermálásához. Bécsy Ágnes megfogalmazása szerint „a példázatosan lelkiismeretes Julow Viktor irdatlan feladatot teljesített”,¹ amikor Kéry Lászlóval közösen 1955-ben két kötetben kiadta *Fazekas Mihály összes műveit*,² s valóban, ma sem ismerünk sokkal több forrást és adatot, mint amit ők feltártak és feldolgoztak.

Jogosan vetődhet fel mindezek alapján a kérdés, hogy akkor mi indokolja egy új kritikai kiadás elkészítését. Legfőképpen az, hogy a Julow–Kéry-kiadás minden elévülhetetlen érdeme mellett sem felel meg a kritikai kiadásokkal szemben jelenleg támasztott követelményeknek, mert az akkor érvényes textológiai előírásokat követve *modernizált helyesírásban* adta közre a szövegeket, mereven ragaszkodva a szintén előírt *kronológiai elvű közléshez*. A kritikai kiadás tehát egy sohasem volt szövegállapotot kanonizált, még akkor is, ha pontosan megadta a modernizáló átírás során követett gyakorlatot, de innen visszafejteni az eredetit aligha lehetséges, s nem is várható el a használóktól. Ez igencsak aggályos a verstani megközelítések felől nézve, ami pedig Fazekas esetében különös jelentőséggel bír. Az időrendi közlés elvének feltétlen érvényesítése még nagyobb gondot jelent, mert mint a sajtó alá rendezők is megállapítják a bevezetőben, „szinte lehetetlen feladat ma már a költemények akár csak megközelítő kronológiájának megállapítása. [...] Kiadásunk tehát nem léphet fel a pontos kronológiai sorrend igényé-

* A jelen tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

1 Bécsy Ágnes, „Egy jó költő a neoklasszicizmus korának magyar irodalmából: Fazekas Mihály”, in *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán és GINTLI Tibor, 7–13 (Budapest: Anonymus Kiadó, 2002), 8.

2 FAZEKAS Mihály, *Kisebb költemények, műfordítások, Lúdas Matyi*, kiad. JULOW Viktor és KÉRY László, Fazekas Mihály összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955); FAZEKAS Mihály, *Prózai munkák, vegyes munkák, levelek, kétes hitelességű írások*, kiad. JULOW Viktor és KÉRY László, Fazekas Mihály összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955). A továbbiakban: FMÖM I és FMÖM II.

vel.”³ Ennek ellenére a költemények közlése mégis a valahogy kialakított, jobbára esetleges időrend szerint történt, ez vált a népszerű kiadások és Julow Viktor monográfiája alapjává, csak közben bizonyossággá szilárdult, és egy masszív, életrajzi alapozottságú pályakép tulajdonképpeni hordozójává vált. Bécsy Ágnes úgy fogalmaz az idézettek folytatásaképpen, hogy Julow Viktornak az így megalapozott monográfiájával „sikerült úgy kimerítenie tárgyát és a tudós érdeklődést, hogy a legutóbbi időkgig nem mutatkozott elszánás koncepciózus dialógusba ereszkedni vele.” A Fazekas-életmű új megközelítésének elsődleges feltétele tehát e kronológiai konstrukció lebontása.

A jelen dolgozat erre vállalkozik egy új (nyomtatott és elektronikus) kiadás megalapozásának igényével, elsősorban a Csokonai- és Kazinczy-életmű kapcsán kialakított textológiai elvek és eljárások alkalmazásával.⁴ Fazekas esetében a genetikus szemléletmód természetesen nem nagyon alkalmazható, ellenben a szövegforrás-szövegidentitás megkülönböztetése, illetve a filológiai adat meghatározása fontos szerephez jut, különösen a hitelesség és az időrendi kérdések vizsgálata során. Az első feladat a költői életmű szövegforrásaival való számvetés. A kritikai kiadás⁵ részletesen csak a legnagyobb kéziratot, a debreceni Déry Múzeum Irodalmi Gyűjteményében található Kátai-hagyatékot és Lovász Imre 1836-os kiadását tárgyalja, valamint futólag a *Debreczeni Magyar Kalendáriumot* és Ináncsi Papp Gábor 1830-as közlését a *Koszorúban*, a többi szövegforrásról az egyes művek jegyzetében esik szó. A jelen áttekintésben minden forrás szerepel, de nem kívánjuk megismételni a kritikai kiadás által adott leírást; a cél a választott textológiai megközelítésnek megfelelően a legszükségesebb jellemzők kiemelése, új kronológiai és közlési rend megalapozásának szándékával. Előbb a nyomtatott forrásokat vizsgáljuk kiadványtípusonként, elsősorban *hitelességük* szempontjából, majd a kéziratokat lelőhelyük szerinti sorrendben, főleg a *szövegcsoportok belső szerkezetének* feltárása céljából. Ezt követően a szövegforrások és a szövegidentitások kronológiai kérdéseit tekintjük át összegzően. Végül a költői életmű nyomtatott közlési rendjét határozzuk meg, egyetlen táblázatban megadva az egyes művekre vonatkozó minden alapvető adatot.

1. A nyomtatott szövegforrások áttekintése

A hitelesség mint fő szempont Fazekas költői életműve esetében döntően a nyomtatványokkal összefüggésben vetődik fel, a kéziratok között mindössze a másolatok esetében kell majd ezzel számot vetnünk. A szerzőséget illető kétségek két fő típusba sorolhatók.

3 FMÖM I, 190.

4 DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Pótkötet (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012; a továbbiakban: CsKron), 13–34; KAZINCZY Ferenc, *Költemények, I, Szövegek; II, Jegyzetek*, kiad. DEBRECZENI Attila, a német levélszövegeket kiad., ford. DEÁK Eszter és DONCSEZ Etelka, a görög szövegrészeket kiad. D. TÓTH Judit, Kazinczy Ferenc művei, Első osztály: eredeti művek – kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018; a továbbiakban: KazKölt).

5 FMÖM I, 181–188.

A kortárs nyomtatványok némelyike nem jelöli meg az adott szöveg szerzőjét, a csak utólagos publikációban hozzáférhető verseknél pedig nem áll rendelkezésre hitelességüket igazoló kontrollforrás. A probléma komolyságát jelzi, hogy az e szempontok szerint érintett versek majdnem az életmű felét teszik ki. Csokonai esetében, ahol egy másnak ellentmondó adatokkal rendelkezünk a szerzőségeket illetően, a *kétes hitelű mű* minősítést alkalmaztuk, ahol pedig a szerzőségeket sem megerősíteni, sem megcáfolni nem lehetett, ott az eldöntetlenséget hangsúlyozó *Csokonainak tulajdonított mű* megnevezést használtuk (a Kazinczy-kiadásban a *Bizonytalan szerzőségű művek* csoportját különítettük el). Fazekas esetében csak az említett másolatok kapcsán jöhet szóba a *Fazekasnak tulajdonított mű* kategóriája, hiszen ezek olyan felhasználói másolatok, amelyekre a fogalmat eredetileg is használtuk, de ugyanilyen természetű bizonytalanság (vagyis hogy Fazekas szerzőségét sem megcáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk) van a *Debreczeni Magyar Kalendárium* név nélkül megjelent szövegei többségénél is, épp ezért a másolatokra és nyomtatott művekre együttesen inkább a *Bizonytalan szerzőségű művek* megnevezést alkalmazzuk. A *Kétes hitelű művek* minősítés a jelen esetben azt jelenti, hogy a szerzőség iránt megalapozott kétségek támadhatnak a különféle, akár egymásnak is ellentmondó adatok alapján.

A Fazekas-nyomtatványok szerzőségének vizsgálatához azonban bővítenünk kell a korábbi fogalmi rendszert. Kiindulópontunk továbbra is az 'egy adat nem adat' elve, mely szerint önmagában egy forrás nem elégséges a szerzőség kétségtelen bizonyításához, ahhoz szükséges valamely más bizonyító erejű filológiai adat is. Ugyancsak fenntartjuk a hitelesség bizonyításában mérvadó filológiai adat rigorózus értelmezését, tehát nem tartozik ezek körébe „a stilisztikai hasonlóság, a szórványos szóegyezés, a helyesírás, a valószínűsítés (amikor is az 'alkalmasint', a 'minden bizonytal' alapoz meg egy narratívát), valamint az intuíció”.⁶ Fazekasnál hozzátehetjük ehhez az életrajzra való hivatkozást, mert az esetek túlnyomó többségében az oda-vissza bizonyítás esetével állunk szemben (pl. Ruzsándáról csak a versekből van nagyon kevéske tudásunk, nem több, mint hogy szép moldvai leány volt, ha egyáltalán létezett; ebből tételeződik Fazekas katonáskodásának idejével megfeleltetve a Ruzsánda-szerelem mint történet, ami aztán perdöntő hivatkozási alapként szolgál mindazon szövegek hitelessége és/vagy kronológiai besorolása ügyében, melyekben a Ruzsánda név megtalálható). A bizonyító erejűnek tekintett filológiai adatok Csokonainál alkalmazott meghatározását azonban csak részlegesen tudjuk átvenni, mert egyáltalán nincsenek műcímjegyzékek, s hiteles források szövegszerű egyezéseire és egyéb dokumentumok azonosító utalásaira is csak kevésszer hivatkozhatunk (ezekre példaként *Az én poézisom* című verset, illetve a *Lúdas Matyit* említhetjük).

Fazekas esetében a filológiai adatolás két másik típusa használható, ezek azonban nem tekinthetők olyan kétségen kívül bizonyító erejűeknek, mint az eddig említettek, igaz, erősebbek, mint azok, melyeket kizártunk a filológiai bizonyítás során elfogadhatóak köréből. Az egyik a *logikai következtetés*, mikor is egy adat önmagában nem bizonyító erejű, de a belőle levonható következtetés nagy valószínűséggel utal a

szóban forgó mű hitelességére (pl. amikor egy 1796-os hírlapi közlemény szerkesztői bevezetője egy „Magyar Huszár-Tisztünk”-et nevezi meg a közölt szöveg fordítójaként). A másik típus az *analógián és negatív bizonyításon alapuló érvelés*, mikor is pozitíve nem lehet kétségen kívül bizonyítani a műcsoport egészének hitelességét, de az egybeesések nagy száma és tendenciája alapján mégis a hitelesség a valószínűbb (pl. Lovász Imre 1836-os gyűjteményes kiadásának azon darabjai esetében, melyek csak e kiadásban szerepelnek). A *logikai következtetés* és az *analógia* segítségével végzett bizonyítás alapján nem lehet egyértelműen állást foglalni Fazekas szerzősége mellett, ugyanakkor az érvek erősebbek, minthogy a sem megerősíteni, sem megcáfolni állapotát jelentő *Bizonytalan szerzőségű művek* besorolást kellene használnunk. E köztes hitelességi fokozat megnevezésére a *Feltehetően Fazekas Mihály művei* kategóriát alkalmazzuk, s elsődlegesen ezen minősítés alapján tagoljuk a költői életművet hiteles és feltehetően hiteles művekre.

1.1. Hírlapok

1.1.1. Hadi és más nevezetes történetek

1789. december 29., I, 689–694: [*Fel tette hatalmas Tsászarunk...*]

1790. április 16., II, 480–483: [*Nagy Gyökerek' Tsemetéje...*]

Cím nélküli mindkét közlemény, a szerzőt a szerkesztői kísérszövegek nevezik meg.

1.1.2. Magyar Hírmondó

1796. március 22., I, 375–376, 23. szám: [*Szívemet szorító fájdalmaim...*]

1796. március 25., I, 392, 24. szám: [*Veled való mulatásom...*]

Név és cím nélküli közlések, az első közlemény bevezetője (mint az imént említettük) egy „Magyar Huszár-Tisztünk”-et nevezi meg fordítóként, aki „valamely fogoly Frantzia Tisztól” kapta az eredetét. Ez egyértelműen ráillik Fazekásra, az évszám is illeszkedik a Fazekas katonáskodásról tudottakhoz, de Fazekas szerzőségére mindebből csak következtethetünk, nem kétségtelen bizonyítéka a hitelességnek. A második közlemény visszautal az elsőre, jelezvén, hogy ugyanarról a fordítóról van szó ezúttal is. E második darabnak van egy másolata, amely Fazekast nevezi meg szerzőként,⁷ s egy nagyon hasonló szövegváltozata szerepel az Ináncsi-féle közlésben és Lovásznál, mindezek a hitelesség bizonyítására önmagukban nem alkalmas források, s közlésük sem indokolt. A hírlapban megjelent források így a hitelesség szempontjából a *Feltehetően Fazekas Mihály művei* minősítéssel illelhetők.

7 FMÖMI, 223.

1.1.3. Magyar Kurir

1805. február 19., I, 237, 15. szám: [Él-é a' síron túl...]

1805. március 29., IV, Tóldalék: Csokonai Vitéz Mihályhoz

Az első közlemény Kazinczy Csokonairól írt nekrológiájának része, amelyben megnevezi Fazekast szerzőként, s autográf kézirata is fennmaradt a versnek, ennek hitelessége tehát nem kérdéses. A második közlemény név nélküli, s megtalálója, Vargha Balázs szerint létezik egy kézirata is, amely autográf, így a verset hitelesnek tekinti. Véleményünk szerint nem Fazekas saját kezű kéziratáról van szó, így a verset (mindkét szövegforrást) a *kétes hitűek* közé soroljuk (a részletes indoklást lásd az említett kéziratnál, a 2.4.3. pontban).

1.2. Kötetrészlet

1.2.1. Énekeskönyv

1808, 404: [Óh! mely nagy...]

Az énekeskönyvben nem szerepel a szerző megnevezése, a kritikai kiadás, mely a szöveget az 1810-es második kiadásból közli, 19. század végi kiadásokra hivatkozva tekinti Fazekas művének.⁸ Fekete Csaba tanulmánya tárta fel, hogy az énekeskönyv kéziratos csomójában maga a szerkesztő, Benedek Mihály jegyezte a vers autográf kézirata mellé, hogy Fazekas a szerzője (lásd részletesen a kéziratnál, a 2.3.1. pontban).

1.3. Önálló kötetek

1.3.1. *Lúdas Matyi*, 1815

1.3.2. *Lúdas Matyi*, 1817

A mű 1815-ös első kiadása név nélkül jelent meg, az átdolgozott második új előbeszéde alatt ott áll az F. M. monogram, s Fazekas a kiadó Kerekes Ferenchez írott 1815. november 24-ei levelében is magáénak vallja.⁹ A mű Fazekas életében készült másolatai közül az egyik az 1815-ös kiadás nyomdai példánya (Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, Debrecen, K. X. 75. 106. 1.), a másik Somosi Mihály 1808-as kéziratos gyűjteményében maradt fenn, értelemszerűen az első változatot őrizve meg (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 817), s készült még az I. kiadás alapján ugyancsak 1815-ben egy ponyvakiadás is. Mindezek az első kiadás mellett nem bírnak forrásértékkel, önálló közlésük nem indokolt, legfeljebb esetleges apróbb eltéréseik számbavétele végezhető el, amint az a kritikai kiadásban meg is történt.¹⁰

⁸ Uo., 254.

⁹ FMÖM II, 97.

¹⁰ FMÖM I, 286–302.

1.4. Almanach

1.4.1. Hébe

1825, 230–231: *Eggy nyári-estve*

A vers (a *Nyári esti dal* változata) Fazekas nevével, de Kazinczy közlésében jelent meg, ennek az áttételes publikációnak a körülményeiről semmit nem tudunk.

1.5. Kalendárium

1.5.1. Debreczeni Magyar Kalendárium

Fazekas Mihály életművének egyik legnagyobb forrásbázisa a *Debreczeni Magyar Kalendárium* 1819–1828 között kiadott 10 kötete. Maga szerkesztette, de sajnálatos módon a szerkesztés részletei lényegében ismeretlenek, néhány vonatkozó adat maradt fenn csupán, s most került elő egy saját kezűleg korrektúrázott példány az 1821-es kötetből. A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban található példányról nem tud a teljes kalendáriumi anyagot áttekintő újabb dolgozat sem (Csató Beáta 2009-es magiszteri dolgozata a Bécsi Egyetemen, amely az interneten elérhető, s kéziratként használható), csak egy 2011-es szabadegyetemi előadás videofelvételében találtunk erre vonatkozó szóbeli utalást, mely a *20110524 Fazekas Mihály csillagászata (Székács Vera)* címen kereshető.

A számozatlan oldalakból álló *Kalendárium* szerkezetileg meglehetősen állandóságot mutat, csak az első két-három évben vannak érdemi ingadozások. A naptárt tartalmazó első nagy egységet követi a *Tóldalék* (az utolsó két évben is, noha ekkor e cím elmaradt), amely maga is több részből tevődik össze:

- az uralkodóház személyi-családi viszonyainak áttekintése;
- az államszervezet főbb hivatalviselőinek áttekintése;
- ismeretterjesztő (csillagászati) és szórakoztató (anekdotikus, novellisztikus) írások és/vagy
- versek;
- Bartha Boldizsár Debrecen-történetének közlése (1822-től, folytatásokban);
- *Rejtett szók* (azaz verses rejtvények);
- vásárok felsorolása;
- postautak felsorolása.

A félkövérrel megjelölt egységekben lévő szövegek azok, amelyekre a kritikai kiadásban a figyelem a szerzőség szempontjából irányult. Felvethető a kérdés, hogy a többi esetben (leszámítva Bartha Boldizsár Debrecen-történetét) vajon ki írta avagy állította össze a közleményeket, s elég kézenfekvő Fazekásra mint szerkesztőre gondolnunk, de

ezek szimpla adatszerűsége folytán mégsem tulajdonítunk nagyobb jelentőséget a jelen tudásunk szerint amúgy sem megválaszolható kérdésnek, elegendőnek ítéljük a teljes számok fakszimile közzétételét a tervezett elektronikus kiadásban (miként a *Tsillag óra* című 1826-os, döntően csak táblázatokat tartalmazó kiadvány esetében, melynek közlését a kritikai kiadás is így oldotta meg).

A félkövérrrel megjelölt egységekben lévő szövegek esetében viszont elvégzendő hitelességük vizsgálata. Ez nem egyszerű feladat, részben a már említett adathiány miatt, részben pedig mert a kiadványtípus maga hagyományosan anonim közlésekre épül, vagyis a szerzői szempont nem releváns vele kapcsolatban. A közölt versek esetében Fazekas csak 1824-től jelöli monogrammal a saját verseit, s általában teljes névvel a másoktól származót (ekkor a *Nyári esti dal* jelenik meg tőle, s Szentjóni Szabó Lászlótól pedig *A' Mohátsi Veszedelem*). A prózai írások név nélküliek, a kivételekre nézve Fazekas Fodor Gerzsonnak írott, 1826. április 22-ei levele szolgál némi információval: „A kalendáriumban talált ismertetés igaz, hogy az én munkám, de nem hiúságból bilyogoztam én azt meg, hanem irigységből, hogy másénak ne fogják, ami már ugyanazon kalendárium mottóival megtörtént.”¹¹ Fazekas itt az *Esmerkedés a' tsillagos éggel* című, az 1826-os kalendáriumban megjelent prózai írására utal, amely alatt monogram áll, s a levéllel küldte megvizsgálásra ennek folytatását, amely a következő évi kalendáriumban meg is jelent. Ugyancsak az 1826-os kötetben található az a szerkesztői jegyzet, amely utal a levélben is említett és a kötetben hátrébb kiadott két mottóversére: ezek 1819-ben és 1820-ban név nélkül, itt viszont monogrammal jelentek meg (lásd alább). Mindebből két következtetés adódik: egyrészt Fazekas a szerzőség megjelölését indoklást kívánó kivételnek tekintti a kalendárium esetében, másrészt amit megjelöl, annak szerzőségét épp ezáltal fontosnak véli hangsúlyozni.

A versek esetében mindössze egy van (a *Mesék* 1821-ből), amely jelöletlenül maradt, valamint a verses rejtvények (minden kötetben). A megjelölteket hitelesnek tekintjük, a jelöletlen 1821-es közlés esetében a szerkesztői jegyzet *logikai következtetésre* ad lehetőséget, így ezt *Feltehetően Fazekas Mihály művének* minősítjük. A minden kötetben önálló szerkezeti helyen fellelhető verses rejtvények esetében az egyetlen biztos tényből, Fazekas szerkesztő voltából adódóan éppúgy következtethetünk arra, hogy ő írta ezeket, amint arra is, hogy tevékenysége csupán az összegyűjtésre szorítkozott, hiszen az átvételek a kalendáriumok gyakorlatához tartoztak (más kiadványokban éppen ezekre a darabokra eddig nem bukkantunk rá, persze a kalendáriumok szövegszerű feltárása korántsem kielégítő). E hitelességet illető eldöntetlen helyzetre a *Bizonytalan szerzőségű mű* minősítést alkalmazzuk. Ugyanez vonatkozik mindazon név nélkül megjelent prózai szövegre is, amelyek esetében más hitelesítő forrás vagy dokumentum nem áll rendelkezésre.

1819 és 1826: [A' Debretzeni első Kalendáriomba, mellyből az időjövendölés kimaradt]

11 FMÖM II, 110.

1820 és 1826: [*A' Debretzeni Kalendárium második kiadása eleibe*]

Első kiadása alkalmával mindkét vers név nélkül jelent meg, másodjára monogrammal, amely így értelemszerűen az első közlés hitelességét is bizonyítja. A verseket az 1819-es és 1820-as évnél önállóan szükséges közölni, majd (önálló szövegforrások lévén) az 1826-os évnél is ki kell újra adni.

1821: *Mesék*

Név nélkül jelent meg a következő jegyzet kíséretében: „NB. Ezen versekbe foglaltatott négy Mesék, a' Fáy András eredeti meséiből vannak véve, mellyek Bétsben 1820-bann jöttek ki. Ki venné rossz néven? hogy **mi**, ennek a' szép lelkű Hazánkfiának kifogyhatatlan gazdag virágos kertjéből, **egy bokrétát kötöttünk**, a' magunk ízlése és a' Bokréta kötés mestersége szerént rakvänn el a' költsönözött virágokat. Nem egyébért tettük azt, hanem hogy Hazánkfijait figyelmetesekké tegyük Nemzetünknek ez új nagy kintsére.” (A kritikai kiadás a verses adaptációt a kétes hitelűek közé sorolta.)¹² Ezt a jegyzetet leginkább szerkesztői jegyzetként értelmezhetjük, s ha ez így van, akkor a félkövérrel általunk kiemelt rész alapján az állítható, hogy a szerkesztő és a szöveg szerzője azonos, vagyis Fazekas Mihály. Mivel azonban ez csak logikai következtetés, nem filológiai adat, ezért a *Feltehetően Fazekas Mihály műve* kategóriát tartjuk indokoltnak.

1824: *Nyári esti dal*

1825: *Ének a' hosszú Télhez*

A versek F. M. monogrammal jelentek meg, mindkét versnek van másik hiteles változata is.

1827: [*Aggodalom*]

A' kelleteroránn jött tsendes Esőhöz

Az egymás után közölt két vers után áll az F. M. monogram.

1828: [*Egy astronomai értekezés után*]

A' perzsa Fejedelem

Ki a' bóldog?

Az egymás után közölt három vers után áll az F. M. monogram.

1819–1828: [*Rejtett szók és találós mesék*]

¹² Uo., 130–131.

A versbe szedett találós kérdések minden kötetben fellelhetőek meghatározott szerkezeti helyen, kötetenként 4–5, összesen 48 darab jelent meg, név nélkül. Szerzőjük, mint említettük, éppúgy lehet a szerkesztő Fazekas, ahogy szerkesztő volta alapján az is elgondolható, hogy egyszerűen csak átvette ezeket valahonnan, illetve e kettő kombinációja sem lehetetlen, amint arra a kritikai kiadás is utal.¹³ Mindezek alapján a *Bizonytalan szerzőségű mű* minősítést tartjuk indokoltnak.

1.5. Utólagos publikációk

1.5.1. Ináncsi Pap Gábor, 1830

A *Koszorú* 1830. évfolyamában (65–72) Fazekas 11 költeménye jelent meg, a következő szerkesztői jegyzet kíséretében: „Néhai Fazekas Mihálynak a' Debreczeni Magyar Fűvészkönyv egyik szerzőjének 's a' Ludas Matyi írójának ezen verseit T. Ináncsi Pap Gábor Úr, kinél a' boldogúlnak több versei is vannak kéziratban, engedte közlenünk.” (72.) Erről a kéziratról, annak történetéről, vagyis hogy hogyan került Ináncsi Pap Gáborhoz, nem tudunk semmi közelebbit, a versek vagy autográf forrásból, vagy a Lovász-féle gyűjteményes kiadásból ismertek, eltéréseik csekélyek.¹⁴ Önálló szövegforrásként való közlése nem indokolt, s bizonytalan provenienciája miatt hitelesítő bizonyítékként sem használható (mert a filológiai bizonytalanságot filológiai bizonytalanságra hivatkozva próbálnánk eloszlatni).

1.5.2. Lovász Imre, 1836

Fazekas műveinek első gyűjteményes kiadása Pesten jelent meg 1836-ban, Lovász Imre ebben 64 verses művet közölt. S ezzel minden biztos filológiai adatot fel is soroltunk a kiadással kapcsolatban. Az életmű más forrásaival való összevetés során megállapíthatjuk, hogy 29 vers szövege csak innen ismeretes, ehhez jön még három töredékes autográf kéziratban fennmaradt vers megőrzött teljes szövege (*Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok*, *Az én kis kertem*, *Szükségben segítség*), valamint másik három, amely az egyébként teljes autográfhoz képest jelentősen eltérő szövegállapotot tartalmaz (*Csonkai neve napjára*, *A' tavaszhoz*, *A' szerentsés történet*). A 29-ből négy esetében egyértelműen bizonyítható, hogy Fazekas művéről van szó, mert kettő címe őrszóként szerepel az *Aprótseprőségekben* (*Egy férje elestén kesergő özvegy*, [*Mint mikor a' nap...*]), egy szövegszerűen utal erre a nem mindennapos címre (*Az én poézisom*), egy pedig több ponton szoros kapcsolatba hozható az életmű (és ebben az esetben kivételesen az életrajz) filológiai hiteles vonatkozásaival (*Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok*). A többinél – ezek felsorolását lásd a 4. alfejezet táblázatában – legfeljebb egy-egy másolat, kései feljegyzés tanúságára hagyatkozhatnánk, ha ezt önmagában elégségesnek tartanánk.

¹³ Uo. 252.

¹⁴ FMÖM I. 185, 187–188.

A maradék 25 vers a kötet anyagának 40%-a, a teljes költői életmű ismert szövegforrásainak pedig kb. a negyede, vagyis nagy tétellel bír ezek hitelességének bizonyítása vagy megcáfolása.

A kritikai kiadás nagy gondossággal vizsgálta a kötet anyagát, érveléséből csak az életrajzra és a szórványos szövegpárhuzamokra vonatkozó részeket (az utolsó, E pontban felsoroltakat)¹⁵ nem tekintjük megfontolhatóknak. A leginkább adatszerű és transzparens a Lovász-kiadás szövegállapotainak összevetése más ismert szövegforrásokéval: ezek alapján az állapítható meg, hogy csekélyek az eltérései az autográf forrásokhoz képest, s több esetben is az autográfok javítás előtti szövegállapotával mutat egyezést a kiadás. Mindebből arra vonatkozó következtetést ugyan nem mernénk levonni, hogy milyen lehetett Lovász kiadásának a forrása, azt viszont megállapíthatjuk, hogy az összevethető források e kiadást hiteles szövegűnek mutatják. Megfontolandónak tartjuk a kritikai kiadás egy másik érvét is, mely szerint „egyetlen benne közölt versről sem mutatta ki a filológia, hogy nem Fazekas műve”, míg pl. Mátray Lajos 1888-as közlésének nagy részéről egy éven belül megtörtént ez. A kritikai kiadás tehát egyszerre *analógiásan* (vagyis a kötet egy részére vonatkozó bizonyítás alapján) és *negatív*e (vagyis a cáfolat teljes hiánya alapján) ítélve a kötet egészét hitelesnek tekinti. Ennél az érvelésnél ma sem tudunk mást, többet, jobbat felsorakoztatni. Ezek alapján magunk is úgy gondoljuk, hogy a csak Lovász kiadásából ismert 26 vers is valószínűleg Fazekas műve, de ez a 'valószínűleg' nem hagyható el a meghatározásból, s nem szorítható háttérbe a közlés során sem: e műveket a *Feltehetően Fazekas Mihály művei* kategóriájába sorolva, az életmű kétségektől mentesen hiteles részétől elkülönítve kell közölni.

1.5.3. Mátray Lajos, 1888

A *Fazekas Mihály élete és munkái* című könyvében Mátray Lajos sok ismeretlennek vélt Fazekas-művet adott ki. Ez heves kritikai visszhangot és elutasítást váltott ki, minderről részletesen beszámol a kritikai kiadás,¹⁶ amely összefoglalásul megállapítja, hogy a közöltek közül mindössze egy vers bizonyosan a Fazekasé (*Az öröm tündérsége*). Egy másikat (*Diószegi Juliannának*) kétes hitelűként felvesz kiadásba, azzal érvelvén, hogy a Fazekas unokahúgának szóló verset a családi kapcsolat miatt írhatta Fazekas, de ez feltétlen bizonyítékot nem jelent, s Mátray közlésének általános megbízhatatlansága egyébként is óvatosságra ösztönöz. A kritikai kiadás érvelését elfogadva a verset *kétes hitelűnek* tekintjük.

2. A kéziratos szövegforrások áttekintése

¹⁵ Uo., 186–187.

¹⁶ Uo., 194.

2.1. Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, Debrecen

A kéziratos szövegforrások legnagyobb része az ún. Kátai-hagyatékban található, melynek minden darabja kétségtelenül autográf.¹⁷ A források között vannak szövegcsoporthoz és önálló kéziratok is, ez utóbbiak egy része prózai műveket és iratokat tartalmaz, melyek leírásától most eltekintünk, adataik megtalálhatóak a kritikai kiadásban, érdemi kérdéseket nem vetnek fel. A csoportos kéziratok azonban részben hiányosan vannak leírva (pl. az oldalszámok nincsenek feltüntetve), részben több vonatkozásban újraértelmezésre szorulnak, áttekintésünket ezekkel kezdjük. A gyűjteményi jelzetek későbbiek a kritikai kiadás megjelenési idejénél, így abban nem szerepelhettek, ezért megadjuk a kötetben használt azonosítókat is (a Kátai-hagyaték leírása az I. pontban található, egyes részei A–J betűkkel különülnek el). A szögletes zárójelben közölt címet mi adtuk, a többi Fazekastól származik.

2.1.1. *Aprótseprőségek*

K. X. 75. 104. 3. (I/A.)

A Kátai-hagyaték legnagyobb egysége, összetartozását az azonos méretű és minőségű papír, a tinta színe és az íráskép egyértelműen bizonyítja. Több csomó és töredécsomó alkotja (ugyanilyen kézirategységek találhatók a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában is, leírásukat lásd ott). Egy *csomó* két egymásba hajtott ívből áll (melyek lehet, hogy korábban maguk is egybetartoztak, s csak utóbb lettek középen szétvágva). Az ívek fekvő tájolásúak, méretük 340×210 mm, félbe vannak hajtva, így két *lapot* képeznek, melyek állóak, méretük 170×210 mm. A lapok értelem szerűen két *oldalt* kínálnak felhasználásra, így egy ív négy oldal, az *egymásba hajtott* két ívből álló csomó pedig nyolc. Kétféle számozás található rajtuk: a tinta színével megegyező autográf *csomószámozás* a csomók első oldalának jobb felső sarkában, de nem mindenütt, csak hat csomón, valamint ceruzás *lapszámozás*. Ez utóbbi a hagyaték rendezőjétől, S. Szabó Józseftől származik,¹⁸ amint valószínűleg a versek néhol található ceruzás áthúzásai és a Lovász Imre 1836-os kiadásának oldalszámaira vonatkozó bejegyzések is. Az egyes lapok alján őrszavak mutatják a kézirat belső sorrendjét, a táblázatban csak abban az esetben tüntettünk fel őrszót, ha nincs annak megfelelő kéziratlap, s így az őrszó a folytonosság megszakadását tanúsítja. Az *oldalszámozást* mi vezettük be, elhatárolván a többitől az összetartozó csomókat mint közlés egységeket.

¹⁷ Erről lásd *uo.*, 181–182.

¹⁸ *Uo.*, 182.

számozás			verscím	őrszó
csomó	lap	oldal		
1.	1a	1	[címlap, csak cím:] APRÓTSEPRŐSÉGEK.	
	1b	2	(üres)	
	2a	3	Ajanló Vers	
	2b	4	(üres)	
	3a-4a	5-7	Ruszánda Moldvai Szép.	
	4b	8	Más [A' tsermelyhez]	
2.	5ab	9-10	(folyt.)	
	5b-6a	10-11	Más. [Még gyertyám el nem oltottam...]	
	6b-8b	12-16	Danaë	
3.	9ab	17-18	(folyt.)	
	9b-11a	18-21	Az érzékenységek énekbenn	
	11a-12b	21-24	Az öröm tündérsége	
	12b	24		Egy Férje [cím]
-	13ab	1-2	Títire! e' terepéj... [Vergilius I. eklogája]	
4.	14ab	3-4	(folyt.)	
	15a-16a	5-7	A' meg égett nagy Templom falai közt serkent gondolatok.	
	16ab	7-8	A' Gratiákhöz	
	16b-17a	8-9	Vitéz Csokonay Mihálynak Mihály napra.	
	17b	10	A' szerentsés történet [Mit látok óh szent Istenek...]	
	17b	10		Szökdétselő [sor]
8.	18ab	1-2	A' Télhez.	
	18b-19a	2-3	Az első olvasztó szellőhöz.	
	19a-20a	3-5	A' Tavaszhoz estendénn	
	20a-21b	5-8	Az én kis kertem [az eleje]	
9.	22ab	9-10	(folyt.) [az eleje]	
	22b	10		'S át- [sor]
	-	11-14	(hiányzó ív)	
	23ab	15-16	Az én kis kertem [a vége]	
	23b	16	Szükségbenn segítség [az első két szakasz]	
	23b	16		De azt [sor]

számozás		verscím		őrszó
–	24a	1	Oh Kannibálok... [Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok című vers vége]	
	24a–25b	1–4	Vég bútsú Amelitől	
	25b	4		Mint mikor [cím]

A kézirategységre vonatkozó megállapítások:

– Az *eredeti lejegyzési réteg* autográf tisztázat, amely mint a cím, a tagolás és az *Ajánló Vers* mutatja, gyűjteményes összeírásnak készült.

– Az eredeti lejegyzésen *azonos színű tintával és írásképpel javítások* történtek, ezek kisebbik része egyértelműen lejegyzés közbeni javítás, nagyobb része utólagos korrekció. Az 5b oldalon a versvégződés áthúzogatas utáni többszöri átírása elfoglalja az oldal teljes jobb szélét a soron következő vers mellett is, ez az egyetlen ilyen méretű szövegjavítás.

– A 8–9. csomóban a lejegyzés tintájánál *világosabb tintával kisebb korrekciók* történtek.

– Az eredeti lejegyzés csomókon átívelő, a *versek sorrendjét* következetesen alkalmazott őrszavazás mutatja. Ezek öt helyen mutatják a kézirategység belső folytonosságának megszakadását, egyszer csomón belül verset vágva ketté (itt egy teljes belső ív hiányzik ugyanazon vers szövegével), négyszer a csomó végén (kétszer itt is verset vágva el).

– Az eredeti lejegyzéssel azonos tintájú és írásképpű *csomószámozás* kilenc csomót, azaz 72 oldalt foglal egy kézirategységbe, melyek közül ma már csak az 1–4. és 8–9. egységek lelhetőek fel, s a kilencedikből hiányzik az egyik ív (44 oldal). Van viszont további egy ív és egy félív (azaz 4 és 2 oldal), amelyeken nincs csomószám, összesen tehát 50 oldal maradt fenn itt.

A probléma:

A kézirategység értelmezésében a fő problémát az jelenti, hogy a csomók őrszavak által jelzett sorrendje egy ponton nem egyezik a csomószámozásból adódó sorrenddel: az 1–3. és a 8–9. csomókon belül a folytonosság töretlen, és egybehangzik az őrszavakkal, a 4. csomó azonban nem a 3. végén álló őrszóval indul, s nincs is annak megfelelő az egész kézirategységben. A 3. csomó őrszava szerint az *Egy férje elestén kesergő özvegy* című vers következett, a 4. csomó *Vergilius I. eklogájának* fordításával indul, a vers közepén. Bonyolítja a helyzetet, hogy a Vergilius-fordítás eleje megtalálható a kézirategységben az említett számozás nélküli félíven, vonalakkal egyértelműen jelölve illeszkedését a 4. csomó elé, de a csomószám nem ezen van.

A kritikai kiadás a csomó leírása során jelezte a problémát, beillesztette a helyére a számozás nélküli félívet, valamint még a teljes ívet is, a versek tartalmából kiindulva, életrajzi megfontolásból („valószínűbb, hogy a 3. és 4. csomó között helyezkedett el,

vagy legalábbis oda toldotta be utóbb Fazekas”).¹⁹ Ez azonban nem lehetett így sem eredetileg, sem utólagosan. A félív mindenképpen egy csomó külső íve kellett legyen, mert csak úgy folytatódhat egy másik csomóban, ha a vers (a Vergilius-fordítás) eleje az előző csomó végén helyezkedik el, ebben az esetben a csomó 7–8. oldalán, ami a két ív közül a külső ív második lapja. A teljes ív viszont csak belső ív lehetett, mert a rajta található vers, a *Vég bútsú Amelitől* folytonos. Egy külső és egy belső ív persze összeillik, de nem ebben az esetben, mert a belső ív végén a *Mint mikor* őrszó áll, ennek kellett következnie a csomó külső ívének utolsó két oldalán, ezzel szemben a fennmaradt külső ívfélen a Vergilius-fordítás kezdődik. A számozás nélküli teljes ív tehát nem illeszthető be a 3. és a 4. csomó közé, és egyáltalán sehova az ismert kéziratregységen belül, noha hozzátartozása egyértelmű.

Következtetések:

– A félív helyét tehát maga Fazekas jelölte meg, a 4. csomó elé illesztve azt. A 3. és a 4. csomó közötti folytonosság azonban ettől nem állt helyre, így ellentmondás van az őrszavakból kitetsző sorrend és a csomószámozásban testet öltő sorrend között. Ez azt is jelenti, hogy az eredeti lejegyzésen utóbb szerkezeti átalakításnak is történnie kellett, s csak ezt követhette a csomószámozás, bármennyire is az eredeti lejegyzés írásképet mutatja.

– Az átrendezés ténye és az eredeti lejegyzésen végrehajtott javítások együttesen arra vallanak, hogy az eredetileg gyűjteményes tisztázatnak indult kéziratregység utóbb munkapéldánnyá alakult át, amely szerkezeti nem volt koherens. Mai töredékessége tehát nemcsak amiatt állt elő, hogy az utókorban elvesztek egyes egységei.

– Hogy az autográf korrekciók és átrendezések munkafázisa időben hogyan viszonyulhatott az eredeti lejegyzéshez, nem állapítható meg hitelesen. Mivel a tinta színe és az írásképek nagyon hasonló mindkét elkülöníthető fázisban, feltételezhetjük, hogy a lejegyzés után nem sokkal később történtek a korrekciók és az átrendezések, de ez csupán feltételezés.

– A szövegközlés során tehát explicitté kell tenni az összetartozó szövegcsoporthoz belső szakadásait, valamint a szövegen utólag végrehajtott javításoknak is elkülönítetten kell megjelenniük.

2.1.2. [Anakreóni dalok rongált csomója]

K. X. 75. 105. 4. és 10. (I/E.)

A két jelzeten található két ív eredetileg egy csomót alkotott, összetartozásukra kéziratári jegyzet és a kritikai kiadás is utal. Mindkettő 100×245 mm méretű, álló tájolású, azonos minőségű papír, melyek egymásba voltak hajtva. Számozás nincs a csomóban, de a *Jó a' bor* című vers elhelyezkedéséből megállapítható, hogy a 10. jelzetű a külső, a 4. jelzetű a belső ív. A 4. jelzetű ív rongált, a csomóba illesztve értett jobb fele középtől felfelé ki van szakítva. A csomó 3 anakreóni dalt tartalmaz, az első és a harmadik

¹⁹ Uo.

zárlata önálló versként szerepel a másik két anakreóni verseket tartalmazó csomóban.

ív	az ív lapjai	a csomó oldalai	cím
105. 10.	1a	1	Édes Druzsám
	1b	2	Jó a' bor
105. 4.	1a	3	(folyt)
	1b	4	A' sok baj
105. 4.	2a	5	(felső része ki van tépve) (a szakadásnál sorkezdett, majd címkezdett: Édes, alatta üres)
	2b	6	(felső része ki van tépve)
105. 10.	2a	7	(üres)
	2b	8	(üres)

2.1.3. [Anakreóni dalok csomója]

K. X. 75. 105. 7. és 8. (I/C.)

A két jelzeten található két ív eredetileg egy csomót alkotott, összetartozásukra kéziratári jegyzet és a kritikai kiadás is utal. Mindkettő 100×245 mm méretű, álló tájolású, azonos minőségű papír, melyek egymásba voltak hajtvva. Bár méretük azonos a rongált csomó méretével, a papír minősége különböző, az előbbi világosabb színű és vékonyabb, ez némileg sötétebb és durvább tapintású. Számozás nincs a csomóban, de *Az új bor* és a *Tzitzázás* című versek elhelyezkedéséből megállapítható, hogy a 7. jelzetű a külső, a 8. jelzetű a belső ív. A csomó 7 anakreóni dalt tartalmaz, az első és a harmadik azok az önálló versek, melyek az előző csomóban verszárlatként szerepeltek, az első öt pedig a következő csomó teljes versanyaga.

ív	az ív lapjai	a csomó oldalai	cím
105. 7.	1a	1	Az élet [Rövid egy nap...]
		1	A' kölcsönadott gyümölcs
	1b	2	Az élet [Fiúk örömbe töltjük...]
		2	Az új bor
105. 8.	1a	3	(folyt.)
		3	Tzitzázás
	1b	4	(folyt.)

ív	az ív lapjai	a csomó oldalai	cím
		4	Szívem, eszem
105. 8.	2a	5	Jó bor szép szem
	2b	6	(üres)
105. 7.	2a	7	(üres)
	2b	8	(üres)

2.1.4. *Anakreonkák*

K. X. 75. 105. 9. (I/D.)

Az *Anakreonkák* autográf címet viselő csomót az előző csomókénál némileg kisebb, 85×212 mm méretű, álló tájolású két ív alkotja, melyek egymásba vannak hajtva. Valójában ezek jelenleg is egyetlen ívet alkotnak, mert a felső éleknél egy kis részen még nem lettek szétvágva. Az ívméret tehát 85×424 mm, amely középen össze lett hajtva, s majdnem teljesen ketté is vágták önálló ívekre (A-val és B-vel jelöljük ezeket). A csomóban lévő 5 anakreóni dal megfeleltethető az előző csomó első öt versével.

ív	az ív lapjai	a csomó oldalai	cím
105. 9./A	1a	1	[Az élet (Rövid egy nap...)]
			[Az élet (Fiúk örömbe töltjük...)]
	1b	2–	[Tzitzázás]
105. 9./B	1a	–3	(folyt.)
		3	A' zsendülő leány
	1b	4	[Az új bor]
105. 9./B	2a	5	(üres)
	2b	6	(üres)
105. 9./A	2a	7	(üres)
	2b	8	(üres)

2.1.5. *Cs. et F.*

K. X. 75. 104. 1. (I/C.)

Önálló autográf tisztázat. Az egyetlen hosszabb verset tartalmazó kéziratcsomó a többinél nagyobb méretű (196×255 mm), 3 ívből, így 6 lapból, 12 oldalból áll, s cérnával középen a hajtásnál össze van fűzve, benne S. Szabó József ceruzás lapszámozása talál-

ható. A címlapon csak a cím áll, ennek, valamint az utolsó lapnak a hátoldala üres (1b, 6b). A vers másolata az akadémiai kéziratárban található (M. Irod. Lev. 4r. 379., 21–24),²⁰ melynek nincs forrásértéke, közlése az autográf mellett indokolatlan.

2.1.6. [A magahitt kalmár]

K. X. 75. 105. 5–6. (I/J.)

Önálló autográf fogalmazvány, nagyon sok javítással. Az egyetlen hosszabb verset tartalmazó kéziratcsomó egy 237×370 mm és egy 253×402 mm méretű, álló tájolású, félbehajtott és egymás után helyezett ívből (5.) és egy 125×200 mm méretű félívből (6.) áll, amint a kéziratári jegyzet is jelzi. Eredeti számozása nincs, sorrendjét utólagos ceruzás számok mutatják a hasábok tetején. Címet sem tartalmaz, a hagyományossá vált címet vettük át, amely S. Szabó József első közléséből származik.²¹

2.1.7. [Húsvét napjától...]

K. X. 75. 105. 1. [I/G.]

Önálló autográf fogalmazvány. Az önálló lap 195×245 mm méretű, álló, rajta cím nélküli szöveg. A kritikai kiadás a vegyes munkák között közölte,²² de mivel a bevezető egy mondat után kétszer hét disztichon következik, a költemények közé kell sorolnunk.

2.2. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára

2.2.1. A' meg elégedés

R 257. 1.

Autográf tisztázat, néhány javítással, egy félbehajtott íven. A papír mérete, minősége, valamint az íráskép mindenben megegyezik az *Aprótseprőségek* csomóival, így lehetséges, hogy eredetileg ahhoz a kéziratgyűjteményhez tartozott, az egyik onnan most hiányzó csomó belső íveként. Minthogy azonban számozás nincs az íven, és az utolsó oldalon az alsó lapfél szabad (tehát kerülhetett volna oda folytatólagosan szöveg), nem állíthatjuk bizonyosan, hogy belső ív volt, elképzelhetjük önálló ívként is, ahogy most létezik. A papír mérete, minősége és az íráskép alapján azonban a genetikus kapcsolat az *Aprótseprőségek* csomóival mégis igazolható.

20 Jegyzetben közli uo., 249–252.

21 A hitelességről a 19. század végén folyt, mára okafogyottá vált vita ismertetését lásd uo., 272–273.

22 FMÖM II, 87.

2.2.2. *A' tavasz eleje*

R 257. 2.

Autográf fogalmazvány, két csomóban, 14 oldalon. A papír mérete, minősége, valamint az íráskép megegyezik az *Aprótseprőségek* csomóival, melyekhez hasonlóan ezek is két-két egymásba hajtott ívből állnak. Mivel azonban e kézirat egység fogalmazvány, a feltételezhető genetikus kapcsolat ellenére sem igen lehetett szerves része az *Aprótseprőségek*nek. Erre utal az is, hogy a prózai szövegbe illesztett négy vers közül három megtalálható e gyűjteményes összeírásban (s akár a negyedik is ott lehetett, hiszen ma már hiányzik több csomó). A kritikai kiadásban a prózai művek között szerepel, de a prózába szervesen illeszkedő versek miatt szükséges a teljes szövegegységet szerepeltetni a költemények között, nem is szólva arról, hogy a korszak sajátos szöveg-típusát, az ún. költői prózát képviseli.

2.3. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen

2.3.1. [*Óh mely nagy...*]

I. 4c. 1. fond

Önálló autográf kézirat, 110×170 mm méretű, ketté hajtott lap, nagyobb papírlapból letépvé. Az első három oldalon egy-egy versszak, az utolsón különféle számítások. Az énekeskönyv kéziratait tartalmazó fondban található, az első oldal alján a szerkesztő, Benedek Mihály rájegyzése: „Eskütt Fazekas Mihály”. Megtalálta és először kiadta Fekete Csaba.²³

2.4. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára, Budapest

2.4.1. [*Ama' nemzetek vérében...*]

K 3/38

Fazekas levele Csokonainak, 1802. február 17., önálló autográf tisztázat, félbehajtott ív egyik felén két oldalon a verses levél, a másik ívfél külső oldalán címzés és pecsétnyom.

2.4.2. *Köszöntő versek*

K 3/37

Fazekas verses névnap-i köszöntője Csokonainak, 1802. szeptember 18., önálló autográf tisztázat, szerző és dátum nélkül, ezeket Csokonai jegyezte az üresen maradt ívfél egyik oldalára.

²³ FEKETE Csaba, „Paralipomena avagy elvetett énekek”, in *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, 21–62 (Budapest–Piliscsaba: PPKE, 2011).

2.4.3. Csokonay Vitéz Mihályhoz

K 3/83

A kritikai kiadásban nem szerepel, Vargha Balázs fedezte fel és adta ki, először az *Élet és Irodalom* 1959. június 12-ei számában, majd tudományos publikációként a *Csokonai emlékekben*.²⁴ Két ív egymásba hajtva, szöveg az első négy oldalon található folytatólágosan, a másik négy oldal üres. Az első két darab Kováts Sámuel latin és magyar nyelvű verse Csokonai halálára, ezeket követi a 3–4. oldalon a Fazekasnak tulajdonított, Csokonaihoz szóló vers, név nélkül. A kézirat a *Magyar Kurir* 1805. március 29-ei számának *IV. Tóldaléka* alapján készült, az első kettő és az utolsó vers másolata az 1–2. és a 7–8. oldalakról. A 3–4. oldalon Szabó Mihály, a 4–5. oldalon Veres András, a 6–7. oldalon Illei Takács Károly Csokonai halálára írott versei állnak, ezekre még utalás sincs a kéziratban (lemásolásukra a hely rendelkezésre állott a csomó második felében). A kézirat vizsgálatunk szerint, szemben Vargha Balázs részletesen nem indokolt állításával, nem Fazekas kézírása (Julow Viktor, mikor újabb kiadásába felvette a költeményt, a jegyzetben a kézírás hitelességének kérdését nem vizsgálta, s nem is említette). Az akadémiai kézirat más, ugyanebben az időkörben keletkezett, bizonyosan autográf kéziratokkal (lásd a következő két kéziratot, valamint a jóval hosszabb Cs. *et F.* kéziratát) összevetve következetes eltéréseket mutat több írássajátosságot illetően is:

– az akadémiai kézirat egyáltalán nem használ aposztrófot az *a* névelő után, az autográfokban ez következetesen szerepel;

– Fazekas az *sz* jelölésére az autográf kéziratokban két betűjelet használ (*β* és *sz*, lásd részletesen a 3.1.3. pontot), a kérdéses akadémiai kéziratban csak *sz* szerepel, s ennek az írásmódja is karakteresen eltér az autográfokétól, melyekben a *s* másfélszerkétszer magasabb, mint a *z* (a másik esetben a két betűjegy egyforma magasságú);

– a *d* betű szára a kérdéses akadémiai kéziratban balra hajol és nem hurkolódik, az autográfokban hurkot képezve átköt a következő betűhöz, azaz jobbra hajol;

– az autográfok következetesen alkalmazott központosásával szemben a kérdéses kéziratban igen gyér a központosítás;

– a kérdéses kézirat igen következetlen és hiányos a magánhangzók hosszúságának jelölésében, különösen szóvégeken, ami az autográfokat egyáltalán nem jellemzi.

Mindezek alapján meglehetősen bizonyossággal állítjuk, hogy a *Magyar Kurir Tóldalékának* másolata nem Fazekas kézírásával készült.

Ezzel viszont a vers hitelességére vonatkozó leglényegesebb, mondhatni egyetlen bizonyíték veszett el, mert a szóban forgó, Csokonait köszöntő versről semmit nem tudunk, azt sem, hogy hogyan került a *Tóldalékba* a költőt búcsúztató versek mellé egy, még annak életében készült köszöntővers. Természetesen nem lehet egészen kizárni Fazekas szerzőségét sem, de tisztában kell lennünk, hogy erre valójában semmi nem utal.

²⁴ *Csokonai emlékek*, összeáll. VARGHA Balázs, A magyar irodalomtörténetírás forrásai (Budapest: MTA, 1960), 121–122, 569.

Mindezek alapján a *kétes hitelű* minősítést alkalmazzuk a vers kézirat és nyomtatott változatára egyaránt.

2.4.4. V. Csokonai Mihály Ur halálára.

M. Irod Lev. 4r. 27.

Egy lapnyi önálló autográf kézirat, aláírással és 1805. január 28-ai dátummal. Kazinczy hagyatékában maradt fenn. A jelen vers szövege jelent meg a *Magyar Kurir* 1805. február 19-ei számában, Kazinczy nekrológiájában (lásd az 1.1.3. pontot).

2.4.5. [*Hát tsakugyan nem igaz...*]

M. Irod Lev. 4r. 27.

Egy lapnyi önálló autográf kézirat, Kazinczy lányának születésére készült köszöntővers, 1805. augusztus 20-ai keltezéssel, hátoldalán címzés és pecsét, vagyis elküldött levél volt. Kazinczy hagyatékában maradt fenn.

2.5. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

2.5.1. *Pasquilus in Wolfgangum Ibrányi*, 1815

Oct. Hung. 350., 31a–b.

Felhasználói másolat, az 1802^k *Eszendőbeli Országgyűlésen költt Pásquilusok* című kötet végén lejegyezve, a piros ceruzás számozás szerinti 31a–b lapon. A kötet Téglás J. Béla közlése szerint Nagy Gábor gyűjteményéből került az OSZK anyagába.²⁵ A verset tartalmazó lap előtti oldalon e megjegyzés olvasható: „Néhai Fazekas Mihály Pasqvinusa Néhai Ibrányi Farkasra, ki Debreczen Várossának, mellynek czimere bárány, Királyi Comissáriusa vólt, 's meghólt 1815.” A kézírást összevetettük a Csokonai-hagyatékban található *Nagy Gábor-gyűjteménnyel* (OSZK, Fol. Hung. 893.): igen valószínűnek tűnik, hogy azonos a kézírás, s az eredeti oldalszámozás (895–896) szintén nagyon hasonló, mindez megerősíti Téglás J. Béla közlését. Az a tény, hogy minden bizonnyal Nagy Gábor gyűjteménye volt a kézirat forrása, a hitelességet erősíti, viszont gyengíti azt, hogy ugyanez a szöveg egészen mostanáig Kazinczy művei között is szerepelt.²⁶ A jelen verset a *Bizonytalan szerzőségű művek* közé soroljuk.

25 TÉGLÁS Jenő Béla, *A történeti pasquilus a magyar irodalomban*, Értekezések a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből 7 (Szeged: 1928), 196.

26 Lásd erről részletesen KazKölt II, 13, 903.

2.6. Egyetemi Könyvtár, Prága

2.6.1. *Mundus vult decipi, decipiatur ergo*

Kubelík (Széll) Gyűjtemény, 90. kötet, *Balogh Péter-gyűjtemény*
(Mikrofilmen: MTA KIK A 161/VII.)

Felhasználói másolat, amely a szöveg végén Fazekast jelöli meg szerzőként. A kritikai kiadásban nem szerepel, Szilágyi Ferenc fedezte fel és adta ki először.²⁷ A vers hitelessége mellett felsorakoztatott, főleg tartalmi és stiláris érvek nem tekinthetők szigorú értelemben véve filológiai adatnak, így a verset a *Bizonytalan szerzőségű művek* közé kell sorolnunk.

3. Szövegforrások és szövegidentitások kronológiája

3.1. Szövegforrások

3.1.1. Nyomtatványok

A nyomtatott szövegforrások nagy része egyáltalán nem vet fel kronológiai kérdéseket. A hírlapok számai napra pontos dátummal vannak ellátva, a *Lúdas Matyi* két kiadásának megjelenési éve ugyancsak ismert. Az énekeskönyv első kiadása 1808-ban jelent meg, ennek szerkesztési munkálatai azonban 1806 nyarán lezárultak (a *Tudósítás* augusztus 24-ei keltezésű),²⁸ így a szövegállapot/szövegforrás pontos meghatározása: 1806/1808. A *Hébe* almanach 1825. évi kötete az előző év októberében megjelent, s Kazinczy saját verseiről tudjuk, hogy azok kézhezvételét a szerkesztő, Igaz Sámuel már 1824. április 9-én visszaigazolta.²⁹ Fazekas versének küldéséről nem maradt fenn adat, de a forrás szövegállapota az ismert tények alapján is 1824-re datálható. A *Debreczeni Magyar Kalendárium* esetében mindössze egy csillagászati témájú prózai írás esetében tudjuk dokumentálni, hogy a megjelenés éve előtt már készen volt, legalább első változatban (lásd Fazekas Fodor Gerzsonnak írott levelét, amelyben véleményt kér erről).³⁰ A *Kalendárium* adott évre szóló kötete, ahogy az évkönyvek esetében általában szokásos volt, még az előző évben elkészült, ezt ebben az esetben az 1820-as évek második feléből származó kötetekbe nyomtatott imprimatúra is bizonyítja, amely rendszerint előző év júniusi dátumot visel. A közlemények szövegállapotának keltezése így mindig a kötet évszáma előtti év. Az utólagos publikációk esetében a forrás keletkezési ideje mindig a megjelenés dátuma, a megőrzött szövegállapotokra nézve azonban semmilyen adattal nem rendelkezünk, keletkezési idejüket így nem tudjuk megadni.

27 SZILÁGYI Ferenc, „Fazekas Mihály ismeretlen verse”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 74–79.

28 FMÖM I, 254.

29 KazKölt II, 419.

30 FMÖM II, 110.

3.1.2. Önálló kéziratok

Az akadémiai kéziratok közül négy pontosan datált, az ötödik hírlapi közlésről készült nem autográf másolat, keletkezési idejét ehhez képest tudjuk megadni. A Déri Múzeum Irodalmi Gyűjteményének két önálló kézírata a kritikai kiadás szerint feltehetően a *Kalendáriommal* összefüggésben keletkezett.³¹ Ezt elfogadhatjuk, de nehezen védhető az az érvelés, hogy mivel nem jelentek meg a kalendáriumban, ezért 1827 végén vagy 1828 elején készültek; annak, hogy nem jelentek meg a kalendáriumban, egyéb okai is lehettek. Mindkettő esetében hozzátétőleges pontosságú keltezésre van lehetőség: a [*Húsvét napjától...*] 1819 után (a kalendárium első kötetének megjelenése alapján), [*A magahitt kalmár*] 1822 után (az adaptáció forrásául szolgáló mű megjelenési éve alapján). A két másolat egyike, az Ibrányi Farkas-pasquillus utólagos bejegyzés egy másolatgyűjteménybe, a hozzá kapcsolódó, nem a lejegyzéssel egyidejű jegyzet „néhai Fazekas Mihály”-t említi, de ez alapján nem tudjuk sem a szövegállapot, sem a lejegyzés keletkezési idejét meghatározni. A prágai *Balogh Péter-gyűjteményben* található vers egy 1838-as kötődésű szöveg után áll, tehát lejegyzése ez utánra tehető, a szövegállapot keletkezési idejére nézve azonban semmi adattal nem rendelkezünk.

3.1.3. Kéziratos szövegcsoportok

Az *Aprótseprőségek* egységeinek keletkezése genetikus csoportjellemzőik alapján közösen adható meg, s hozzájuk kapcsolhatjuk ugyanezen jellemzők alapján a Református Kollégium Nagykönyvtárában található két kéziratot is. A csomók összeírásának kezdő időpontja nem lehet korábbi, mint a legkésőbbi ismert keletkezési idejű vers dátuma, ez esetünkben a *Vitéz Csokonay Mihálynak Mihály napra* című vers 1802. szeptember 18-ai dátuma. Egybeesik ezzel, hogy ugyanebben a csomóban szerepel a debreceni Nagytemplom 1802. június 11-ei leégéséről írott vers, valamint az [*Anakreoni dalok rongált csomójá*]-ban található *Édes Druszám* az 1802. december 28-án meghalt Kondé Miklós halálát említi. Mindezek szerint az *Aprótseprőségek* lejegyzésének kezdő időpontja az 1803– formulával adható meg.

A másik határoló időpont kijelöléséhez nem rendelkezünk szigorú értelemben vett filológiai adattal, mindössze három valószínűsítő körülményt sorakoztathatunk fel. A Kerkes Ferenchez szóló, 1815. november 24-ei levélben a *Lúdas Matyi* megírására visszaemlékezvén írja Fazekas, hogy „már akkor [1805-ben] minden figyelmemet a fák, fűvek, és virágok vonták magokra egész 1807-ig”,³² ezért nem javítgatta át művét Kazinczy tanácsai alapján. Ez némiképp általánosabban a költői működés felfüggesztéseként is érthető. Erre utal explicite egy másik levele, melyet Kazinczyhoz írt 1806. szeptember 23-án: „Én is írtam valaha verseket, de megesmérvén az emberséges emberek kríziseiből hogy nem poetának születtem, letettem rólla”.³³ Fazekas 1805 elején Csokonai halálára

31 FMÖM I, 272–273, II, 237.

32 FMÖM II, 97.

33 Uo., 94.

írt verseket, nyáron Kazinczy lányának születésére, majd 1806 nyara előtt az új református énekeskönyvbe egy éneket, többet és mást nem ismerünk.

Hogy mennyire lehet és kell komolyan venni az ilyen szerzői végső búcsúkat, az nyilván erősen kérdéses, de kétségtelen, hogy e két levéladat összhangban van, s a költői tevékenység 1805 körüli elakadására/felfüggesztésére vagy valami ilyesmire látszik utalni, amivel nem nagyon hozható összhangba a versek gyűjteményes összeírása, amit az *Aprótseprőségek* egyértelműen reprezentál. A felemlíthető harmadik körülmény a kritikai kiadás írássajátosságot érintő meglátása (ez esetben konkrét írásképi jellemzőről van szó, nem általában vett helyesírási szokásokról). Fazekas az sz betűt kétféleképpen jelöli, s ebben 1806–1808 között jól látható változás áll be, amit a kritikai kiadás számszerűen dokumentál.³⁴ Az *Aprótseprőségek* betűhasználata (β) a korábbi, tehát 1806–1808 előtti írásmódot követi.

Az említett három körülmény egyaránt 1805–1806 egyfajta határpontként értelmezhetőségére utal, amit e gyűjteményes összeírásnak logikailag meg kellett előznie, vagyis a záró dátum 1804 lehet. Mivel azonban a felsorakoztatott három körülmény nem szigorúan vett filológiai adat, a következtetésként levont datálás bizonytalanságát jeleznünk kell: ?1804. Kérdés, hogy akkor nem inkább a legalább hozzávetőleges bizonyossággal megadható 1803– keltezés mellett kellene-e maradnunk. Két ok miatt mégsem ezt választottuk: egyrészt mert az így megadható időszakasz túlzottan nagy és így erősen hozzávetőleges, másrészt ez praktikusán nem is lenne használható a csomók másként nem datálható verseinek keltezésében, lévén hogy az '1803 után' időben előre nyitott, míg a versek datálása csakis 'előtt' típusú lehet (azaz időben hátrafelé nyitott). Az *Aprótseprőségek* csomóinak megállapított keletkezési dátuma tehát: 1803–?1804.

Ezt a datálást elfogadjuk a három anakreóni verscsomó keletkezési idejeként is. A kezdő időpont kapcsán említettük az egyik vers 1802. december 28-ai dátumát, a záró időpont bizonytalan meghatározását indokló körülmények pedig változtatás nélkül érvényesek e csomókra is. E csomók belső sorrendjét alapvetően a mindhárom csomóban szereplő két vers szövegállapotainak összevetésével határozhatjuk meg. Éppen az említett dátumhoz köthető *Édes Druszám* az egyik, amelynek 23–30. sorai önállósultak, s [*Az élet (Rövid egy nap...)*] című vers lett belőlük, a másik *A' sok baj* 20–28. soraiból lett [*Az élet (Fiúk örömbé töltsük...)*] című vers. Az első változat, amikor még versrészletként léteztek, a második az anakreóni versek nagyobb összeírása, a harmadik az *Anakreónkák* címet viselő válogatás.

3.2. Szövegidentitások

3.2.1. Pontosan keltezhető versek

Nagyon kevés szövegidentitás tartozik e csoportba, azok, amelyeknél a pontosan keltezett önálló szövegforrás egyben a szövegidentitás születésének pillanatát is jelenti:

34 FMÖMI, 184–185.

1802. február 17.:	[<i>Ama' nemzetek vérében...</i>]
1802. szeptember 18.:	<i>Köszöntő versek</i>
1805. január 28.:	[<i>Él-é a' síron túl...</i>]
1805. augusztus 20.:	[<i>Hát tsakugyan nem igaz...</i>]

Hónap pontossággal lehet keltezni az egyik hírlapban megjelent verset a szerkesztői jegyzet közlése alapján:

1789. szeptember: [*Fel tette hatalmas Tsászarunk...*]

Év pontossággal lehet keltezni a *Lúdas Matyit*, Fazekas visszaemlékezése alapján, amely a már idézett Kerekes Ferenchez szóló, 1815. november 24-ei levélben olvasható: „Matyi az én szülöttem. Született 1804-ben”.³⁵

3.2.2. Közelítő pontossággal keltezhető versek (-tól -ig)

A *Cs. et F.* című vers bizonyosan Csokonai halála után keletkezett, de ebben az esetben lehetőség van a keletkezési idő pontosabb behatárolására is. A vers 3. számú láb-jegyzete a *Lilla*-kötetet megjelentként említi, s tudjuk, hogy az Kiss Imre kiadásában február végére megjelent, Kazinczy március 1-jén már hivatkozik rá.³⁶ Ugyanebben a jegyzetben olvasható, hogy Csokonai anyja „a' többit maga költségén akarja folytatni”, ami azt jelenti, hogy Csokonai más kötetének kiadása még csak tervben volt ekkor. A legközelebb megjelent kötet az *Ódák*, s Csokonai Józsefné Szeless Józsefnek írott 1805. október 8-ai levelében a „most kijött Ódák exemplárjainak” terjesztéséről írt.³⁷ A *Cs. et F.* megírása tehát az 1805. március–szeptember közötti időszakra esik, valószínűbben ennek inkább az elejére.

3.2.3. Hozzávetőleges pontossággal keltezhető versek (előtt, után)

A következő elérhető bizonyossági fokozatot a pontosan datálható szövegforrások keltezéséhez viszonyítva megadható dátumok jelentik. Itt nem tudjuk számításba venni (a már említett Ruzsánd- és Ameli-emléteken túl) az életrajz olyan eseményeit sem, mint a katonaságtól való leszerelés, mert semmi nem bizonyítja, hogy az adott versek a hadi élettől való megváláshoz kötődő élményi alapú költemények.

Az *előtt* típus a nyomtatásban megjelent szövegek esetében alkalmazható, amikor is hírlapoknál a lapszám pontos dátumához, az évkönyvek (almanach, kalendárium) esetében a kötet megjelenési évéhez (ami a kötet-évszám előtti év) viszonyítunk. A *Nyári esti dal*nál nyilván a korábbi megjelenést vesszük alapul, ezt nem módosítja az a fennmaradt

35 FMÖM II, 97.

36 KAZINCZY Ferencz levelezése, s. a. r. (I–XXI) VÁCZY Janos (Budapest: MTA, 1893, 1890–1911), III: 275, 727. sz.

37 CsKron 328.

emlékezés sem, amelyet a kritikai kiadás kapcsolatba hoz egy 1823-as levéllel,³⁸ részben mert a kapcsolat erősen feltételes, részben mert egyébként is összhangban van az 1824-es dátummal. A *Kalendárium* esetében a júniusi imprimatúra azt jelenti, hogy a szövegidentitás legkésőbb azelőtt keletkezett, feltehetően, de nem bizonyosan még ugyanabban az évben, ezért itt is megtartottuk az *előtt* kategóriát. A Csokonaihoz írott és a *Magyar Kurir Tóldalékában* kiadott versről az mondható el, hogy Csokonai halála előtt készült, az új énekeskönyvben megjelent ének pedig a kötet szerkesztési munkáinak lezárulta előtt.

Az *után* típus leginkább valamely ismert időpontban történt eseményhez kapcsolódó verseknél alkalmazható, ilyenek a Kondé Miklós, Domokos Lajos, Ibrányi Farkas halálához kötődő versek, a debreceni Nagytemplom leégésére írt költemény. [*A magahitt kalmár*] az adaptált mű megjelenéséhez, a [*Húsvét napjától...*] és a *Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok* a kalendárium elindításához viszonyítható.

3.2.4. Bizonytalanul keltezhető versek (?)

Ide kell sorolnunk az életmű nem csekély részét. Egyfelől az autográf kéziratcsomók mindazon darabjait, amelyek keltezéséhez egyéb információ nem áll rendelkezésünkre, mint hogy legalább egy szövegforrásuk az *Aprótseprőségek*, illetve az anakreoni versek csomóiban található: minden ilyen szövegidentitás keltezése: *1803–?1804 előtt*. Másfelől idesorolandó a Lovász Imre kiadása alapján feltehetően Fazekas művének tekintett versek azon köre, amelyeknek datáláshoz ugyancsak nem áll rendelkezésünkre más adat, itt még évszám sem jelölhető meg, csak a teljes információhiány: (?).

4. A tervezett nyomtatott kötet rendje

A nyomtatott kötetben a közlési rendet az eddig vizsgált szempontok (hitelesség, szövegforrások típusa, jellege, idő- és/vagy sorrendje) alapján alakítjuk ki. Az elektronikus kiadásban, lévén hogy nincs kötött lineáris rendje, az e szempontok alapján képzett belépési profilkok opcionális olvasásmódokat kínálnak.

A nyomtatott kötetben az *első címszintet* a hitelesség alapján jelöljük ki, a bizonyosan hiteles művektől a hitelesnek nemigen tekinthetők felé (*Fazekas Mihály művei, Feltehetően Fazekas Mihály művei, Bizonytalan szerzőségű művek, Kétes hitelű művek*).

A *második címszintet* a szövegforrások két alapvető típusa szabja meg (*Kéziratok, Nyomtatványok*), a *Feltehetően Fazekas Mihály művei* csoportban csak Nyomtatványok szerepelnek.

A *harmadik címszinten* a szövegforrások altípusai szerinti beosztást találjuk. A *Kéziratok* alapvetően autográf és másolati csoportra tagolódnak. *Fazekas Mihály művei* esetében ez az osztályozás kiegészül a szövegforrások jellege szerinti osztályozással (*Szövegcsoportok, Önálló kéziratok*), mert az ide tartozó kéziratok mindegyike autográf. A hitelesség szerinti utolsó két fő egységben a *Kéziratok* között csak másolatok szere-

38 FMÖM I, 265.

pelnek. A *Nyomtatványokon* belül az egyes nyomtatványtípusok különülnek el (hírlap, kötetrészlet, önálló kötet, almanach, kalendárium, valamint utólagos publikáció).

A *negyedik címszinten* az egyes szövegforrások/forráscsoportok megnevezései szerepelnek, a keletkezési dátum megjelölésével. A *Kéziratok* között az első nagy részben az egyes műveket magukban foglaló *autográf kéziratcsomók*, illetve *önálló kéziratok* különülnek el (9, illetve 8 ilyen egység van), a harmadik és negyedik egységben másolatgyűjtemények. Közlési sorrendjüket eredeti belső szerkezetük, illetve egymáshoz viszonyított keletkezési egymásutánjuk jelöli ki. A *Nyomtatványok* között a lapszámok, kötetek megnevezése található, pontos évszámmal ellátva, időrendben.

Az *ötödik címszintet* minden esetben az arab sorszámozással ellátott egyes szövegforrások jelentik.

A szerkezet a következőképpen ábrázolható, az V. szintet, az egyes szövegforrásokat most a könnyebb áttekinthetőség végett nem tüntettük fel, és a IV. szinten lévő, keletkezett egységeket is csak összefoglalóan jelezzük:

I.	II.	III.	IV.
	Fazekas Mihály művei		
		Kéziratok	
			Autográf kéziratcsomók
			9 csomó
			Autográf önálló kéziratok
			8 kézirat
		Nyomtatványok	
			Hírlapok
			3 lapszám
			Kötetrészlet
			1 kötet
			Önálló kötetek
			2 kötet
			Almanach
			1 kötet
			Kalendárium
			7 kötet
			Utólagos publikáció
			1 kiadás
	Feltehetően Fazekas Mihály művei		
		Nyomtatványok	
			Hírlapok
			2 lapszám
			Kalendárium
			1 kötet
			Utólagos publikációk
			1 kiadás

Bizonytalan szerzőségű művek
Kéziratok
Másolatok
3 gyűjtemény
Nyomtatványok
Kalendárium
1 db sok számban
Kétes hitelű művek
Kéziratok
Másolatok
1 gyűjtemény
Nyomtatványok
Hírlapok
1 lapszám
Utólagos publikáció
1 könyv

Az így tagolt forrásanyag részletes áttekintését az alábbi táblázatban végezzük el, a táblázat oszlopai:

- 1) a szövegforrás sorszáma;
- 2) a szövegforrás címe;
- 3) a vers sorszáma a kritikai kiadásban (kötetszámot csak a II. esetében adunk meg);
- 4) a társszövegforrás/szövegváltozat sorszáma a jelen táblázatban;
- 5) a szövegidentitás keltezése (az egyes forrásra érvényes keltezés a IV. címszinten áll).

Fazekas Mihály művei				
KÉZIRATOK				
<i>Autográf kéziratcsomók</i>				
<i>A' tavasz eleje</i> csomói, 1803–?1804				
1.	A' tavasz eleje	II. 1.	(14., 15., 16., 55., 66.)	1803–?1804 előtt
<i>Az Aprótseprőségek</i> 1–3. csomója, 1803–?1804				
2.	Ajanló Vers	4.		1803–?1804 előtt
3.	Ruszánda Moldvai Szép	5.		1803–?1804 előtt
4.	Más [A csermelyhez]	6.		1803–?1804 előtt
5.	Más. [Még gyertyám el nem oltottam...]	7.		1803–?1804 előtt
6.	Danaë	9.		1803–?1804 előtt
7.	Az érzékenységek énekbenn	10.		1803–?1804 előtt
8.	Az öröm tündérsége	11.		1803–?1804 előtt

<i>Az Aprótseprőségek 4. csomója+félív, 1803-?1804</i>				
9.	Títire! e' terepéj... [Vergilius I. eclogája]	79.		1803-?1804 előtt
10.	A' meg égett nagy Templom falai közt serkent gondolatok	22.		1802. 06. 11. után
11.	A' Gratiákhoz	23.		1803-?1804 előtt
12.	Vitéz Csokonay Mihálynak Mihály napra	24.	38., 65.	1802. 09. 18.
13.	A' szerentsés történet [töredék] [Mit látok óh szent Istenek...]	25.		1803-?1804 előtt
<i>Az Aprótseprőségek 8-9. csomója, 1803-?1804</i>				
14.	A' Télhez	26.	(1.), 55.	1803-?1804 előtt
15.	Az első olvasztó szellőhöz	27.	(1.)	1803-?1804 előtt
16.	A' Tavaszhoz estendénn	28.	(1.)	1803-?1804 előtt
17.	Az én kis kertem [töredék]	29.	63.	1803-?1804 előtt
18.	Szükségbenn segítség [töredék]	30.	64.	1803-?1804 előtt
<i>Az Aprótseprőségek töredék csomója, 1803-?1804</i>				
19.	Oh Kannibálok... [Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok c. vers vége]	15.	62.	1803-?1804 előtt
20.	Vég bútsú Amelitől	16.		1803-?1804 előtt
<i>A' meglegedés önálló vagy töredék ívje, 1803-?1804</i>				
21.	A' meg elégedés	33.		1803-?1804 előtt
<i>Anakreoni dalok rongált csomója, 1803-?1804</i>				
22.	Édes Druszám	34.	(25., 32)	1802. 12. 28. után
23.	Jó a' bor	35.		1803-?1804 előtt
24.	A' sok baj	36.	(27., 33.)	1803-?1804 előtt
<i>Anakreoni dalok csomója, 1803-?1804</i>				
25.	Az élet [Rövid egy nap...]	37.	(22.), 32	1802. 12. 28. után
26.	A' kölcsönadott gyümölcs	38.	35.	1803-?1804 előtt
27.	Az élet [Fiúk örömbé töltjük...]	39.	(24.), 33.	1803-?1804 előtt
28.	Az új bor	40.	36.	1803-?1804 előtt
29.	Tzitzázás	41.	34.	1803-?1804 előtt
30.	Szívem, eszem [Ama diós...]	42.	67.	1803-?1804 előtt
31.	Jó bor szép szem	43.		1803-?1804 előtt
<i>Az Anakreonkák csomója, 1803-?1804</i>				
32.	[Az élet (Rövid egy nap...)]	37.	(22.), 25.	1802. 12. 28. után
33.	[Az élet (Fiúk örömbé töltjük...)]	39.	(24.), 27.	1803-?1804 előtt
34.	[Tzitzázás]	41.	29.	1803-?1804 előtt
35.	A' zsendülő leány	38.	26.	1803-?1804 előtt
36.	[Az új bor]	40.	28.	1803-?1804 előtt

Autográf önálló kéziratok				
Levél Csokonaihoz, 1802. 02. 17.				
37.	[Ama' nemzetek véreben...]	21.		1802. 02. 17.
Levél Csokonaihoz, 1802. 09. 18.				
38.	Köszöntő versek	24.	12., 65.	1802. 09. 18.
A V. Csokonai Mihály Ur halálára kézírata, 1805. 01. 28.				
39.	V. Csokonai Mihály Ur halálára	44.	47.	1805. 01. 28.
A Cs. et F. kézírata, 1805. 03–09.				
40.	Cs. et F.	45.		1805. 03–09.
Levél Kazinczyhoz, 1805. 08. 20.				
41.	[Hát tsakugyan nem igaz...]	46.		1805. 08. 20.
Az [Óh melly nagy...] kézírata, 1806. 08. 24. előtt				
42.	[Óh melly nagy...]	47.	48.	1806. 08. 24. előtt
A [Húsvét napjától...] kézírata, 1819 után				
43.	[Húsvét napjától...]	II. 27.		1819 után
[A magahitt kalmár] kézírata, 1822 után				
44.	[A magahitt kalmár]	62.		1822 után
NYOMTATVÁNYOK				
Hírlapok				
Hadi és más nevezetes történetek, 1789. 12. 29.				
45.	[Fel tette hatalmas Tsászáruk...]	1.		1789. szeptember
Hadi és más nevezetes történetek, 1790. 04. 16.				
46.	[Nagy Györekek' Tsemetje...]	2.		1790. 04. 16. előtt
Magyar Kurir, 1805. 02. 19.				
47.	[Él-é a' síron túl...]	44.	39.	1805. 01. 28.
Kötetrészlet				
Énekeskönyv, 1806/1808				
48.	[Óh! melly nagy...]	47.	42.	1806. 08. 24. előtt
Önálló kötetek				
A Lúdas Matyi első kiadása, 1815				
49.	Lúdas Matyi	80.	50.	1804
A Lúdas Matyi második kiadása, 1817				
50.	Lúdas Matyi	80.	49.	1804
Almanach				
Hébe, 1824/1825				
51.	Eggy nyári-estve	54.	54.	1823 előtt

<i>Évkönyvek</i>				
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1818/1819				
52.	[A' Debretzeni első Kalendáriomba, melyből az időjövendőlés kimaradt]	52.	(56.)	1818 előtt
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1819/1820				
53.	[A' Debretzeni Kalendárium második kiadása eleibe]	53.	(56.)	1819 előtt
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1823/1824				
54.	Nyári esti dal	54	51.	1823 előtt
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1824/1825				
55.	Ének a' hoszszú Télhez	26.	(1.), 14.	1803-?1804 előtt
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1825/1826				
56.	[A' Debretzeni első Kalendáriomba, melyből az időjövendőlés kimaradt] [A' Debretzeni Kalendárium második kiadása eleibe]	52+53.	(52., 53.)	1825 előtt
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1826/1827				
57.	[Aggodalom]	55.		1826 előtt
58.	A' kelletekoránn jött tsendes Esőhöz	56.		1827 előtt
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1827/1828				
59.	[Egy astronomai értekezés után]	57.		1827 előtt
60.	A' perzsa Fejedelem	58.		1827 előtt
61.	Ki a' bóldog?	59.		1827 előtt
<i>Utólagos publikáció</i>				
Lovász Imre kiadása ?/1836				
62.	Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok	15.	19.	1803-?1804 előtt
63.	Az én kis kertem	29.	17.	1803-?1804 előtt
64.	Szükségben segítség	30.	18.	1803-?1804 előtt
65.	Csokonai neve napjára	24.	12., 38.	1802. 09. 18.
66.	A' tavaszhoz	31.	(1.)	1803-?1804 előtt
67.	A' szerentsés történet [Ama diós...]	42.	30.	1803-?1804 előtt
68.	Egy férje elestén kesergő özvegy	12.		1803-?1804 előtt
69.	Ugyanahhoz [Mint mikor a' nap...]	17.		1803-?1804 előtt
70.	Az én poézisom	72.		1803-?1804
71.	Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok	60.		1819 után

Feltehetően Fazekas Mihály művei				
NYOMTATVÁNYOK				
<i>Hírlapok</i>				
Magyar Hírmondó, 1796. 03. 22.				
72.	[Szívemet szorító fájdalmaim...]	76.		1796. 03. 22. előtt
Magyar Hírmondó, 1796. 03. 25.				
73.	[Veled való mulatásom...]	18.		1796. 03. 25. előtt
<i>Kalendárium</i>				
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1821				
74.	Mesék	II. 42.		1821 előtt
<i>Utólagos publikáció</i>				
Lovász Imre kiadása, ?/1836				
75.	Rajta vitéz!	3.		?
76.	A' kétségbe esett szerelem	8.		?
77.	Katonai bútsúének	13.		?
78.	Bútsúzás a' hadi élettől	14.		?
79.	Éljen a' barátság	19.		?
80.	Álom	20.		?
81.	Néhai Debretzeni Főbíró Domokos Lajos halálára	32.		1803. 11. 23. után
82.	Hortobágyi dal	48.		?
83.	A' krumpli	49.		?
84.	A' serdülő bajuszhoz	51.		?
85.	Végbútsú	61.		?
86.	A' Szezelem	63.		?
87.	A' szem tüze	64.		?
88.	Mancihoz	65.		?
89.	Egy gerlitze keserve	66.		?
90.	A' boldogtalan	67.		?
91.	Az önnszeretet	68.		?
92.	Egy gazdaságtanító könyvre	69.		?
93.	A' bölcs	70.		?
94.	Exsurge cor meum	71.		?
95.	Az alpesi bölts	73.		?
96.	A' húségtelen	74.		?
97.	Egy anya a' táborba induló fiához	75.		?
98.	A' grófnévá lett kertészlány	77.		?
99.	A' violához	78.		?

Bizonytalan szerzőségű művek				
KÉZIRATOK				
Másolatok				
Bejegyzés pasquillus-gyűjteménybe, 1828 után				
100.	Pasquillus in Wolfgangum Ibrányi, 1815	50.		1815. 12. 25. után
Balogh Péter-gyűjtemény, 1838				
101.	Mundus vult decipi, decipiatur ergo	–		?
NYOMTATVÁNYOK				
Kalendárium				
Debreczeni Magyar Kalendárium, 1819–1828				
102.	[Rejtett szók és talalós mesék]	II. 43.		?
Kétes hitelű művek				
KÉZIRATOK				
Másolatok				
A Magyar Kurir Tóldalékának kézírata, 1805. 03. 29. után				
103.	Csokonay Vitéz Mihályhoz	–	104.	1805. 01. 28. előtt
NYOMTATVÁNYOK				
Hírlapok				
Magyar Kurir, Tóldalék, 1805. 03. 29.				
104.	Csokonai Vitéz Mihályhoz	–	103.	1805. 01. 28. előtt
Mátray Lajos közlése, ?/1888				
105.	Diószegi Juliannának	II. 41.		?

A költői életmű bizonyosan hiteles körébe tehát 71 szövegforrás tartozik az összes 105-ből, ehhez jön még a feltehetően (de nem bizonyosan) hiteles 28 forrás, a bizonytalan szerzőségű és a kétes hitelű források száma 3–3. A 105 szövegforrás 88 szövegidentitást alkot, melyekből 63 esetében az egyetlen ismert forrás maga képez identitást. A fennmaradó 42 forrás alkotja a további 15 szövegidentitást, ahogy azt az alábbi táblázat mutatja (ez 21 sorból áll, de a félkövérrrel szedett források egyben önálló identitások is, és több más idenitással vannak kapcsolatban, így ezeket többszöri előfordulásuk ellenére mindig csak egyszer kell számolni):

a források sorszáma	az identitás címe	az identitás keletkezése	az utolsó ismert forrás dátuma
<i>nagyobb szövegegységből kivált kézirat források</i>			
1., 14., 55.	A' tavasz eleje/ A' Télhez/ Ének a' hoszszú Télhez	1803-?1804 előtt	1825
1., 15.	A' tavasz eleje/ Az első olvasztó szellőhöz	1803-?1804 előtt	1803-?1804
1., 16.	A' tavasz eleje/ A' Tavaszhoz estendénn	1803-?1804 előtt	1803-?1804
1., 66.	A' tavasz eleje/ A' tavaszhoz	1803-?1804 előtt	1803-?1804 után
22., 25., 32.	Édes Druszám/ Az élet [Rövid egy nap...]	1802. 12. 28. után	1803-?1804
24., 27., 33.	A' sok baj/ Az élet [Fiúk örömbé töltük...]	1803-?1804 előtt	1803-?1804
<i>kézirat-kézirat</i>			
26., 35.	A' költsönadott gyümölcs/ A' zsendülő leány	1803-?1804 előtt	1803-?1804
28., 36.	Az újj bor/ [Az újj bor]	1803-?1804 előtt	1803-?1804
29., 34.	Tzitzázás/ [Tzitzázás]	1803-?1804 előtt	1803-?1804
30., 67.	Szívem, eszem A' szerentsés történet [Ama diós...]	1803-?1804 előtt	1803-?1804
<i>kézirat-nyomtatvány</i>			
12., 38., 65.	Köszöntő versek/ Vitéz Csokonay Mihálynak Mihály napra / Csokonai neve napjára	1803-?1804 előtt	1803-?1804 után
39., 47.	V. Csokonai Mihály Ur halálára/ [Él-é a' síron túl...]	1805. 01. 28.	1805. 02. 19.
42., 48.	[Óh melly nagy...]/ [Óh! melly nagy...]	1806. 08. 24. előtt	1808
103., 104.	Csokonay Vitéz Mihályhoz	1805. 01. 28. előtt	1805. 03. 29. után
<i>a kézirat forrás töredékes, a nyomtatvány teljes</i>			
17., 63	Az én kis kertem	1803-?1804 előtt	?
18., 64.	Szükségbenn segítseg	1803-?1804 előtt	?
19., 62.	Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok	1803-?1804 előtt	?
<i>nyomtatvány-nyomtatvány</i>			
49., 50.	Lúdas Matyi	1804	1817

a források sorszáma	az identitás címe	az identitás keletkezése	az utolsó ismert forrás dátuma
51., 54.	Eggy nyári-estve/ Nyári esti dal	1824 előtt	1824
52., 56.	[A' Debretzeni első Kalendáriumba, mellyből az időjövendölés kimaradt]	1819 előtt	1826
53., 56.	[A' Debretzeni Kalendárium második kiadása eleibe]	1820 előtt	1826

A költői életmű kronológiai rendjére nézve megállapítható, hogy teljes bizonyossággal való keletkezésre a források és az identitások esetében is alig van lehetőség: a 88 szövegidentitásból mindössze 6 datálható pontosan, 1 közelítő pontossággal (-tól -ig), 21 hozzávetőlegesen (azaz *előtt*, *után* meghatározással), így 60 esetben bizonytalan a keletkezés ideje. Ebből 25 esetben, zömében a Lovász Imre kiadásában fennmaradt verseknél semmit nem tudunk mondani a keletkezés idejéről, a többinél legalább közelítő dátum megadható: 1803–?1804 előtt. Ez az *Aprótseprőségek* (és a vele összekapcsolható kéziratos csomók) valószínűsíthető összeírás dátuma alapján határozható meg. Fazekas költészetének kronológiai rendje valójában tehát nem alkotható meg olyan részletességgel és olyan bizonyossággal, hogy az összefüggésbe hozható lenne az életrajz egyébként ugyancsak rendkívül hiányosan ismert tényeivel. Így viszont az életrajzi alapú értelmezői narratíva, amely jelenleg is döntő mértékben meghatározza Fazekas Mihály költői életművének megközelítését, tarthatatlan.

A kronologikus rend helyett vázolt kötet szerkezet a bizonytalanságokat és hiányokat csak felfedni tudja, feloldani és kipótolni nem. E kötet szerkezet a Fazekas-filológia állapotának nyilvánvalóvá tételén túl az egyetlen bizonyosnak tekinthető elemet választja érdemi rendező elvnek: az életműnek a szövegforrások típusaiban és jellegében testet öltő alapkarakterét. Az így előálló közlési rend megnyilvánítja a források, különösen a forráscsoportok eredeti szerkezetét, s ezáltal kínál alapot újabb, alternatív értelmezői megközelítések számára. Ezek középpontjában egyértelműen az eredetileg az *Aprótseprőségek*hez tartozó kéziratsomók, a *Lúdas Matyi* önálló kötetei és a *Debreczeni Magyar Kalendárium* szövegei állnak. Az új szempontok kifejtésére, de még csak felvetésére sincs azonban itt lehetőség, ezt egy másik dolgozatban kíséreljük meg elvégezni.³⁹

39 DEBRECZENI Attila, „Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez”, *Alföld* 70, október (2019): 49–89.

Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, Mózes diadalversek, Jób könyve), 1575–1598

Sajtó alá rendezte Ács Pál, Etlinger Mihály, Pap Balázs, Szatmári Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Zsupán Edina

Régi Magyar Költők Tára XIII/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 512+30 l.

A Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozata 2018-ban újabb kötettel bővült. Ez nemcsak önmagában adhat okot az öröme, hanem azért is, mert ahogy a könyv számozása és az előszó is ígéri, hamarosan újabb kötet fogja követni. A legutóbbi darab a sorozatban 2004-ben jelent meg, ezt követte most Bogáti Fazakas Miklós munkái nagy részének sajtó alá rendezése. De nem csupán ez a tizennégy év volt a várakozás ideje. Magam az Orlovsky Géza által sajtó alá rendezett XII. kötet megjelenésének idején folytattam egyetemi tanulmányaimat. Akkor hallottam a Bogáti Fazakas által írt munkák ős-kritikai kiadásáról, mely egyszer már elkészült, ám ahogy az új kritikai kiadás előszava is megjegyzi (12), 1945-ben Budapest bombázása során a kiszedett, Varjas Béla által sajtó alá rendezett, két kötetet kitevő betűhív kiadás a nyomdát ért találat miatt megsemmisült. Az új kiadás szerkesztői azonban nem csupán a Varjas által soha be nem fejezett munkát pótolták, hanem egy eddig munkái által kevésbé ismert szerző gazdag életművének egy jelentős szeletét adták az olvasó kezébe, mintegy háromszáz oldalnyi átírásban. A könyv másik felét kitevő gazdag jegyzetanyagban és mellékletekben emellett a szerkesztők és szerzők a világháború óta eltelt évtizedek során felgyűlt, Bogáti Fazakas életével és műveivel kapcsolatos újabb adatokon, elveszett és feltételezett kiadásokon, a közben ismertté vált töredékek történetén, s az unitárius szöveg-hagyomány és radikalizálódó antitrinitárius irányzatok problematikus pontjain is végig-

kalauzolják az olvasót, tanulmányokkal kiegészítve a jegyzetapparátust.

A nagy formagazdagságú, számos történeti és oktató jellegű munkát felvonultató korpusz jó néhány különleges részletet is tartalmaz, utóbbiak közül egyik legbravúrosabb talán a Bogáti Fazakas által használt akrosztichon-versek sora. A figyelemre méltó klasszikus műveltséggel bíró Bogáti Fazakas forrásai között a Biblia mellett leggyakrabban Lukianosz és Plutarkhosz jelenik meg, de használja ezek mellett például Ovidius és a szofista Ailianosz műveit, vagy a Zrínyi által is olvasott Marin Barleti humanista történetíró munkáját. A kutató számára végtelenül érdekes az a folyamatos bizonytalanság, mely az egyes darabok szerzősége körüli vitákban felveti, megindokolja (majd később esetleg elveti) Bogáti Fazakas nevét. Olyan darabokra is rátalál az olvasó, melyek a kutatás mai állása szerint talán még mindig a nem teljesen igazolt szerzőségű művek közé sorolhatók, így például az *Ester dolga*. Ennek a műnek a korpuszba való beemelését egy Bogáti Fazakashoz köthető különleges szóhasználati egyezésen alapuló teória készítette elő. A szerkesztők meggyőzően érvelnek amellett, hogy az argumentatív akrosztichon és egyéb stílusjegyeken túl a szövegben szereplő, székely területekről ismert *hopol* ige („A zsinagógnak padait hopolják”, 84) az attribúciót alátámasztó bizonyítékként használható (332, 341), hiszen az Bogáti Fazakas 78. zsoltárparafrázisában és az Énekek éneke szövegében is felbukkan („Lefogának, igen meghopolának”,

197, 408). Ugyanígy tisztázzák a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* mózesi szövegparafrázisainak szerzőségét, melyet a szakirodalom sokáig nem fogadott el, újfent a „nyelv-, szűkebb értelemben szóhasználat” vizsgálatából kiindulva (10, 412–413), olyan jegyzetekkel megtámogatva a szövegkiadást, melyek meggyőzően igazolják az attribúció helyességét.

Maga az életrajzi rész is tartogat érdekeségeket és újdonságokat. Az alapos összegzésben („Bogáti Fazakas Miklós életének főbb eseményei”, 433–470) Szentmártoni Szabó Géza részletesen kitér a Bogáti Fazakas birtokában volt Eber-féle kalendárium bejegyzéseire, az egyes éveknél pedig nem csupán a művek keletkezését mutatja be, de megismerjük Bogáti Fazakas magánéletének részleteit is, így házasságkötésének történetét Csipkés Katalinnal, vagy gyermekeinek különös neveit: Casta, Lamachus, Aspasia, Pasiphilus, secundus Pasiphilus Pelides, Penteseilea (vagy becézve Ruhama), és Páltiel. Szentmártoni Szabó a fejezetben listázza (sajnos néhol csak görögül: 439) és magyarozza Bogáti Fazakas könyvbejegyzéseit, valamint az unitárius egyházal, saját teológiai nézeteivel, a napi politikával vagy magánéletével kapcsolatos feljegyzéseit is. Megtudjuk, mikor és milyen könyveket szerzett be, kivel találkozott, dolgozott együtt, kinek a hatását érezhetjük művein, és az ő későbbi hatása hol kimutatható. Az életrajz kísérletet tesz arra is, hogy a Bogáti Fazakással kapcsolatban felmerült 1598-as évszám okán kitolja az író halálozási idejét, az eddig 1592-re tett dátumot lecserélve, akár a 17. század elejéig is (458–460); ám e felvetés komolyabb bizonyítékok híján megmarad a lehetőségek szintjén. Noha az előszó és az életrajz néhány esetben megfosztja az olvasót az idézetek visszakeresésének lehetőségétől, a művek és a jegyzetek gazdagon kirajzolják és árnyalják e sokszínű írókarakter munkásságának jelentős szeletét. Azonban ami újdonsága,

az néhol hátrányára is válik a részletes, főleg Dán Róbert kutatásaira alapozott életrajznak. Az irodalomtörténeti adatok közötti tájékozódást nehezíti, hogy az életrajzi kronológia lineáris, tematikusan nem tagolt, így Bogáti Fazakas magánéletének adatai, valamint a korszakra vonatkozó tájékoztató jegyzetek összekeverednek egyházi és tanítói működésével, teológiai elképzeléseinek alakulásával, illetve a művei megírására vonatkozó adatokkal és az ezekkel kapcsolatos feltevésekkel. Bár való igaz, hogy Bogáti Fazakasnál kitapinthatónak tarthatjuk a munkái és élete egyes állomásai közötti szoros kapcsolatot, a biográfia kidolgozása nem feltétlenül könnyíti meg az olvasó dolgát.

A kötet gerincét alkotó szövegkiadás anyaga alapvetően két nagy részre oszlik. Az első rész a történelmi énekeket foglalja magában, itt a következő darabok kaptak helyet: *Szép história a tökéletes asszonyállatokról, Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések, Ester dolga, Szkenderbég históriája, Ez világi nagy sok zúrzavarról, Aspasia asszony dolga, Demeter király históriája*. Az átírók között találjuk a sorozatszerkesztő Szentmártoni Szabó Gézát, aki a történelmi énekek, valamint az anyaghoz kapcsolódó életrajz, kottamelléletek és jegyzetek egy részét is jegyzi. Ács Pál, aki a Régi Magyar Költők Tára sorozat korábbi kötetéhez hasonlóan alapos munkát végzett, szintén a történelmi énekek anyagán és jegyzetein dolgozott. A második fejezet Bogáti Fazakas bibliai parafrázisait tartalmazza, itt szerepel az Énekek éneke, a Mózes könyveiből vett parafrázisok (*Jakob testamentuma, Mózes győzelmi éneke, Beor kútja, Az emoreusok éneke és a Bálám és Bálák*), végül pedig *Jób könyvének parafrázisa* zárja a kiadott művek sorát. Ezen a szövegcsoponton és a hozzá tartozó jegyzeteken kiváló pécsi kutatók, Pap Balázs, Etlinger Mihály és Szatmári Áron dolgoztak. A lektorálást a téma

kiváló szakértői, Balázs Mihály és Újlaki-Nagy Réka vállalták.

A kötetben szereplő szövegek forrásszövegekhez való viszonyának áttekintését és elemzését, valamint Bogáti Fazakas könyveiben, így az Eber-féle kalendáriumban fennmaradt feljegyzések megfejtését és értelmezését nagyban segítette Zsupán Edina munkája. Ő külön fejezetben is eligazítja az olvasót mind a latin, mind a görög nyelvű forrásszövegekkel, mind Bogáti Fazakas azokhoz való viszonyával, és a történetek krisztianizálásával, átalakításával és interpretálásával kapcsolatban. Emellett újra ráirányítja a figyelmet Bogáti Fazakas nyelvtudására nemcsak az antik munkák esetében, ahol kétnyelvű kiadásokkal dolgoz(hat)ott, de a bibliai forráshasználat tükrében is, megerősítve a korábbi kutatásokat, miszerint Bogáti Fazakas a *Vulgata* mellett a *Septuaginta* is forrásként használta. A magyarázatokhoz kapcsolódó latin nyelvű akrosztichonszövegek magyar fordítását Petneházi Gábornak, míg az elmaradhatatlan kottagrafikákat Csörsz Rumen Istvánnak köszönhetjük.

Két, Bogáti Fazakashoz köthető szövegcsoporthoz maradt ki a kötetből, ám nem véletlenül. Az első, a világi munkák, ezen belül is a történelmi tárgyú históriás énekek sorába tartozik a Göröcsöni Ambrus-féle *Mátyás király-históriájának* folytatása, *Az ötödik rész* *Mátyás király dolgainak mind haláláig*, mely már kiadásra került a sorozat IX. kötetében. A második pedig a zoltárparafrázisok csoportja és az *Apocalypsis-kommentár*, melyek reméljük, a hamarosan várható XIII/B kötetben fognak megjelenni.

Már a könyv fejezetei és a kiadott szövegek felsorolása ráirányítják a figyelmet a kötet egyik legfontosabb jellegzetességére, mégpedig hogy forrásait, szöveghagyományát és a fennmaradt változatok hordozóit tekintve vegyes anyagról beszélhetünk. Bár az unitárius

szerző neve védjegyként köti össze a verseket, mégis színessé és változatosá teszi azokat a vegyes történetű hagyományozódás során felhalmozódó eltérések sora. Két kivétellel a szövegeknek csak egy ismert kiadása van, így ebből a szempontból filológiailag egyszerűnek tekinthető a korpusz. A kötet első fejezetének darabjai egytől egyig megjelentek nyomtatásban: Kolozsvárott 1576-ban, 1577-ben, 1591-ben, 1592-ben, Debrecenben 1587-ben, Siczen 1592-ben, Nagyszebenben 1599-ben, a második fejezet darabjait pedig egyazon forrás, az 1607 és 1608 között egy kéz által másolt *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* őrizte meg (Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 898). A nyomtatványok sem mind teljes szöveget adó, jó minőségű források, így például *Demeter király históriája* töredékesen maradt fenn. A nyomtatványoknál azonban jóval nagyobb kihívást jelentettek a kéziratos források, a sok helyen elhalványult és nehezen olvasható írás miatt. A szövegeket a problémás soroknál textológiai lábjegyzetek kísérik, melyeket kiegészítenek a Régi Magyar Költők Tára sorozatban megszokott végjegyzetek részletes forrásismertető, szövegtörténeti leírásokkal, valamint szómagyarázatokkal. A jegyzetek sok helyen kitérnek fordítástörténeti részletekre is, és konkrét példákon szemléltetik, hogyan interpretálja s ülteti át Bogáti Fazakas a magyar közegbe forrásait. A *Széphistória az tökéletes asszony állatokról* például Lucretia történeténél Plutarkhoszt követi, kibővítve annak szűkszavú előadását Ovidius *Fastijának* alapján; Bogáti azonban ez utóbbit is kiegészíti, módosítja, az olvasói számára ismerősebb közeghez applikálja: az asszony szolgálói nála köpeny helyett „bársony dolmánt” készítenek, Ovidius „szolgája” (*famulus: Fasti*, II, 809) Bogátinál „lovászlegénnyé” válik (320); az átdolgozó keze alatt a *Jób könyvének* Behemótjából elefánt, a *Leviatánból* pedig cet lesz (432).

A könyv szerkesztői annak érdekében, hogy a kiadott szövegek egységes képet mutassanak, egységes elveket dolgoztak ki az átírások elkészítéséhez. Ahogy megjegyzi, a kiadvány „minden szövege a mai helyesírássra átírva készült” (12). Helyesírelhető törekvés ez nemcsak a Régi Magyar Költők Tára Stoll Béla által kidolgozott szövegközlései elveinek megújítása szempontjából, de a Bogáti Fazakas-kiadások történetében is, hiszen például Jakab Elek már 1880-ban ezt jegyzi meg az Énekek éneke és a 45. zsoltár átíratának közlése végén, melyeket a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ből másol ki: „E közleményeknek csak leírási jegyeit változtattam mai helyesírásunk szerint, azért, mert azt hittem, hogy a nagy olvasó közönséget az eredeti, különös, nehéz s gyakran a tárgyat élvezhetetlenné tevő írásmóddal mintegy gyötörni nem lett volna helyes.” („XVI. századi költészetünk néhány ismeretlen emléke”, *Figyelő* 9 [1880]: 19–20.) Az átírási elveket alátámasztandó az új kiadásban hosszú értekezést is olvashatunk ennek miéértjéről és mikéntjéről (12–14), és azt hiszem, az olvasók nagy része üdvözölni fogja a szerkesztők döntését. A szövegkiadás jól olvasható, minimálisan (és helyesen) érezhető az átírók egyéni stílusa az egyes szövegcsoporthoz összehasonlításakor, a szövegkritikai megjegyzések és pótlások szakszerűek, meggyőzőek, az eredeti forrásokkal összeolvasva a szövegmegfejtések és a kiegészítések egyes helyeken különlegesen szépek. Az átírási elveket tanulmányozva azonban szembeötlő néhány olyan megoldás, mellyel nem feltétlenül értek egyet. Üdvözlendő, hogy az előszó többféleképpen interpretálható megfogalmazása ellenére a modernizálás csak részleges, így az érthetőség szem előtt tartása mellett megmarad a szöveg régies karaktere is. Megmarad például az egyjegyű nazális esetben is, melyben máshol kétjegyűen szerepel (pl. *asszon, reméntelen* stb.), megmaradnak a

régies ragozások (pl. *szállá, kéváná*), marad a maitól eltérő magánhangzóhasználat is (pl. *kú* [~ *kő*], *urvosá* [~ *orvosá*], *szűvemben* [~ *szívemben*], *poftadt* [~ *puffadt*], *hertelen* [~ *hirtelen*] etc.). A régiesítő szabályok azonban néhány esetben inkább túlzónak, mint hasznosnak tűnnek. Így míg az *n–m* betűpárnál (talán feleslegesen) modernizálnak a szöveg szerkesztői (pl. *szántalan – számtalan*), egyes régiesen írt formák esetében a modernizálásban félúton elakadnak (pl. *vadnak* helyett *vagynak*), vagy épp visszafelé indulnak el (pl. *feleségünk* helyett *feleségink*), a magánhangzók visszaékezett alakban kerülnek az átírásba, igazodva ezzel a régiségben feltételezett hosszú formához, így jelennek meg a szövegekben a *hágya, tégyek, elvésze, minémű* stb. formák, és bár helyesen megmaradnak egyes szavak a régiesebb írásmódjukban (pl. *csolnakod*), sok helyen – kétértelmű esetekben – a szavak mai szem számára szokatlanabb, régiesebb alakjára esett a szerkesztők választása (legfeltűnőbb ezek közül talán a *zúravar*). Az értelmezésnek esnek áldozatul egyes versszakokban a bokorrím magánhangzói is, pl. az *Ester dolga* második versszakában, melyben az első sor utolsó szava a kiadásban *búsítá* lesz (71), így törve meg a *búsita–sanyargata–kipusztítanyomorgata* sort. A kiadásban követett szabályok közül a legszembeötlőbb az a döntés, hogy a régies, latinos, a mai magyar nyelvtől idegen betűkapcsolatok legtöbbször modernizált alakban jelennek meg, a feltételezett kiejtést követve (pl. *Aegyiptus – Egyiptus*), a szerkesztők az átírás során a latin eredetű szavaknál a szavak ortográfiáját a mássalhangzókra vonatkoztatva is hozzáigazították az általuk támogatott kiejtési formához, így a magyar szemnek és fülnek is szokatlan, modernizált szövegkörnyezetben pedig inkább zavaróak a *Mózes, Ester, Jézus Kristus*, vagy a nem ékezett *Aman* és a nyomtatvány formájában hagyott *Mordokai* alakok.

Itt térnek ki egy, a már említett halálozási dátum kapcsán felmerülő szerkesztői megoldásra is. A *Demeter király históriája*, mint a töredékek általában, nagy feladat elé állította a szerkesztőket, melyet nagyon elegánsan oldottak meg. Ahogy utalnak erre a jegyzetekben (388), a rongált lapokon fennmaradt szöveg olvashatósága érdekében nem szerepel kurziválás vagy zárójelezés a szövegrekonstrukcióban. És bár a kötetet nem vettem össze sorról sorra az eredeti szövegvariánsokkal, kissé elbizonytalanítja az olvasót a szöveggel kapcsolatban épp az a két utolsó sor, mely érvként szolgálhat Bogáti Fazakas halálozás dátumának kitalálásához. Ugyanis – noha a szöveg kétségkívül 1598-at említ – a kiadás szövegében (183) és a jegyzetanyagban (388) nem ugyanaz a szövegváltozat szerepel, utóbbi pedig épp a história alapverselésétől való eltéréssel hívja fel magára a figyelmet („Olvasám ezt görögéből, írásmagyarnyelven, / Az ezeröttszázkilencvennyolc esztendőben” – illetve: „Olvastam ezt görögéből, írásmagyarnyelven, / Az ezeröttszázkilencven és nyolc esztendőben”). A változtatás okára a sorokhoz tartozó jegyzetek nem térnek ki (393).

Bogáti Fazakas kötetben szereplő munkái 1575-től (*Szép história az tökéletes aszszonyállatokról*) datálhatók, egészen az ominózus 1598-as (*Demeter király históriája*) dátumig. Azoknak, akik nem érik be a kötet végén közölt példafotókkal, felhívom a figyelmét az egyes munkák jegyzeteiben megadott digitális másolatokhoz való elérési utakra is, emellett szintén ajánlom az OSZK és a Hungaricana felületein online elérhető köteteket is, melyek segítségével akár több fennmaradt példányt is megnézhetnek. Nagy előnye a digitális példányok felsorolásának, hogy rögtön fizikai valójukban láthatjuk a kiadás mellett a régi nyomtatványokat, sőt, ami a legfontosabb, még a

kéziratos *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* fényképeihez is hozzáférhetünk.

A kor verselési szokásaihoz képest is változatos szótagszámú strófaképletekkel dolgozó Bogáti Fazakas életműve szépen belesimul a korszak énekanyagába és bibliai parafrázis-irodalmába, miközben témaválasztása, nyelvezete és műveinek száma mind kiemeli a század történelmi, szórakoztató és bibliai témákat feldolgozó írói közül, és csak azért nem említem hangsúlyosabban a teljes zsoldárfordításának fontosságát, mert az az anyag a következő kötetben fog szerepelni. Noha Bogáti Fazakas egyes művei, így az Énekek énekefordítása, Jób könyvének parafrázisa, és egyes költeményei már megjelentek a 20. század folyamán, azt gondolom, hogy az új kiadás hiánypótló és nagy űrt betöltő, a Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozatában megszületett alapos átírást adó és jól átgondolt struktúrájú, alapos bibliográfiával felszerelt kiadás. A részletes jegyzetanyag számtalan kérdésre vonatkozóan mutat új irányokat, ad újragondolt értelmezéseket, és kérdőjelez meg rég megszokott megoldásokat. Az unitáriusokhoz kapcsolható 16. és 17. századi irodalmi szövegek és hagyományozódásuk vizsgálata az utóbbi évtizedekben újraéledő figyelmet kapott, melynek átlátásához, átértékeléséhez, és a korszak kánonjába és kutatási forrásai közé emeléséhez nagyon fontos és sok ideje várt lépcsőfokot jelent az új Bogáti-kiadás. A régi magyar költészettel foglalkozó, lassan százötven éve elindult Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozata ezzel lassan a végéhez közeledik. Így hamarosan hadrendbe állhat a kutatók új generációja, hogy újrazedje azt, amit most befejeződni látunk, és a sorozat első, már elavultnak tekinthető kötetét is frissítve, újragondolva és átdolgozva adja ki. Ez volna elődeink munkájának méltó folytatása.

Lovas Borbála

Miklós Zrínyi: Remède contre l’opium turc. Appel à la nation hongroise contre l’occupation ottomane au XVIIe siècle

Introduction, traduction et notes par Jean-Louis VALLIN,
(Villeneuve d’Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2018), 174 l.

Ebben a rovatban a recenzensnek már volt alkalma méltatni a *Szigeti veszedelem* Jean-Louis Vallin által elkészített szép és értő francia fordítását. Ezúttal annak lehet örülni, hogy ugyanő *Az török áfium ellen való orvosság* fordítását is publikálta. Zrínyi kiáltványának szakszerű, kísérőtanulmányokkal és jegyzetekkel ellátott fordítása fontos lépés a magyar vonatkozású *Turcica*-irodalom nemzetközi megismertetése felé. Így Vallin munkájának megjelenése, amelyet eredetileg és elsősorban minden bizonnyal személyes elköteleződése motivált, örvendetesen egybeesik az elmúlt évek több hasonló vonatkozású publikációval, így például a *Christian-Muslim Relations* című bibliográfiai lexikon 16. és 17. századi köteteinek megjelenésével – bennük több magyar vonatkozású szócikkkel – és Augier Ghislain de Busbecq *Török leveleinek* Dominique Arrighi által készített francia fordításával (*Les Lettres turques* [Paris: Champion-Classiques, 2010]).

Vallin magyartudása szerencsésen találkozik klasszikafileológusi végzettségével – Phaedrúst is lefordította franciára –, és a kettő együtt tökéletesen alkalmassá teszi őt a vállalt feladatra: magabiztosan kezeli Zrínyi prózájának gazdag latin citációs anyagát, az archaikus magyar szövegen átűtő latinizmusokat, és még az *Áfium* mintáját, vagyis Busbecq *Szózatát* (*Exclamatio*) is alaposan ismeri. A könyv bevezető tanulmánnyal indul, amelyben Vallin a történeti kontextust és Zrínyi portréját vázolja fel, végül pedig szót ejt az *Áfium* nyelvi sajátosságairól is. Utószóként szintén Vallin tanulmánya olvasható. Ebben Busbecq szövegét és Zrínyi kiáltványát ha-

sonlítja össze (ennek magyar változatát lásd jelen folyóiratszámomban). Az *Áfium* kétnyelvű, magyar–francia szövegeközlését tárgyi és nyelvi jegyzetek kísérik, továbbá a kötetet a történeti személyek mutatójával, a magyar királyok, erdélyi fejedelmek és török szultánok kronológiájával is ellátta a fordító. A könyv befogadását az 1663–64-es törökellenes háború eseményeiről tudósító gazdag korabeli metszetanyag még élményszerűbbé teszi. Vallin itt újra bebizonyítja, hogy komoly Zrínyi-filológussá képezte magát. Alapos ismerője az egész életműnek, és a motívumhálózat szintjén is otthonosan mozog benne. Az utószóban például a *Szigeti veszedelem* keresztény mártírdeálját magabiztosan állítja szembe az *Áfium* sokkal pragmatikusabb célkitűzéseivel, a bevezető tanulmány 105. lábjegyzetében pedig az önkéntes száműzetés témájára hoz fel két párhuzamos szöveghelyet: egyfelől Zrínyi gunyoros javaslatát az *Áfium* végéről, hogy tudniillik a magyar nemzet kezdjen új életet Brazíliában (100–101), másfelől a *Szigeti veszedelemből* a pécsi olajbéknek a törökökhöz intézett felhívását, hogy inkább bujdosssanak el szegényükben a világ szeme elől, ha megtorlatlanul hagyják Rézmán és Mehmet pasa halálát (III, 88). És bár Vallin egyelőre nem vállalkozott a teljes prózai életmű lefordítására, a könyv tanulmányaiban ízelítőül meglehetősen komoly idézetanyag található a Mátyás-elmélekedésekből és a *Vitéz hadnagy*ból is.

A francia *Szigeti veszedelem*hez hasonlóan a fordítás ezúttal is pontos, és a korabeli magyar nyelv fölényes ismeretéről tanúskodik. Vallin a nyelvtörténeti és a dialektális sajátosságokra is ügyel, és tökéletesen érti őket. Csak

szűrőpróbaszerűen: a „cseléd” szó ’család’ értelemben való használatát érti, és helyesen fordítja, valamint az idiomatikus kifejezéseket is frappánsan, megfelelően adja vissza: „mind egy bordában szűttek vagyunk”, franciául: „nous sommes tous de la même étoffe” (64–65); „körmösen nyúlunk a magunk dolgához”, a fordításban: „que [...] nous saisissons entre nos griffes notre propre destin” (58–59). Noha a fordító maga is bevallja, hogy Zrínyi latinizmusokban, nyelvtörténeti különlegességekben és egyedi nyelvhasználati jellemzőkben gazdag magyar nyelvének rétegzettségét nem tudja reprodukálni, stílusérzéke mégis szellemes megoldásokhoz vezet. Még a hangulatfestő szavak sem fognak ki rajta: „nem *habahurjául* kívánom az mi nemes resolutionokat”, a franciában: „ce n’est pas comme un *hurluberlu* que j’aspire à notre noble résolution” (58–59). Különösen sikerültnek érzem a „chimère” (’szörny’, ’ábránd’, ’rémkép’) szó használatát ebben a híres passzusban: „*Musquát* nem számlálom, mert álomhoz való discursus volna inkább, hogysen valósághoz” („Je ne prends pas en compte les *Moscovites*, car j’aurais à parler d’une chimère plutôt que d’une réalité” [54–55]). Némi erőtlenséget, hiányt egyedül a szöveg végén érezni, ahol Zrínyi keserű szavait – „kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy colóniát, legyünk polgárrá” – Vallin így adja vissza: „demandons un territoire au roi d’Espagne, fondons-y une colonie et soyons-en les citoyens” (100–101). A francia *en* névmás, valamint az ’állampolgár’ jelentésű *citoyen* szó használatával Vallin a következő jelentést adja a mondat zárlatának: ’legyünk ennek a gyarmatnak a lakói’. Zrínyi viszont általában beszél a polgárrá válásról, ami a magyar eredetiben azért drámai, mivel – tudva, hogy Zrínyi főntebb a *polgár* szót ’közrendi’ értelemben használja – ebben a felszólításban a nemességről, így a vitézi életmódról való lemondás is benne van.

Néhány apró furcsaság is bánthatja a magyar olvasó szemét, pedig hazai szakértő bevonásával ezeket könnyen javítani lehetett volna. Ilyen az, hogy Vallin a bevezető tanulmányban Klaniczay Zrínyi-monográfiájának első, 1954-es kiadására hivatkozik, noha a szakmában evidens, hogy a második, javított és jelentősen bővített kiadás a mérvadó. Javára legyen mondva a fordítónak, hogy Klaniczay könyvének társadalmi-politikai kontextusát pontosan érzékeli, és helyén kezeli azt a passzusát, amelyben a Zrínyi-kutatás megkerülhetetlen alakja az *Áfiumban* támadott „muszkákat” védi, nyilván nem minden politikai áthallás nélkül. Zavaró az is, hogy Vallin kommentárja szerint a Zrínyi által emlegetett „öshaza”, Szkítia, azonos lenne Magna Hungariával, amelyet a fordító a Káma partjaira, az Uráltól nyugatra helyez. Ez azonban már utólagos régészeti-östörténeti tudásunk visszavetítése Zrínyi korára: Anonymus például a Fekete-tengert és a Dont említi tájékozási pontként Szkítia kapcsán; a Don Kézai Simonnál és a *Képes krónikában* is hasonlóképpen szerepel; Bonfini a Don mellett a Dnyeperről is beszél, de az Urálról és a Káma könyökéről egyetlen régi történeti kútfőnk sem ír. Vallin tanulmányai ezt leszámítva informatívak és korrektek, az *Áfiumnak* a Busbecq-szöveggel való összehasonlítása pedig néhány hiánypótló megjegyzést is tartalmaz. Ezekből a kísérőszövegekből jó volna eltanulni a jellegzetesen franciás, a távolságtartást mellőző, szenvedélyes, átélésről és személyes érdekeltségről tanúskodó hangnemet (noha éppen a hazai Zrínyi-szakirodalomban nagyon is jelen van ez a tónus Kovács Sándor Iván óta). Jó látni, hogy Zrínyi francia fordítója együtt lélegzik az élő hazai kutatásokkal, amelyekkel maga is párbeszédbe lép.

Förköli Gábor

Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai

Szerkesztette Biró Annamária és Egyed Emese
(Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 447 l.

A tanulmánykötet a 2017. május 18–20-án szervezett *A magyarországi és erdélyi tudományosság alakzatai a 18–19. század fordulóján: Aranka György-évfordulós tanácskozás* elnevezésű konferencián alapul. Mint a cím is jelzi, sem a konferencia, sem az előadásokból szerkesztett kötet nem szorítkozott kizárólag Aranka György kétségkívül szerteágazó, s számos megközelítési szempontot felkínáló, részben feltáratlan munkásságára, hanem perspektívát nyitott a korszak széles értelemben vett tudományossága felé is. Ez az elvi döntés a kötet szerkezetét is meghatározta, a tanulmányok két nagy egységre bontva járnak körül az igencsak heterogénnek, s első pillantásra behatárolhatatlannak tűnő tematikát.

Az első nagy egység, címéhez híven (*Kutatások Aranka György munkásságáról*) az erdélyi polihisztor életművét helyezi a tanulmányok fókuszába. Kiss Endre kötetnyitó dolgozata a nyugat-európai gondolkodók, főként Herder Arankára gyakorolt hatásának vizsgálatából a köztes felvilágosodás polihisztoraként tekint az erdélyi szerzőre. Meglátása szerint Herder polihisztorizmusa teremti meg Aranka számára a meggyőződést, hogy az efféle érdeklődés nem tekinthető partikulárisnak, legitim kérdésfelvetéseket eredményezhet. Aranka egyik értekezését Laczházi Gyula a felvilágosodás antropológiai elképzeléseinek kontextusában értelmezi, válaszokat keresve az erdélyi szerző művének szerkezetével, szemléleti alapjaival, eklektikusságával kapcsolatos kérdésekre. Hegedüs Béla tanulmánya abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a 18. századi nyelvelmélet az ismeretelmélet mint rendszer részét képezte, ekként a nyelv mint az ismeretter-

jesztés eszköze tételeződött. Hegedüs szerint Aranka nyelvelmélete a nyelvhasználattal kapcsolatban erkölcsi problémákat is felvet; a magyar nyelv gazdagságát illető korabeli diskurzus az erdélyi polihisztor esetében más jelentőséggel telítődik, a bőség épp az egész nemzet szempontjából fontos területeken, a tudományok, a mesterségek és a nyilvános közbeszéd területén mutat hiányosságokat. A szerző rámutat, hogy Aranka nem az idegen nyelvek ismerete ellen beszél, amikor az anyanyelv primátusát hirdeti, csupán azt érzékelteti, hogy az értelem világában csakis az anyanyelvi megismerésen keresztül lehet részesülni. Kerti József Aranka György verseskötetének kiadástörténetével foglalkozik, rávilágítva azon tényre, hogy poétai munkássága alapvetően a szabadidős, kéziratossá alkotásmód mentén alakult, s a művelődés- és tudománysszervezői munkásságából eredő felelősség súlya a költőként való bemutatkozását is meghatározta. Kis Jánossal való levélváltását idézve Kerti József rávilágít, hogy Aranka a könyvkiadást tekintve a „haza szolgálatában álló rendi-tudós hazafi retorikáját hozza játékba érvelésekor, az önfeláldozás feltétel nélküli követelményével kapcsolja össze az alkotói folyamatot, lemondva az anyagi nyereség reményében létrehozott alkotás lehetőségéről” (53). A finanszírozás, a nyomtatás, a propagálás és az értékesítés munkálatait kontextusba vonva, Kerti szerint a kötet igen kis példányszámban kelhetett el, szerzője pedig alapvetően hazafias cselekedetként tekintett verseskötete publikálására.

Biró Annamária tanulmánya ráirányítja a figyelmet a Nyelvművelő Társaság és a

Kéziratkiadó Társaság körüli problémákra, a szervezési nehézségekre, az Aranka-levelezésből kiolvasható személyes konfliktusokra. A szerző szerint a társaság működésének válságai többnyire Aranka személyes konfliktusaira vezethetők vissza, hiszen a társaság működését nagyban befolyásolta az ő személyes érdeklődése, központi szerepe, hálózatszervező, a tudományos intézmény működését, szervezését kapcsolatépítő, tudományszervező, közvéleményformáló levelezésén keresztül biztosító tevékenysége. Egyed Emese *A Magyar nyelv Mivelése 'Sengéjének II. szakasza a' XI-dik Cikkely héjjával* című kézirat tüzetes vizsgálatával, az intézmény- és kiadástörténeti, kapcsolati kontextus párbeszédbe vonásával a tervezett időszaki kiadvány problémáira, s Aranka szerzőségének megkérdőjelezhető pontjaira fókuszál. Egyed Emese érzelmetti, hogy mind az erdélyi polihistor, mind a társaság számára fontosnak bizonyult egy időszaki kiadvány megjelentetése, ekként a 'Senge egyfajta könyv- vagy folyóirat-kísérletként értelmezhető.

Bodnár-Király Tibor a korabeli összehasonlító irodalommal foglalkozik, kontextusba helyezve a korszak politikai irodalmát, részletesen kitérve az összehasonlítás filozófiai hátterére. Elmondása szerint az összehasonlítás módszerének diverzitása szerzőnként változott, ekként haszna „attól is függött, hogy képes-e hihetően alátámasztani, hogy az államok közötti verseny, a civilizálódás folyamatába történő bekapcsolódás vagy a csinosodás kulturális értékeinek megőrzése valóban az állami élet fejlődését szolgálják” (117). Aranka György vonatkozó röpiratait tárgyalva rámutat, hogy azokban a kormányzattani megközelítés és a törvényanalízis keveredése fedezhető fel, amely párhuzamot képez Török Lajos hasonló, az angol és a magyar alkotmányosságot taglaló szó-

vegével. Csörsz Rumen István az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött közköltészeti kéziratgyűjtemény szerzőségének, keletkezésének, Arankához való kötődésének nyomait vizsgálja. Véleménye szerint Jankovich Miklós kézirat-, könyv- és műgyűjtő tevékenysége összefüggésbe hozható a kéziratokkal, az összeíró kiléte azonban bizonytalan, jóllehet vitán felül áll, hogy a gyűjtemény nem az erdélyi szerző kézírása. Mindazonáltal nincs kizárva, hogy Aranka gyűjtötte, lemásolthatta és egybekötthette a kéziratokat. A ritkaságok számbavétele arra a következtetésre vezet a szerzőt, hogy a gyűjtemény egyaránt reprezentál naprakész irodalmi-politikai figyelmet és gyűjtő-értelmező szándékot.

A konferenciakötet vállaltan plurális, a kapcsolatszociológia, a sajtótörténet és a digitális irodalomtudomány területeit érintő módszertana indokoltá tette a tematikus blokkok elkülönítését. Ekként a második, terjedelmesebb egység, *A tudományosság alakzatai (18–19. század)* további kisebb, tematikus-módszertani alegységekre bomlik. *A Tudás, pozíció, identitás(teremtés)* alegységet nyitó tanulmány, Kontler László írása a 18–19. századi lapp-szkíta nyelvi és etnikai rokonsággal kapcsolatos vitákra összpontosít, főként a lapp rokonságot elutasító, s a szkíta rokonság gondolatát megerősíteni igyekvő megszólalások párbeszédbe léptetésével. Amint érzelmetti, a magyarok hun-szkíta származásának dicsőítése, ezzel szemben az északi lapp rokonság dehonesztáló leminősítése szorosan összefüggött „a nemzeti méltóság olyan felfogásával, mely azt az ősi alkotmányos szabadságok összefüggésében fogalmazta meg, aminek következtében a leszármazási elméletnek a magyar-lapp nyelvrokonságra hivatkozó bárminemű, vélt vagy valós megkérdőjelezése óhatatlanul heves elutasítást váltott ki” (172). Török Borbála

Zsuzsanna a honismereti és országleírások vizsgálatával igyekszik bemutatni, hogyan s honnan szerezték empirikus adataikat, információikat a korszak statisztikai munkáit készítő szerzői. Erdély területi kiterjedésére, hatáira, összlakosságára vonatkozó statisztikai munkákat vesz számba, figyelmeztetvén, hogy ezek gyakorlatilag az országra vonatkozó enciklopédikus tudást szervezték egybe. A birodalmi előzmények áttekintésén, szemléleti különbségek exponálásán keresztül jut el az Erdélyt is érintő munkákig, igyekezve azok forrásait feltárni; a szerzők állami leiratok, dokumentumok, szerződések, közlemények, statisztikai folyóiratok, kézikönyvek, állami és egyházi adattárak és különféle térképek segítségével térképezték fel egy adott területre, jelen esetben Erdélyre vonatkozó statisztikai ismereteiket. Kutatásaikat a közigazgatás körén túl az egyházi és a tudományos nyilvánosság területére is kiterjesztették. Kompilációs, gyakran tévedéseket, spekulatív becsléseket eredményező módszerükkel kapcsolatban Török Borbála Zsuzsanna jogosan teszi fel a kérdést, hogy egyáltalán mennyire voltak megbízhatók ezek a munkák. A szerző megítélése szerint a statisztikák valódi merituma, hogy a politikai elméletek absztrakt elvárásait konkrét, ismereti tárgyakká konvertálták, nyilvános diskurzusba emelve azokat.

Rab Irén a nagyszombati születésű filozófus, pedagógus Michael Hißmann pályájára vonatkozó levéltári források bemutatására koncentrál. Noha Hißmann tekintélyes életművet hagyott maga után, az utókor méltatlanul elfeledte, s csak a közelmúltban indult meg újrafelfedezése és -értékelése. E munkálatokba a szerző is bekapcsolódott, a göttingeni levéltárakban talált iratcsomókra építve jelen tanulmányát. Minthogy az egyik iratcsomó a Benkő József akadémiai levelező tagságáról folytatott érteke-

zést tartalmazza (melyben Hißmann Benkő végzettségére, lelkeszi hivatására, munkamódszerére és kritikátlan kompilációira hivatkozva igen rosszindulatú véleményt fogalmazott meg, s felvételét elutasította), a forrás tárgyalása kapcsolódási pontot képez Rab Irén dolgozata és Hermann Gusztáv Mihály Benkő munkásságára összpontosító tanulmánya között. Mint a szerző rámutat, Benkő munkáiban gyakran ókori szerzőkre, krónikásokra, korabeli történészekre, valamint fiktív szerzőkre hivatkozik, amely az oklevelek, dokumentumok, krónikák hamisításának korabeli gyakorlatára vet fényt. Ekként Benkő, a székely eredetkérdés megerősítését illetően, vélhetően a szándékos megtévesztéstől sem zárkózott el, noha, amint arra Hermann felhívja a figyelmet, a hamisítás diszkurzív gyakorlata kordivattal minősült.

Vulkán Vera Tünde tanulmánya a Mártonfi József erdélyi püspök kinevezése körüli időszakot tekinti át, főként a püspök levelezésére támaszkodva. Amint meggyőzően bizonyítja, miután Mártonfit váratlanul érte a kinevezés, mindent megtett annak érdekében, hogy a pozíciót mihamarabb elfoglalhassa. A kontextusból kiderül, milyen bonyolult birtokügyek kapcsolódtak a püspöki hivatalhoz, amelyek bonyolítását, a püspökelődök hagyatékának visszaszerzését és megőrzését Mártonfi nagy felelősségnek élte meg. Sófalvi Emese Bánffy György gubernátor mecénási szerepével, az 1819-ben létrehozott Muzsikai Egyesület működésében betöltött szerepével foglalkozik. Bánffy Erdély első embereként évtizedeken keresztül szívügyének tekintette a művészetpártoló tevékenységet, Kolozsvár szellemi életének fellendítésén munkálkodva, így a Muzsikai Egyesület alapítása szorosan összefüggött az erdélyi kulturális élet felzárkóztatásával. Habár Bánffy mértéktartó támogatásban ré-

szesítette az egyesületet, a tiszteletére rendezett reprezentatív koncertek határozták meg az Egyesület működésének korai szakaszát. A gubernátor felé tisztelegő események „a kultusz muzsikába foglalt helyi megnyilvánulásainak” (241) számítottak, alkalmi, helyi rendeltetésű műveket sorakoztatva fel reper-toárjukban, a kormányzó halálával azonban az ilyen jellegű kultikus formára már nem volt lehetőség, a támogatás visszaszorulása pedig az egyesület működésére is rossz hatással volt.

Az *intézményszerűsítés fokozatai* tematikus alegység Ajkay Alinka dolgozatával nyit, amely a tübingeni pályázathoz kötődő két kévésbé ismert személy társaságalapító kísérletét vizsgálja. A két kis-honti pályázó, Holko Mátyás és Fejes János kezdeményezésére 1808-ban alakult, többnyire a környék evangélikus lelkészeiből álló irodalmi-tudományos társaság működése éves felolvasások, soknyelvű (főként latin, magyar és szlovák) kiadványok megjelentetése körül összpontosult. Munkásságuk, Holko nyelvkérdéssel kapcsolatos cikkének kontextusba vonásával az államközösségi elv továbbélését szemlélteti. Csata Adél Ioan Molnár-Puiariu társaságalapító kezdeményezéseit veszi számba, összehasonlítva e tervezetet az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság programjával. Ámbár Molnár maga is a Nyelvmívelő Társaság tagja volt, nem vállalt aktív szerepet a munkálatokban, s később jobbnak látta egy saját „filozófiai” társaság létrehozását, amely elsősorban a románok szellemi, kulturális fejlődését célozta volna (habár a megnevezés félrevezető, a tanulmány szerzője meggyőzően bizonyítja, hogy a filozófiát tágabb, hasznosságelvű jelentésben alkalmazták, amely a gyakorlati ismeretek széles körű terjesztését tűzte ki célul). Csata Adél az Erdélyi Iskola tevékenységét kontextusba vonva jut a következtetésre, hogy Molnár társasága, jölle-

het sohasem valósult meg, jelentős a később megalakuló román tudós társaságok szempontjából, s egy tágabb, az Erdélyi Iskola tevékenységével fémjelezhető szellemi közösségbe, tevékenységbe ágyazódott be.

Kollár Zsuzsanna tanulmánya az Akadémia társas intézményként való vizsgálatára tesz kísérletet, a Tudományos Gyűjtemény Intézete nevet viselő szerkesztői csoportosulást mint lehetséges elődintézményt tárgyalva. A szerző rávilágít, hogy a *Tudományos Gyűjtemény szerkesztői* a folyóirat tulajdonjoga körüli viták, a nyomdai munkálatokat irányító Trattner János Tamással kialakult konfliktusok miatt határozták el magukat tevékenységük s hatásköreik szerződésben rögzítésére. Ezt követően a két intézmény szervezeti kapcsolataira, a szerkezeti felépítésre, az eljárásmenet hasonlatosságaira fókuszál. A konklúzió szerint a Tudományos Gyűjtemény Intézete „előakadémiaként” működve nyilvánvalóvá tette, hogy rendelkezésre áll az a szellemi tőke, amely az Akadémia felállításához szükséges. Fekete Norbert a testületi kritika kívánalmát és annak gyakorlati problémáit feszegető tanulmánya kitér az egyéni kritikus beszédpozíciót, az álnévhasználatot övező korabeli problémákra, Füredi Vida értekezésén keresztül exponálva azon diskurzust, amely szerint egyedül a nemzet egységét, s nem a személyes ambíciókat képviselő tudós társaságnak lehet jogosultsága kritika gyakorlására. Ennek gyakorlati vetületeit a *Tudománytár* működésével, valamint az Akadémia által kiírt jutalomtételekkel szemlélteti; előbbieket esetében a megjelentetni kívánt, utóbbiak esetében a jutalmazásra ítélt munkák megítélésének eszközeként tekintettek a kritikai reflexiók megfogalmazására. Az 1833-as és 1835-ös akadémiai nagyjutalom kapcsán kibontakozó polémiákkal Fekete meggyőzően szemlélteti, hogy a szellemi és anyagi elismerésért

vívott küzdelemben mennyire meghatározónak mutatkozott a megszólalók névhasználat: Bajzáék előbb Vörösmarty, másodsor Bajza jutalmazását támogatták, ami egyszersmind az általuk képviselt költészeti irány intézményes elismerését is jelentette volna. Nem véletlen, hogy ennek érdekében a sajtó nyilvánosságán keresztül igyekeztek befolyásolni a döntéshozókat. Egyed Ákos tanulmánya a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának megalakulását, s a *Székely oklevéltár* szerkesztése, kiadása körüli munkálatokat tekinti át. Míg a Társulat tevékenységében meghatározó szerepet képviselt Mikó Imre, a társaság elnöke, addig a *Székely oklevéltár* körüli munka jelentős része Szabó Károly munkáját dicséri. Noha a Kolozsvári Bizottság elismerte a központi szervhez való tartozását, független, önálló tevékenységet folytatott, s főként a *Székely oklevéltár* elindításán munkálkodott.

Pintér Márta Zsuzsanna tanulmánya, a *Nyelvek világa (poétikum, politikum)* tematikus alegység első írásaként két erdélyi diáktársaság, a Nagyenyei Magyar Társaság és az ahhoz kapcsolódó Théátrális Társaság, valamint a kolozsvári teátrális diáktársaság szerepéről szól. Míg a nagyenyedi társaság működése jól dokumentált, a kolozsvári társaság működéséről csak hipotetikus következtetések szolgálnak – működését vélhetően az 1792-ben induló hivatásos színházi előadások tették okafogyottá. Mindazonáltal mindkét társaság fontos szerepet játszott a magyar nyelvű színházi élet fellendítésében, a hivatásos színházi előadások elindításában. Boér Máté tanulmánya Cicero *Somnium Scipionis* című művének két kortárs fordítását, Kovásznai Sándor és Kazinczy Ferenc átültetését rendeli egymás mellé. Komparatív, a fordítások grammatikai szintjét is érintő elemzése a két szöveg háttérben meghúzódó fordítói koncepciókat sem hagyja figyelmen kívül. Simon-Szabó

Ágnes írása hasonló szemléleti-módszertani alapokon nyugszik, Friedrich Schiller két esztétikai tanulmányának magyar adaptációit, Benke József *A játék-szín: Schiller után* és Bölöni Farkas Sándor *A Naiv és Sentimentális költeményről* című fordítását hasonlítva össze. Utóbbi 2017-es kiadásában a szerző is közreműködött. Kitérve a fordítások kontextusára, a fordítók személyes motivációira, szövegmutatványok segítségével enged bepillantást a fordítások folyamatába, megalkotottságába. Jóllehet a két fordítás egymástól függetlenül keletkezett, ráadásul Bölöni Farkas szövege 2017-ig kéziratban maradt, Simon-Szabó Ágnes közös motivációra, a századforduló Schiller-kultuszára, a népszerű német szerző drámainak erdélyi fogadtatására vezeti vissza a művek keletkezését.

A kötetzáró *Kutatási technológiák* című alegységet három tanulmány alkotja. Molnár Ildikónak a kitűnő erdélyi irodalomtörténész, Jancsó Elemér munkásságát, irodalomszemléletét áttekintő írása betekintést enged Jancsó szerteágazó pályafutásának központi érdeklődési köreibe, filológiai, intézménytörténeti és irodalomszociológiai kutatásaiba. Orbán László dolgozata egy jól körülhatárolt mintavételre alapul. A 18–19. századi levelezésekben mintázódó kapcsolattörténet táblázatos összefoglalása nem csupán a meglévő leveleket helyezi kontextusba, hanem az elveszett, ám feltételezhetően létező (azaz lappangó) leveleket is, s más levelezésekkel való összehasonlítással a levelezések eltérő arányait is érzékelteti. Tanulmányában Kazinczy és Ráday Gedeon levelezésének összevetéséből, a meglévő és lehetséges találkozási metszetekből mutat rá Ráday személyének, tevékenységének, szerepének kazinczyánus kisajátítására, a Kazinczy levelezésében megkonstruált Ráday-kép felépítésére. Tóth Barna tanulmánya az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében

készülő elektronikus portálokra, különösen a *Magyar Írók Levelezésére* irányítja a figyelmet. Az életmű- vagy folyóirat-kiadásokra fókuszáló portálok mellett az összesített levelezéspotál sajátossága, hogy a szövegforrások típusát és műfaját helyezi a középpontba, s a különálló szerzői portálok anyagából gyűjti össze a leveleket, s rendezi egységes adatbázisba. Mindemellett önálló, csak ezen a felületen elérhető anyagokat is közzétesz. Tóth Barna az elektronikus portál egyik jövőbeli, nagy érdeklődésre számot tartható funkcióját, a „Szövegmező”-t ismerteti, amely elérhetővé, olvashatóvá teszi a vizsgált szerző különböző szövegeiben megmutatkozó tematikus kapcsolatokat. Mivel egy készülő vállalkozás-

ról van szó, a tanulmány egy meghatározott példa kiragadására, s az azzal kapcsolatban felmerülő gyakorlati problémák megfogalmazására szorítkozik.

Kétségtelen, hogy a szemléleti heterogenitás a tematika sokszínűsége miatt a konferenciakötet egészére érvényes, időnként némileg ingadozó színvonalat éreztetve. Egy ilyesféle korpusz esetében azonban hiba lenne hiányosságként értelmeznünk a különbözőségeket, ekként a szerkesztők munkáját dicséri, hogy a tematikus-módszertani egységek kialakításával megteremtették a lehetőséget az egyes tanulmányok közötti párbeszédre.

Béres Norbert

Tóth Csilla: Küzdelem a polgári identitásért. Identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935

(Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2019), 301 l.

Tóth Csilla könyve arra vállalkozik, hogy a rendszerváltás környékén kiformalódott Márai-értelmezésnek – melynek hatását egészen a jelenig tartónak tekinti – alternatíváját kínálja fel. Ez a törekvés a választott módszertannak, a kontextuális narratológiai közelítésnek, illetve a szerző alapos narratológiai ismereteinek köszönhetően nagyrészt sikerrel is jár. A rekontextualizáció révén meggyőzően mutat rá a polgárfogalom konkrét szociológiai vonatkozásainak törlésére, illetve a két recepció korszak funkcióhipotézisei között mutatkozó különbségekre. Ugyancsak erénye a könyvnek, hogy részletesen bemutatja az élettörténeti monológ formálódási folyamatát az *Idegen emberektől* a *Válás Budánig*.

A szerző erős kritikai éllel fordul a rendszerváltás idején indult újabb keletű Márai-recepció felé, s nem titkolt attitűdje egyfajta polemikus pozíció elfoglalása. A könyv záró

sorait idézem: „Az értekezésből kirajzolódó Márai-kép remélhetőleg éles ellentétben áll a rendszerváltás politikai igényeknek megfeleltethető, a politikai szocializációs modell szerepét betöltő, konkrét történeti vonatkozásaitól megfosztott szerzői képpel.” (270.) A 22–23. oldalon részletes katalógusát kapjuk annak a recepció deficitnek, melynek ellensúlyozását a monográfia feladatának tekinti. Ha a kötet által körülírt, elutasított Márai-alakot megpróbáljuk röviden felvázolni, az alábbi hozzávetőleges (és szükségképpen elnagyolt) eredményre juthatunk: a Márairól kialakult konzervatív-liberális szerzőkép egyoldalú, következképp az értékörző beállítódásra, illetve a polgárlétre mint morális mércére is túlzott hangsúly esik, ami nem független ideológiai megfontolásoktól. A most jellemzett koncepcióval szemben az monográfia egy karakteresen eltérő szerzői

imázst állít elénk, amely lényegesen demokratikusabb beállítottságú, például nyitott az olyan új irodalmi irányzatok felé is, mint az új tárgyiasság (*Neue Sachlichkeit*). Olyan szerzőt mutat, aki nem zárkózik el a tömegkultúra elől, sőt annak bizonyos elemeit be is építi műveibe, s akinek irodalom-felfogásától nem áll távol a baloldali szellemiség sem.

Tóth Csilla joggal hívja fel a figyelmet a Márai-recepció második hullámának egyoldalúságaira, könyvének polemikus beállítódása azonban ahhoz vezet, hogy olykor az általa felkínált szerzőképben is érződik egyfajta tendenciózus jelleg. Megítélésem szerint a kötet bizonyos megállapításai olykor némiképp sarkítottak, túlságosan is kategorikusnak hatnak, s a megengedőbb attitűd meggyőzőbb eredményhez vezethetett volna. Különösen a tömegkultúra és az életmű kölcsönhatásának bemutatása kelti a tendenciózus ellendiskurzus benyomását. A tárgyalat téma időbeli határainak kijelölése sem független ettől. Bár nem vonom kétségbe, hogy jelentős változás egy szerző életében, alkotói pozíciójában, ha egy másik, a korábitól eltérő szellemiségű laphoz szerződik, mégsem vagyok meggyőződve róla, hogy Márainak *A Toll* szerkesztőségéhez fűződő intézményes kapcsolata annyira jelentős mértékben befolyásolta volna az életmű alakulását, mint ahogy azt Tóth Csilla feltételezi. Az itt eltöltött időszakot azért sem látszik indokoltnak vízvonalstóként felfogni, mert az *Egy polgár vallomásait* és a *Féltékenyeket* igen erős szálak kapcsolják össze, akár egymás párdarabjainak is tekinthetők, s a polgári lét problémaköre igen exponált az utóbbi műben is. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy teljesen indokolt az az intervallum-kijelölés, amely elválasztja ezeket az egymással intenzív párbeszédben álló műveket. Az az életrajzi körülmény, hogy Márai elhagyja *A Toll* szerkesztőségét, aligha figyelemre méltóbb tény, mint a szövegek egymásra utaló jellege.

A monográfia Márai-képében nagy hangsúly esik a *Neue Sachlichkeit* inspiráló hatására. Ennek jegyében az *Idegen emberek* interpretációja a regényt az expresszionizmustól az új tárgyiasságig vezető poétika megvalósulásaként tárgyalja. Bár az értelmezés több vonatkozásban is meggyőzően mutat rá a két irányzattal rokonítható, azokból eredeztethető eljárásokra, megítélésem szerint némiképp túlzott a heterodiegetikus és a beékelt homodiegetikus elbeszélés poétikájának éles szembeállítás. A kötetben bemutatott mélyreható különbségről, mi több az első személyű narrációnak az anonim elbeszélést hiteltelenítő jellegéről írtakat (64) saját olvasatom nem igazolja vissza. A magam részéről nem látok éles különbséget a két elbeszélő narratív kompetenciái között, ahogy a narráció nyelve sem alakul át látványosan. A két beszédmód folytonossága ezért szerintem lényegesen nagyobb mértékű, mint ahogy azt Tóth Csilla feltételezi.

A második fejezet meggyőzően hajtja végre a rekontextualizáció műveleteit. Kifejezetten alapos az aszimmetrikus ellenfogalomként használt 'polgár' kifejezés korabeli politikai összefüggéseinek bemutatása, s az az értékelés is minden bizonnyal helytálló, melynek értelmében az *Egy polgár vallomásai* és egykori recepciója a korabeli intoleráns, nacionalista polgár-meghatározások ellendiskurzusként fogható föl (92). Nincs kifogásom az ellen sem, hogy Tóth Csilla a művet a polgárság identitásválságára adott reakciónak tekinti (115). Ugyanakkor némi ellentmondást érzékelek abban, hogy a most idézett kijelentés után a következő lapon az alábbi megállapítás olvasható: „A mű témája nem a történeti szerző identitása, sem pedig a filozófiai értelemben vett narratív identitás, s nem is szűkíthető le a polgári életmód vagy a polgári identitás rajzára, hanem mindezen túlmutatóan maga az identitás szociológiai jelensége.” (116.) Nem világos számomra, miért nem elégséges itt a „nem csupán” vagy „nemcsak, hanem is” formulája, miért

szükséges kategorikusan tagadni a polgári identitás témáját? Teljesen absztrakt módon beszélne a regény az identitás szociológiai jelenségéről, vagy inkább arról van szó, hogy a polgári identitás kérdéskörén keresztül ezt az átfogóbb kérdés is fölteszi? Azt hiszem, inkább az utóbbiról lehet szó.

A mű használatba vételéről szóló fejezet alapos dokumentációval támasztja alá azt az álláspontot, mely szerint a mű egykori recepcióját alapvetően meghatározta *A Toll* kritikusaik értékelése. A szerkesztőség és Márai irodalomfogalmának érintkezéseit is meggyőzően mutatja be a szerző, ugyanakkor a hangsúlybeli eltérések kevesebb figyelmet kapnak, holott mintha Márai nagyobb távolságot tartana a politikától, mint Németh Andor vagy Zsolt Béla. Nem tartom meggyőzőnek azt az érvelést sem, melynek értelmében *A Toll* szerkesztőségének inspiráló hatása elsősorban nem Márainak a lapban megjelentetett publikációin, hanem az *Egy polgár vallomásainak* szövegén érődik: „Márai nem közvetlenül a folyóiratban közölt publicisztikájával, hanem közvetett módon: az *Egy polgár vallomásaival* és az ehhez kapcsolódó szerzői képpel teljesítette be *A Toll* [...] irodalmi programját.” (170.) Meglehetősen furcsa jelenség, hogy egy lap szellemiségének hatása nem igazán érődik az ott publikált szövegeken. Vajon mi lehet az oka annak, hogy ez az attitűd nem jelentkezik ezekben az írásokban? Eléggé kézenfekvőnek tűnik az a magyarázat, hogy a szerző némi távolságot tartott a szerkesztőség szellemiségétől. Másfelől az *Egy polgár vallomásai* szövegén megítélésem szerint nem igazán érődik annak a baloldali szellemiségnek a markáns nyoma, amelyet az idézett visszaemlékezések alapján Tóth Csilla a „regényes életrajznak” tulajdonít.

A mű egykori funkcióhipotézisének taglalása ugyanakkor meggyőzően mutat rá arra, hogy a polgár szó egykor konkrét társadalomtörténeti vonatkozással is ren-

delkezett. Jogos a rendszerváltás utáni recepciót érintő kritika, amely kiemeli, hogy a 'polgár' szó a recepció második hullámában sokszor egyoldalúan etikai, normatív és pártideológiai fogalomként vált. Ugyanakkor nem lenne helyes megfélemezni róla, hogy a polgári léthez maga az *Egy polgár vallomásai* is kapcsol etikai konnotációkat és értékminősítéseket. Bár ezek nem ritkán ellentmondásosak, mégsem nélkülöznek minden normatív vonatkozást. A polgár és a tömegember oppozíciója, melyet a későbbi művek gyakran az unalomig túlbeszélnek, nem ismeretlen a regényes életrajzban sem.

A *Bolhapiac* című kötetéről szóló fejezet, úgy látom, nem éri el a több fejezet színvonalát. Az identitás kérdéskörét tárgyaló monográfiában egyébként is kissé idegen testnek hat. Nem könnyű megindokolni, hogy e kötetnek miért jut hely az értekezésben, amikor a polgári lét problematikáját középpontba állító *Féltékenyek* például nem kerül be a vizsgált művek közé. A Márai-kép átírásának kontextusában persze világos a funkciója: a szerző tömegkultúra iránti nyitottságát hivatott demonstrálni. Az értelmezés azonban nem győz meg arról, hogy a kötet valóban a tömegkultúra irányába tett nyitásként értékelhető. Tóth Csilla érvelésének egyik fontos eleme a panoptikumnak az egész szövegre kiterjesztett metaforája. Az *ember* című tárcában megjelenő helyszín figuratív kitágításának jogosultsága mellett nem túl meggyőző a kötet illusztrált voltára hivatkozni, hiszen ebben a tekintetben a kiadvány korántsem halad járatlan úton. Másrészt, ha a panoptikum előfordulásának szöveggörnyezetét közelebről megvizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy meglehetősen fölényérzet és ironikus távolságtartás jellemzi az elbeszélőt, korántsem valamiféle elfogadó magatartás. Az iróniát a szöveg hatványra emeli: egyrészt ironizál a panoptikum fölött. Gondoljunk csak a nőrabló gorillához fűzött kommentárra, vagy éppen

az alábbi szakaszra: „A félhomályban óvatosan mentünk el egymás mellett, ezen a banális és fantasztikus kiállításon. Lehetőleg kerültük egymás pillantását, mint akik nyomorúságukban titkos helyen találkoznak s iparkodnak elfogulatlanul viselkedni.” (Márai Sándor, *Bolhapiac*, [Budapest: Helikon, 2009], 190.) Másrészt az elbeszélő a panoptikumot még mindig érdekesebbnek látta, mint azokat a látványosságokat, amelyeket a tömeg figyelmével tüntet ki. A tárca ugyanis nem a jelenbeli tömegkultúra megnyilvánulásaként állítja be a panoptikumot, hiszen éppen annak konstatálásával indít, hogy szinte senki sem kíváncsi rá: „A sátor körül körhinták forogtak és verklik énekeltek. A fagyaltos, a barlangvasút és a menaszéria előtt tömeg tolongott. De a sátor, ahol az embert mutogatták, elhagyatott volt és üres.” (Uo., 186.) A konkrét szituációt általánosító, kultúrpeszsimista eszmefuttatás tágitja „korszerűtlen elmélkedéssé”: „Ebben a korban, mely olyan büszke a technikájára, az ember lassan banalitás lesz, szerkezete nem imponál többé; valami, amit már láttunk. Modellnek divatjamúlt, nem a legutolsó, nem szenzációs. Az embert legfeljebb csak saját maga érdekli még, de a kép pofájú majmot a menaszériában már izgalmasabbnak találja, mint általában az embert.” (Uo.) A tárca értelmezésében a cirkusz képviseli a korabeli tömegkultúrát, míg a panoptikum szinte senkit sem érdekel, ezért kétséges eljárás a modern tömegkultúra metaforájává emelni. A panoptikum és a tömegkultúra ugyanis csak az értelmező szótárában szinonim fogalmak, a tárca azonban éppen ellentétes voltuk állítására épül. A modern kor mentalitását és a tömeg szórakozási szokásait bíráló attitűd már önmagában is alapvetően tömegkultúra-ellenes retorikát mozgósít: az aktuális tömeges szórakozási formától függetlenül általában és alapjaiban kritizálja a tömeg izlésvilágát. Mindezek alapján aligha szerencsés *Az ember* című

tárcát tenni meg a kötet tömegkultúra felé tett nyitás egyik bizonyosságául.

A kötet szövegei a tárcairodalom jellegzetes képviselői. A tárca nyelvi regiszterek határán helyezkedik el, egyszerre szépirodalom és zsurnalisztika, vegyül benne a kollokvialis nyelvhasználat, a szórakoztató csevegés és szépirodalom nyelvi reflektáltsága. Éppen ezért erősen kétséges, hogy a tömegkultúra részének kell-e tekintenünk. Abban az értelemben bizonyosan nem, mint a panoptikumot vagy a korabeli filmet, amelyekkel a disszertáció egy zárójeles felsorolás keretében azonos csoportba rendeli (213). A tárca szellemességének értékelése, a műfaj értő befogadása ugyanis nem kis nyelvi műveltséget feltételez, éppen ezért szerencsésebb a magaskultúra egyik populáris jellegű regisztereként tekinteni rá, mintsem a tömegkultúra tipikus megnyilvánulásaként. Mivel ez a regiszterkeverés *per definitionem* a tárcairodalom sajátja, s a Márai előtt járó nemzedék írásaira is vitathatatlanul jellemző volt Cholnoky Viktortól egészen Kosztolányi Dezsőig, kifejezett tévedésnek tartom a *Bolhapiac* regiszterkeverő beszédmódját az új tárgyiassággal kapcsolatba hozni (213). Az értekezés számos olyan sajátosságot tekint újszerű megoldásnak, amelyek a tárcairodalom megszokott kellékei. Így például a nézőpont átfordíthatósága, a megítélés viszonylagossága műfaji toposz már a századelő és a századforduló relativista szemléletű tárcáiban is. Már Cholnoky Viktor is provokatív játékosággal fordítja ellentétébe saját, korábban kifejtett álláspontját. Ez a vélhetően Oscar Wilde nyomán elterjedt érveléstechnika teljességgel bevett szokás, mondhatni műfaji klisé már az 1910-es években is.

A *Válasz Budán* interpretációja során a rekontextualizálás meggyőző érveket mozgósít azon álláspont mellett, hogy a mű a válsárról folytatott társadalmi vitához való hozzászólásként is értelmezhető volt. A regénybeli narrátori pozíciók, valamint a fokalizáció működésének

leírása szakszerű és alapos. Ugyanakkor az elbeszélői fölény átfordítására vonatkozó fejtegetés, amely különböző variációkban mindhárom regényértelmezés visszatérő eleme, számomra ebben az esetben sem teljesen meggyőző: „A *Válás Budán* meglepő, transzgresszív vonása, hogy a megjelenített narratív világ egésze fölött a második, beágyazott elbeszélés hőse rendelkezik kognitív fölényvel. Az orvos tájékozott az álmok, a szexualitás, az érzelmek világában, önanalízist végez, elbeszélői feladatköre ott kezdődik, ahol az elsődleges elbeszélőé végződött.” (239) Ez az értelmezés magától értetődőnek tekinti, hogy a pszichoanalitikus tudás magasabb rendű, mint a Kristóf által képviselt, a rendezettség és kötelességteljesítés értékét hangsúlyozó tudás. Továbbá feltételezi, hogy Imre tudása mintegy magában foglalja, átlátja, mélységében érti meg Kristóf gondolatvilágát, hiszen az interpretáció a narratív világ egésze fölött tulajdonít neki kognitív fölényt. Valószínűbbnek tűnik azonban az a képlet, melynek értelmében Kristóf és Imre különböző szemléletmódokat képviselnek, amelyeknek egyike sem látja át a másikat a maga teljességében. Imre narratív fölényének határozott állítása azért is kétséges, mert a regényben világos jelei vannak annak, hogy Kristóf érzékeli és reflektálja a szexuális impulzusok személyiségre gyakorolt hatásának erejét, csak éppen nem akarja átadni magát ezek irányító hatalmának. Tud róluk, de arra törekszik, hogy uralkodjon felettük, amit akár az elfojtás egy sajátos esetének is tekinthetünk.

Ez a közelítésmód határozottan emlékeztet az *Egy polgár vallomásai* elbeszélőjének pozíciójára: „Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni egy későbbi kor számára... tanúságot arról, hogy a század, amelyben születünk, valamikor az értelem diadalát hirdette. S utolsó pillanatig, amíg a betűt leírom engedik, tanúskodni akarok erről: hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében, amely

fékezni tudja csorda halálvágyát.” (*Egy polgár vallomásai* [Budapest: Európa, 2004], 413.) Mind Imre, mind Kristóf világából kiszorul valami olyan, amelyet a regény az emberi léte meghatározó vonatkozásnak tekint. Bár a mű zárlatának didaktikus voltát az értekezés joggal kifogásolja, véleményem szerint Imre tudását egyértelműen magasabb rendűnek tartva ezt a hierarchikus struktúrát egy másikkra cseréli. Ennél az interpretációnál nyitottabb jelentést tulajdonít a regénynek az az értelmezési javaslat, amely úgy véli, sem Kristóf, sem Imre világa nem magasabb rendű a másikkal, hiszen mindketten érzékelik, hogy saját életmódjuk mire nem ad választ, mit nem képes megnyugtatóan megoldani. Éppen ezért sem Kristóf választását, sem az anonim narrátor ezzel azonosuló álláspontját sem valamiféle objektív fölény teremti meg, hanem a két lehetséges alternatíva közötti választás. Ahogy az *Egy polgár vallomásai* elbeszélője sem tudja, hanem csupán hiszi, hogy az általa képviselt életforma magasabb rendű a tömegénél, a *Válás Budán* egy olyan életstratégiával azonosul, amelynek objektív felsőbbrendű voltát semmi sem bizonyítja. Egy olyan értékrendszer áll e választás mögött, amely tisztában van saját részlegességével, s amely nem akarja áltatni magát azzal, hogy a kétségbevonhatatlan igazság birtokában nyilvánul meg. A dilemmának olyan típusú megjelenítése ez, amely később az *Ítélet Canudosban* szövegében tűnik fel.

Tóth Csilla kötete új szempontokkal járul hozzá Márai életművének értelmezéshez, elsősorban a kontextuális narratológiai megközelítésnek köszönhetően. Szemléletmódja többnyire meggyőző eredményekkel gazdagítja a Márai-recepció teljesítményét, ám azok a megállapításai is termékeny vitára ösztönöznek, melyekkel olvasója adott esetben nem tud azonosulni. Aligha kétséges, hogy jelentős kötetel gyarapodott a Márai-irodalom.

Gintli Tibor

Czibula Katalin (1962–2019)

Vannak olyan kutatók, akiknek hosszú életpályát ad a sors, sok évtizedes tudományos életút után láthatják munkájuk megbecsülését, eredményeik beépülését a tudományos diskurzusba, s azt az új nemzedéket, amely mesterként tekint fel rájuk. És vannak olyanok, akiknek fájdalmasan rövid életút jut, ígéretes kezdet és virágzó kiteljesedés, amelynek hirtelen lesz vége, anélkül, hogy valóra válna minden terv, és eljöhetne az összegzés ideje. Czibula Katalin ez utóbbiak közül való: úgy ment el, hogy a Katona József kritikai kiadás és a csíksomyói passiók következő kötetére készült, még tele volt megírandó témákkal, leadandó kéziratokkal, s az utolsó percgig dolgozott. Pedig tudta, hogy beteg, tudtuk mi is, de azt reméltük, hogy megint le tudja győzni azt a kórt, amelyet olyan méltósággal, hősiesen és elegánsan viselt, mint csak nagyon kevesen. És olyan természetesen és panasz nélkül, mintha valóban rendjén lenne az, hogy valaki sokkal nehezebb terheket kap a sorstól, mint amennyit megérdemel, mint amennyivel megbirkózhat közülünk bárki is.

1981-ben, Tarnai Andor előadásán és első szemináriumain dőlt el, hogy irodalomtörténész lesz, a 18. század kutatója. Tarnai Andor, akinek egyik kedvenc diákja volt, a *Pressburger Zeitung* feldolgozására, a magyar kultúra bécsi kapcsolatainak feltárására biztatta (a 18. századi magyarországi sajtót bemutató egyetemi programból nőtt ki a Seidler Andréával elkészített teljes repertórium 2000-ben: *On-line Repertorium der Pressburger Zeitung 1764–1780*. <http://purl.org/net./pztg>), Kilián István pedig a magyar dráma és színháztörténet kutatócsoportba vonta be, első egyetemi kurzusának hallgatójaként. Már magyar nyelv és irodalom-, művészettörténet szakos egyetemistaként kiderült, hogy milyen tehetséges: a TDK konferenciák sikerei, az első publikációk után nyilvánvaló volt, hogy az ócsai gimnáziumban, saját alma materében eltöltött első tanári év után az ELTE-n folytatja a pályáját, a Tanárképző Kar magyar irodalmi tanszékén. Azt, hogy milyen kiváló tanár, már a kezdetekkor a névtáblájára rajzolt, apró piros szívecskék jelezték, s azok a diákok, akik munkatársaivá, barátaivá váltak a főiskolai évek után. Azóta sok száz diáknak tanított nemcsak irodalomtörténetet, műelemzést, gyermek- és ifjúsági irodalmat, de stílust, ízlést, bátorságot, szókimondást és őszinteséget is. Tanárként segítőkészség, nyitottság, őszinte érdeklődés jellemezte (külön is bátorítva a nehéz sorsúakat, a fogyatékkal élőket), és lelkesen üdvözölt minden eredeti gondolatot, önálló véleményt – mostani diákjai is aggódva és reménykedve várták felépülését. Kényszerből kezdett el irodalomtanítás-módszertant tanítani, de a szükségből erényt csinált. A kötelezően letudott, lenézett kurzusból élő, izgalmas, hasznos stúdium lett: kiváló előadókat hívott meg, érdekes programokra, színházi előadásra vitte a hallgatókat, igyekezett minél többféle tanári módszerrel megismertetni őket, míg végül a Komplex Alapprogram egyik koordinátora, az Oktatási Hivatal tankönyvlektora, a téma kiváló szakértője lett, tanulmányokat írt, programokat dolgozott ki a pedagógiai reform keretében. Egyik tanítványa azt írta róla egy diákfórumon, hihetetlen volt számára, hogy a szakmai tekintély és tudás ennyi emberséggel, kíváncsisággal, humorral és kedvességgel járhat együtt, s ilyen ins-

piráló és érdekes lehet egy szeminárium. Csak a szigorára volt néha panasz: a diákoktól is elvárta azt az olvasottságot, szakmai alázatot és tájékozottságot, ami őt magát is jellemezte. „Mindemellett sosem volt bántó vagy kirekesztő, mélyen szeretett mindent, ami emberi. Tudta, hogy nekünk, a jövő tanárainak a belső tekintély megteremtésének módját kell átadnia. Hitt abban, hogy az irodalomtanárok feladata nem csupán a pusztán irodalomtörténet- és irodalomelmélet-tanítás, hanem az olvasóvá nevelés is” – írta tőle búcsúzva egyik volt hallgatója. Nemcsak Magyarországon, de Bécsben is voltak ragaszkodó tanítványai: egy éven keresztül volt vendégprofesszor a császárvárosban, ahová mindig visszatért, kutatni és publikálni kedvenc témáit, erősíteni az ottani hungarológiai műhelyt. Nemzetközi kapcsolatai nemcsak Ausztriához kötötték: 2006-ban tagja lett a párizsi székhelyű SIHCTOB-nak (Société Internationale d’Histoire Comparée du Théâtre, de l’Opéra et du Ballet), amelynek tagjaként Aix les Bains-ben, Montalbanóban tartott előadást, s több tanulmánya jelent meg a társaság lapjában (*Théâtre et Drame musical, Revue Européenne Bilingue*) is. 2013-tól a La Société Internationale pour l’Étude du Théâtre Médieval munkájába is bekapcsolódott, a társaság prágai konferenciáján tartott előadást.

A főiskolai órák mellett szenvedélyesen kutatta saját irodalomtörténeti korszakát. Publikációinak témája sokszínű és érdekes volt, mint ő maga. Kutatásainak egy része a bécsi udvari kultúrára, Mária Teréziára és korára irányult, sokat foglalkozott az udvari reprezentációval, Bécs és Pozsony színházi és irodalmi kultúrájával. Kandidátusi disszertációját is ebből írta (*Az udvari élet hírei a Pressburger Zeitung hasábjain*, 1994). A tanulmányokból német nyelvű kötet lett néhány éve,¹ ebben a bécsi udvarhoz köthető drámaszövegekről, a pozsonyi, eszterházi és tatai kastélyszínházakról szóló tanulmányok mellett az udvari teatralitás – alig kutatott – érdekes témáiról írt (a tűzijátékokról mint a reprezentáció alkalmairól, az udvari kertek látványvilágáról stb.). Művészettörténészként is bekapcsolódott a kastélyszínházak kutatásába: 2008-tól az eszterházi kastély és kert rekonstrukciós projektjének művészettörténésze volt. Az Esterházy-előadások hazai repertoárjának kiegészítése érdekében, a kiváló orosz repertóriumok alapján kutatta Szentpéterváron a 18. századi librettókat, amelyek sokkal teljesebb számban maradtak fenn ott, mint nálunk. Az Esterházáról Nagy Katalin cárnő udvarába utazó olasz vándortársulatok anyagából 34 szöveggönyvet sikerült megtalálni és lefotózni, így a lappangó (vagy elveszett) magyarországi szöveggönyvek helyett a szentpéterváriak jelenthetnek új forrást a magyarországi főúri színjátszás kutatásához, a nemzetközi, európai kapcsolatok feltérképezéséhez. Az óriási anyag feldolgozására, egyeztetésére az eszterházi adatokkal és szövegekkel már nem jutott ideje. Az Esterházyaktól maradt szöveggönyvek, díszlettervek nyomán kezdte el kutatni Jean Georges Noverre életművét. Egy varsói tanulmányút vezette nyomra, s így jutott el Párizsba, ahol végigfotózta Noverre lényegében elfeledett kéziratait, rajzait és jelmezgyűjteményét. A komoly tudományos felfedezés kiaknázására, nemzetközi bemutatására sem maradt ideje, de az első publikációja² is sejteti a felfedezés európai és magyar jelentőségét.

1 *Theater und Öffentlichkeit: Beiträge zur ungarischen Theaterkultur des 18. und 19. Jahrhunderts: Beiträge zur ungarischen Theaterkultur des 18. und 19. Jahrhunderts* (Budapest: Protea Kiadó, 2016).

2 „Jean Georges Noverre ismeretlen jelmezgyűjteménye és magyar vonatkozásai”, in *Táncművészet és intellektualitás*, szerk. BOLVÁRI Takács Gábor, NÉMETH András és PERGER Gábor, 61–74 (Budapest: Magyar Táncművészeti Egyetem, 2018).

A kastélyszínházak és iskolai színjátszás több szállal is összeszővödött a 18. század utolsó harmadában. Czibula Katalin ez utóbbi témát is évtizedeken át kutatta: pályája elején, első tudományos publikációját Kereskényi Ádám jezsuita drámaszerzőről készítette 1984-ben,³ s tudományos pályája egyik csúcspontján is ebből a témából (*Az iskolai színjátszás hatása a 18–19. század magyar dramaturgiára*) tartott habilitációs előadást a Debreceni Egyetemen, 2013-ban. 1986-tól volt a Régi Magyar Drámakutató Csoport tagja. A rendszeres erdélyi és szlovákiai kutatóutak anyaggyűjtőjeként, aztán a feltárt szövegek sajtó alá rendezőjeként, a *Régi Magyar Drámai Emlékek* 18. századi sorozatának szerkesztőjeként és lektoraként is pótolhatatlan és hűséges munkatárs volt. Ott vannak a szövegkiadásai mind a két jezsuita drámakötetben,⁴ a *Piarista iskoladrámák* második kötetében.⁵ A *Kollégiumi drámagyűjtemények* (2015) hatalmas anyagában Szigethy Gyula Mihály hét kéziratot vígjátékát rendezte sajtó alá, bemutatóva egy olyan drámaírói életművet, amelyről korábban nem is hallottak a kutatók.⁶ Tavasszal már készült a *Ferences iskoladrámák* második kötetére, rendezte, előkészítette az anyagot, ahogy egy másik kötetnyit is – ez már nélküle, az ő biztatása és lendülete nélkül fog megjelenni. 1988-tól kezdve minden régi magyar drámatörténeti („egri”) konferencián ott volt, négy konferenciakötetnek volt a szerkesztője, a legutóbbi éppen a napokban várja a megjelenést,⁷ de a neve már csak gyászkeretben lehet ott az általa kitalált, megtervezett logó – egy színházi maszkot viselő puttó – mellett, a kötet címlapján.

Egyik kedvenc drámája a *Bánk bán* volt, érzékenyen és értően elemezte-tanította, s tanulmánya a *Bánk bán* nőalakjairól azt is jelzi, hogy a sok más téma mellett mennyire érdekelt a női szemléletmód, a női irodalom, sőt a női látásmód is (ezért rendezett több kiállítást is a kortárs cigány festőnők műveiből).⁸ A női szerepekről az utóbbi években több fontos tanulmányt is megjelentetett.⁹

3 „Egy XVIII. századi jezsuita iskoladráma tanulságai”, in *Írók és művek a XVII–XVIII. században: Négy tanulmány a régi magyar irodalom köréből*, szerk. HARGITTAY Emil és LANCSÁK Gabriella, 101–130 (Budapest: ELTE, 1984).

4 *Jezsuita iskoladrámák I.: Ismert szerzők*, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin és VARGA Imre, Régi magyar drámai emlékek XVIII. század 4/1 (Budapest: Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 1992).

5 *Piarista iskoladrámák II.*, kiad. DEMETER Júlia, KILIÁN István, CZIBULA Katalin és PINTÉR Márta Zsuzsanna, Régi magyar drámai emlékek XVIII. század 5/1 (Budapest: Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2007).

6 *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r., CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, Régi magyar drámai emlékek XVIII. század 7 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015).

7 *Theory and Practice in 17th–19th Century Theatre – Sources, influences, texts in Latin and in the vernacular, ways towards professional stage*, eds. Katalin CZIBULA, Júlia DEMETER and Márta Zsuzsanna PINTÉR (Eger: Liceum Kiadó, 2019).

8 *Cigány mese: a 60 éves Bada Márta festőművész kiállítása* (Budapest, Madách Színház Tolnay Szalon, 2011. április – kurátor), *Színekben oldott életek: Cigány festőnők a mai Magyarországon* (Budapest, Nemzeti Színház, 2011. szeptember – kurátor Alföldi Róberttel), *Földi paradicsom: Bada Márta kiállítása* (Budapest, Kolta Galéria, 2011. november – rendező), *Roma festőnők Magyarországon – a Roma-net európai uniós projekt kiállítása* (Budapest, Kesztyűgyár Közösségi Ház, 2013. január–február – kurátor).

9 „»Az Országok dolga férfiakot illet, a Leányi Nemnek gondgya a szép erkölcs«”: Néhány iskoladráma női szerepeinek dramaturgiai vizsgálata” in *A magyar színjáték honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, 327–336 (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003); „Színésznők a hivatásos színjátszás hajnalán”, in *Színházvilág – Világszínház*, szerk. CZIBULA Katalin, 253–254 (Budapest: Ráció Kiadó, 2008); „Művészlét? Értelmiségi lét?: Egzisztenciateremtési lehetőségek nőknek a 18–19. században”, in *Mesél(het)ő női történetek?! : Női narratívák irodalomban, tudományokban*

2009-ben kapcsolódott be a Debreceni Egyetemen folyó Kazinczy-kutatásokba. A kritikai kiadás egyik sajtó alá rendezőjeként Demeter Júliával közösen Kazinczy drámafordításait adta ki,¹⁰ nagyon alapos jegyzetekkel, kísérő tanulmányokkal, a szerző iránti tisztelettel és empátiával. Kazinczy ugyanis egyik kedvenc szerzője volt: színes képeskönyvet is készített róla, ugyancsak Demeter Júliával,¹¹ mert nemcsak a költő, a drámafordító, a levélíró Kazinczy érdekelte szenvedélyesen, hanem az *ember* is, s mert nemcsak a tudomány érdekelte, hanem a tudományos ismeretterjesztés, a tudás érthető, élvezetes formában való átadása is.

A szövegek és a szerzők iránti szenvedély vezette őt a drámafordító Katona Józsefhez az utóbbi években. A Pécsi Egyetemen készülő kritikai kiadásban Katona József németből fordított drámáinak megjelentetése volt a feladata. Már elkészítette az első résztanulmányokat, az első konferencia-előadásokat, a legutolsót pontosan a halála előtt egy hónappal, szeptember 9-én tartotta meg a Partiumi Keresztény Egyetem által szervezett ménesi (Arad-hegyaljai) konferencián *Katona József mint drámafordító* címmel – szokása ellenére már nem írta meg a szöveget, de a részletes képes prezentáció alapján olyan lebilincselően, derűsen adott elő, hogy a résztvevők közül senki sem gondolta, hogy utoljára hallhatja őt...

„Tsak emberi szeretettel lehet az embereket meg nyerni és a’ virtusra vezérelni” – ezt a Katona József-idézetet választotta egyik tanulmánya címének.¹² Ez a szeretet vezérelte őt is. A belőle áradó szeretettel és kedvességgel nyerte meg a kollégákat, és ez a szeretet vezette pedagógusi munkájában is. Mindenkinek segített, mindenki terhére magára vette, miközben a sajátja elviselésére már nem maradt ereje. S bár nem panaszkodott, de bántotta a méltánytalanság is: hiába volt az elismerésre méltó tudományos teljesítmény, évekkel a habilitáció után is főiskolai docens maradt. A címek és rangok mulandóak, elmossa őket az idő, de a tanulmányok, az általa felfedezett szövegek, a gondosan elkészített, az utókor számára készülő szövegkiadások megmaradnak, s mindig ott lesznek a virtuális vagy valódi könyvespolcokon. Ahogy megmarad az ő emléke is. Mindannyiunknak hiányozni fog.

Pintér Márta Zsuzsanna

és művészetekben, szerk. CZIBULA Katalin és KORDICS Noémi, 27–49 (Budapest–Nagyvárad: Protea Kulturális Egyesület–Partium Kiadó, 2011); „Női szerepek a vallási reprezentáció centrumában a 18. század második felében”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita és BÁTHORY Orsolya, 71–87 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2015).

10 KAZINCZY Ferenc, *Külföldi Játsszószin*, s. a. r. CZIBULA Katalin és DEMETER Júlia, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009).

11 *Szenvedelmek, szenvedélyek: Kazinczy Ferenc magánvilága*, szerk. CZIBULA Katalin és DEMETER Júlia (Budapest: Protea Kulturális Egyesület–Partium Kiadó, 2009).

12 „»Tsak emberi szeretettel lehet az embereket meg nyerni és a’ virtusra vezérelni«: Katona József és a templomos lovagok”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al., 122–131 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2017).

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2019.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft